

credo

evangélikus folyóirat

XXIX. ÉVFOLYAM
2023/2. • 1800 FT

„Az embernek kétszer kell megélnie: egyszer lelkivé kell válnia a természetes emberből, aztán pedig a lelki emberből természetessé.” (CHRISTOPH BLUMHARDT)

VÁLTOZÁS

Tartalom

- KINYIK ANITA:** *A kérdés változatlanul ugyanaz* 1
- ANGYAL-CSEKE CSABA:** *Ami állandó, és ami mégis mindig változik*
Az istentisztelet állandó tételeinek változásai a magyarországi evangélikus liturgiában 3
- LÁSZLÓ VIRGIL:** *Jézus színeváltozása* 18
- ACSAI ROLAND:** *Rigó-villanella / Egy kiségeről / Vele* 24
- MÁDL JANKA:** *„Égyetlen ember sem léphet kétszer ugyanabba a folyóba”*
Beszélgetés Arató Ágnessel identitásképzésről és -formálásról,
változó személyiségről és énképről 26
- LENGSÉS KÁROLY:** *...passió... (mondta neked?)* / 33
Anyá szült (közelgő születésnapomra) / Az alkimista (az élet esszenciája)
- KÉZDI BEÁTA:** *Kinyitották a feketedobozt*
Két színházi előadás, melyben nyíltan beszélnek anyaságról, változásról 35
- ISÓ M. EMESE:** *Minimális kényelmetlenség, maximális élvezet*
Beszélgetés Kubinyi Enikővel a kutyatartás kapcsán megfigyelhető társadalmi változásokról 40
- MARTON RÉKA ZSÓFIA:** *Eulógia / Tömegsírok kora* 45
- LABORCZI DÓRA:** *Kő kövön nem marad*
A budapesti Deák térre tervezett Luther-szobor története 47
- SOMOGYI LÁSZLÓ:** *Csak változást és romlást lát a szem* 56
- FARKAS ARNOLD LEVENTE:** *a végtelen* 70
- VISY BEATRIX:** *„Golyóidőben”*
Átmenet és fordulat Tompa Andrea regényeiben 73
- WEINER SENNYEY TIBOR:** *Szepes Mária és a sci-fi* 80
- HUBAI PÉTER:** *„...ha valaki meg nem magyarázza”*
Az én hermeneutikám 90
- PETRŐCZI ÉVA:** *„...szemüldek fekete széne...”*
Vallomás, majdnem Balassi módjára 104
- SZÁSZI ANDREA:** *Reziliens gyermekek – út az egészséges jövő felé*
Gondolatok a gyermekek jóllétéről 105

A kérdés változatlanul ugyanaz

→ KINYIK ANITA

„Az embernek kétszer kell megtérnie: egyszer lelkivé kell válnia a természetes emberből, aztán pedig a lelki emberből természetessé.”
(Christoph Blumhardt)

Van, ami nem változik? Létezik a dinamikusan változó világban állandóság? Mit mond a változásról a Biblia? Mi az Újszövetség üzenete a változással kapcsolatban? Hogyan viszonyul az örök isteni a mindig változó emberihez? Hogyan változnak az örök emberi értékek? Hogyan változik az ember az időben, és hogyan változik saját, megszabott életidejében? Mi számít fejlődésnek, és mi hanyatlásnak? Tudunk a változásról örök érvényűt mondani?

Ilyen és ehhez hasonló kérdéseken töprenghet el a *Credo* idei második számát forgatva az olvasó. A változás témája kapcsán a lap tanulmányai, esszéi és (szabad)versei változatos tudományos és ismeretterjesztő, objektív és szubjektív szempontokat vontatnak fel. És megerősítik azt az érzésünket, hogy

minden, még a liturgia állandó tételei is változnak – miközben emberi alapkérdéseink változatlanok.

Bevezetőmben a teljesség igénye nélkül három tanulmányt emelnék ki. László Virgil Jézus megdicsőüléséről (színeváltozásáról) szóló tanulmányában megjelenik a tábor-hegyi jelenet, melyben a három kiválasztott tanítvány, János, Jakab és Péter mennyei jelet kap, a halandók szemei előtt elrejtett isteni dicsőséget láthatja meg Jézuson (Mózesen és Illésen) keresztül. A szavakkal a szentírók számára is nehezen átadható esemény esztétikai dimenziója számtalan képzőművészeti alkotásban visszaköszön. A tanulmányban a görögkeleti ikonfestészet, vagyis az „isteni művészet” fényfestő technikája kerül elő.

A változás visszafordíthatatlansága feletti szorongásról és annak feloldási lehetőségeiről szól

▲ David Roberts: A Tábor-hegy, 1839, részlet (litográfia, Pitts Teológiai Könyvtár, Atlanta)

→ *Kinyik Anita* (1987): újságíró, teológus, a *Kultúra és Kritika* című kritikai portál egyik alapítója, annak 2011-ig irodalmi szerkesztője. Diplomamunkájában a háborítatlan szülés magyarországi mozgalmát vizsgálta.

Somogyi László tanulmánya: „Az a tény, hogy az élet folytonos változás, a mindennapi tapasztalatból származik. A változás ténye akkor válik aggasztóvá, amikor azzal szembesülünk, hogy valami véges, ideig tartó csupán. Ami a változás előtt volt, már nincs a kezünkben, nem tudjuk alakítani, mássá tenni. Szembesülünk a »mindennek vége lesz egyszer« nyomasztó tényével. Még súlyosabb, hogy valójában az egzisztenciánk, a létünk elvesztése az, ami aggodalommal, sőt szorongással tölt el.” A változás miatti szorongásra különféle válaszok születtek a történelem során, Somogyi László hármat emel ki közülük: a görög, a héber és a keresztény válaszok közül a folyamatteológiai megközelítést.

Pszichológiai szempontból közelít a kérdéshez Szászi Andrea tanulmánya, amelyben a reziliencia, azaz a lelki rugalmasság képességét a gyermekek nevelés-oktatásában a jövő zálogaként, a gyermekek jólléte alapjaként mutatja be. A kutató pedagógus kulcsfontosságú kérdéseket tesz fel: „Mik azok az eszközök, módszerek, amelyek felvértezik a következő nemzedéket arra, hogy a lehetőségekhez mérten felkészült legyen, ha kihívás érkezik az életébe? Mi segítheti a hátrányos helyzetű térségekben élőket abban, hogy lemorzsolódás helyett fejlődést és előrelépést éljenek át?” Kikutatott válaszai mind szülőknél, mind pedagógusoknál, mind az élethosszig tartó tanulás mellett elköteleződőknek hasznos olvasmányt kínálnak.

A tematikus tanulmányírás útvesztőin volt kénytelen elgondolkozni a *Credo* ezen lapszáma kapcsán az előszó írója. A folyóirat-kultúrának része a tematikus megközelítés, valószínűleg inkább olvasóbarát megfontolásból. De a tanulmányíró – ha nem kutató, akinek rutinjává vált egy téma kapcsán egy konkrét jelenség vagy bibliai textus kibontása valamely tudományos megközelítésből – a tematika adta keretek, ugyanakkor a téma kidolgozásának szabadsága miatt kelepcebe kerülhet. Benne a nagy témához tágabban kapcsolódó, de kontúrozandó kisebb téma – a változás témáját híven illusztrálva – változatos benső dinamikát indít el. Ahogy közelít, matrjoska babaszerűen bújnak elő témája újabb és újabb rétegei. Olyan rétegek, melyek felfejtésé-

hez nincsen jogosítványa, nem szakterülete, nem fér bele sem esztétikai-filozófiai, sem szociáletikai keretekbe. Végül arra jut, hogy be kellene vezetni a közösségi tanulmányírást, nem csupán az „[e]gymás terhére hordozzátok” jézusi parancsot követve, a tanulmányíró-testvériség jegyében, hanem azért is, mert korunk interdiszciplináris megközelítést igénylő, összetett problémái teljesebb láttatást igényelnek. E lapszámban például sajnos nem tematizálódik az égető teremtésvédelmi megközelítés és gyakorlati teológia kérdésköre.

2023-ban már nem állhat meg a keresztény magyar értelmiség Péterhez hasonlóan sátrat verni vágyva a Tábor-hegyen – útmutatást kell adnia, tudását a hétköznapi szolgálatába kell állítania. Folyamatteológiai, filozófiai-esztétikai és pusztán etikai szempontból is az az elsődleges feladata, hogy fenntarthatóan járható utat mutasson – ösvényének világossága az ige, hitének gyümölcse mindennapi döntéseiben is megnyilvánuló elköteleződés.

Egyházunk idei tematikus éve a konfirmációt és az elköteleződést állítja középpontba. Az *elköteleződés* szó valami véglegest sugall, egy döntést, mely által az ember egyszer és mindenkorra leteszi valami vagy valaki mellett a voksát, és aztán e döntés mellett rendíthetetlenül kitart, mindhalálig. Istennek hála ezt nem önerőből kell megtennünk! Kaptunk hozzá (Szent)lelket és társakat. És egy olyan tanítót, mint a saját vergődéseit is kendőzetlenül föltáró – és a humor által az emberi esendőséget is szerethetőnek beállító – Luther Márton, aki vallja, mindennap meg kell térnünk és le kell vetkőznünk az óembert. A statikus *elköteleződés* kifejezés mellé tehát Luther örökén bátran odatehetnénk az oldó, reményt adó *lelemény* fogalmát is, mely szintén a – dinamikusan változó – hit gyümölcse, melyben megjelenik az élet és önnön természetünk változékonyságának ismerete, a spontaneitás ereje, a csodára, az irracionálisra való nyitottság is.

Legnagyobb kérdésünk változatlanul az tehát, hogy képesek vagyunk-e változni és változtatni, ha tetszik, „megfordulni” (metanoia) – egymásért és a Földünkért – *együtt*, a feltámadás reménységének üzenetével. ■

Ami állandó, és ami mégis mindig változik

Az istentisztelet állandó tételeinek változásai
a magyarországi evangélikus liturgiában

→ ANGYAL-CSEKE CSABA

„A liturgia végső soron nem a pillanatnyiról,
hanem az ember és a keresztyén örök témáiról
beszél, s ezt semmiféle chronolatria nem
homályosíthatja el.” (Dobszay László)¹

A liturgia elvileg nem változhat, a liturgiátörténet mégis arról szól, hogy hogyan változott, formálódott vagy éppen erodálódott az egyház istentiszteleti élete a történelem és benne az egyház és a teológia történetének folyamatában.² A liturgiát tehát az állandóság és a változás örök dinamikája jellemzi, így kétezer év óta valamiképpen mindig átmeneti időt élünk, hiszen állandó változásban vannak azok a kultúrák és társadalmi viszonyok, amelyek között Jézus Krisztustól kapott küldetésünket teljesítjük. Azonban a változás természete mindig kérdés marad, hogy hogyan, milyen mérték szerint ítéljük meg. Felfoghatjuk úgy, mint a Szentlélek működésének és a tökéletesedésnek a jeleit? Vagy pedig csak jól megfontolt szándékkal véghez vitt reformokat látunk? Nagyon esetleges és véletlenszerű beavatkozásokról van szó, vagy pedig lassú, jól kiértelmezett megújulás kifejeződéseit látjuk?³

A liturgia változásának különféle irányjaiban három fő csoportot különíthetünk el. A liturgikus evolúció a liturgiának olyan belső, endogén fejlődését jelenti, amely a liturgia saját belső törvényszerűségeinek, logikájának megfelelően valósul meg. Ezzel kapcsolatban azt is rögzíteni kell, hogy a liturgia számos jelensége nem magyarázható semmilyen belső sajátosság következményeként. A liturgiátörténet azonban beszél változtatásokról, amelyek a liturgia részleges elemeire összpontosítva

tulajdonképpen külsőleg avatkoznak be az egyház istentiszteleti életébe. Az istentisztelet története ugyanakkor liturgikus reformok története is, amelyekben intézményes vagy karizmatikus tekintély igyekszik kollektív vagy egyéni szándékokon alapuló döntéseket, elvi megfontolásokat érvényesíteni. Ezen megújításra törekvő szándékok mögött többnyire liturgikus mozgalmak és programok állnak, amelyek egy liturgikus funkciót vagy éppen a liturgia egészét érintő módon törekszenek az állapotok megújítására.⁴

Az előbbieket alapján elmondható, hogy a liturgia története olyan történelem, amely „interpretálni” akarja a kultusz különféle megnyilvánulási formáit, és ehhez különböző hermeneutikai kulcsokat használ. Többek között a liturgia és a kultúra közötti viszonyt vizsgálja, összehasonlítja a különböző egyháztestek eltérő gyakorlatait, elemzi a hitet kifejező szövegeket, gesztusokat és megfogalmazásokat, vagyis végig akarja járni a liturgia fejlődési útját, úgy, hogy közben azonosítja és értékeli a változások mögött meghúzódó miertet, és igazolni vagy éppen cáfolni akarja az aktuális gyakorlatot.⁵

A liturgia állandósága és örök változása azonban nem csupán az istentisztelet történetének sajátja, hanem a liturgia belső dinamikája is, amely az állandó ordináriumtételek és az egyházi év homiletikumát megszólaltató *proprium de tempore* tételek kettősségében jelenik meg. A változás azonban

→ *Angyal-Cseke Csaba* (2000): az Evangélikus Hittudományi Egyetem teológus-lelkész szakos hallgatója, fő érdeklődési területe a liturgika.

akkor válik igazán kulcskérdéssé, ha konfrontáljuk az állandósággal, vagyis azt a kérdést kezdjük el vizsgálni, hogy miként változtak a liturgia állandó(nak szánt) tételei a liturgia történetében. Ahhoz azonban, hogy a kérdést vizsgálni tudjuk, meg kell jegyeznünk mint előfeltételt, hogy Luther liturgiai reformja olyan adottságnak tekintette a római egyház miséjét, amely rendelkezik a hagyomány által megerősített alappal, ily módon szükségtelennek tartotta új, az addigittól egészen eltérő alapra helyezni a reformációban megújult egyház istentiszteletét.⁶ Konkrét istentiszteleti rendeket közlő, két liturgikai írása, az 1523-as *Formula missae*⁷ és az 1526-os *Deutsche Messe*⁸ – mint címük is mutatja – a nyugati liturgiátípus miseszerkezetét a visszaélésektől megtisztítva, hiánytalanul, de nem változtatlanul tartotta meg.

A magyarországi reformáció misehagyománya

A magyarországi protestáns istentiszteleti élet is megtartotta – lutheri mintára – a római mise állandó tételeit, azonban rendkívül kevés forrás közli a magyar fordításukat.⁹ A 16. század végéről származó graduáltörredék, a *Boroszlói kézirat*¹⁰ tartalmaz négy különböző Sanctus-parafrázist, a Gloria és a Laudamus tétel két különböző dallamú változatát, valamint Kyrie ad orate címen egy Kyrie-trópust.¹¹ Mivel Heltai Gáspár agendája¹² nem tartalmaz teljes istentiszteleti rendtartást, a 16. század magyarországi lutheránus istentiszteleti gyakorlatáról leginkább Huszár Gál 1574-es graduál-énekeskönyve¹³ tájékoztat. Ez a *Formula Missae*¹⁴ hatását erősen tükröző, de azt meg is haladó¹⁵ liturgia is közli a római mise állandó tételeit három nagy ünnepre – karácsonyra, húsvétra és Szentháromság ünnepére – különböző formákban. Három tropizált Kyriét,¹⁶ három különböző dallamú Gloriát, a Niceai hitvallás gregorián változatát, Credo-parafrázisokat és két Sanctus-parafrázist¹⁷ közöl. E tételcsoportok négy egyenlőtlen negyedre osztották az egyházi évet, és más-más Kyrie-Gloria gregorián tételpár hangzott a főistentiszteleten karácsonytól böjtidőig, böjttől húsvétig, húsvétól pünkösdig, illetve Szentháromság vasárnapjától a következő év adventjéig.

Huszár Gál liturgiájának a Luther rendjéhez képest mutatott legnagyobb szerkezeti különbsége, hogy a Credo tételt az igehirdetés után helyezte, de a gregorián tradíciót mint kizárólagos formát megtartó liturgikus gyakorlata különösen is érdekes annak ismeretében, hogy Luther prozódiai okokból problematikusnak tartotta a gregorián anyanyelvűvé formálását.¹⁸ Ennek eredménye volt, hogy míg német területen Decius ordináriumtétélekből alkotott parafrázisai¹⁹ szinte egyeduralkodóvá lettek, addig a 16. századi magyar lutheránus gyakorlat elképzelhetetlennek tartotta, hogy ezek nem a megszokott gregorián dallammal, hanem anyanyelvi fordításban szólaljanak meg. Ez a gyakorlat azonban egyben azt is eredményezte, hogy a század jelentős részében liturgikus kórus szólaltatta meg e tételeket,²⁰ így Luthernek a gyülekezetet „reaktíváló” célja hazánkban – eredeti szándéka szerint – a gyülekezeti énekben valósulhatott meg, amely ekkor elsősorban a római mise graduale, Alleluja és communio tételeit helyettesítette.²¹ Luthernek a *Deutsche Messe* tételeként közölt német Sanctus-parafrázisa²² sem terjedt el a magyar gyakorlatban, tekintve, hogy más liturgiai funkciója van, mint a római mise Sanctus tételének, amely szerves egységet alkot a lutheri gyakorlatban csak a *Formula Missae*-ben szereplő, de a Huszár Gál magyar gyakorlatában meghatározó praefatioimádsággal. Huszár már említett, középkori gyakorlatból megtartott Sanctus tételei azonban – ahogyan többi ordináriumtétele is – végképp nem a gyülekezet „aktivizálására” szolgál, „hanem sokkal inkább arra, hogy a jelenlévők minél teljesebb figyelmét, vagy ami nagyjából ugyanaz: minél intenzívebb áhítatát provokálja”.²³

A magyar gyakorlat azonban negatív ellenpéldát is felmutat Luther wittenbergi gyakorlatával szemben. Luther két liturgiai írása, de Wolfgang Musculus útinaplójának kortárs feljegyzései szerint is²⁴ mint communioéneket definiálta az Agnus Deit, és az úrvacsora vétele alatt énekeltette,²⁵ míg a magyar gyakorlat, így Huszár Gál rendje sem közöl Agnus Dei tételt az úrvacsorai liturgiában. Ennek oka, hogy a klasszikus római liturgiában, ahogyan Luther rendjében is, mire az Agnus Dei felhangzik,

▲ Hans Brosamer: A prédikáló Luther, 1550 (metszet, 129 x 129 mm, Rijksmuseum, Amszterdam)

az ostya és a bor már látszik az oltáron, a gyülekezet is jól látja. Luther ehhez kapcsolódóan ajánlja az eleváció megtartását,²⁶ amely a magyar gyakorlatban szintén nem volt jellemző.²⁷ A magyar reformátorok azért hagyták el az Agnus Dei tételt, nehogy bárki is félreértse, és úgy értelmezze, hogy az ostya és a bor tiszteletét fejezi ki.²⁸ Fontos azonban megjegyezni, hogy mai kutatások szerint, bár a magyar protestáns graduál könyvműfajának igénye nem függetleníthető külföldi példák, így Luther liturgiai műveinek hatásától sem, a hazai protestáns graduál-

lok gregorián anyaga – így Huszár Gál liturgiájának dallamai is – mégis elsősorban a középkori magyar előzményekre, méghozzá túlnyomórészt a magyar középkor központi rítusterületének, az esztergomi szokásterületnek, az úgynevezett esztergomi rítusnak a mintáira vezethető vissza.²⁹ Többek között ebben a szokásrendben is gyakorlat volt a Kyrie és a Sanctus tropizálása (ad libitum), valamint Kyrie–Gloria és Sanctus – Agnus Dei tételpárokhoz való hozzárendelése is, amelyet a rubrikák általában a tropizált tétel szövegére hi-

vatkozva jeleztek.³⁰ Huszár az esztergomi rítusból ugyanakkor elhagyta azt a gyakorlatot, hogy a bevezető liturgiában végig az oltárnál álló pap a keletiek proszkomidiájára³¹ emlékeztető szertartással előkészíti a miséhez az áldozati adományokat.³²

A 16. században Huszár Gál liturgiai tradíciója mellett hasonló gazdagságot mutatott a felvidéki bányavárosok istentiszteleti élete is. A selmecbányai gyülekezet 1558-ból való istentiszteleti rendje a Kyrie és Gloria tételt is eredeti nyelven énekelte, míg az egy évtizeddel később, 1569. június 12-én Körmöcön tartott zsinat engedélyezte a német nyelvet is.³³ Az 1580-as trencsényi zsinat VIII. kánonja a Kyrie különféle dallamokon való éneklését rendelte el, a Gloria tételhez nagyünnepeken a Laudamust is hozzárendelte, a Credót (a Niceai hitvallás szerint) latinul és az egyszerű emberekre tekintettel magyarul énekelte.³⁴

A hanyatlás és megsemmisülés kora

A korábbi századok kontinuitásra és gazdagságra törekvő liturgikus tradíciójával szemben a 18. század német területen a liturgia soha nem várt mélypontját hozta el,³⁵ amely elsősorban annak eredménye volt, hogy a liturgiát a kulturális fejlődés részének, így az adott kor szellemi termékének tekintették, amelynek ízlésből fakadó volta miatt változtathatósága nemhogy lehetséges, de szükséges is volt. A korra jellemző, állandó változásra, az unalmasság elkerülésére törekvő gondolkodás nem tűrhette meg az ordinárium állandóságát, így a reformok első és legfontosabb lépése ezek eltörlése volt. Az ordináriumtételeket – különösen a korábban tovább élő latin nyelvű éneklésük miatt – elsősorban a babonáság, a félrevezető misztika forrásának tekintették, amelyeket a hallgatóság esetleg – értetlensége miatt – varázsförműnek értelmezhet.³⁶ Azonban hazánk istentiszteleti életének ilyen hanyatlása³⁷ korábban, már a 16. század végén jelentkezett, és elsősorban református hatásnak, és kevésbé a felvilágosodás szellemének tudható be.

Jellemző képet mutat a 17. század közepén Pozsony istentiszteleti élete, amelyről Josua Wengelin pozsonyi német lelkész leírásai³⁸ tájékoztatnak.

Eszerint az istentisztelet rendjében még szerepelt az úgynevezett *missa brevis*, amely a pietizmus térhódítása után is változatlan maradt, de ezt a gyülekezet korálként, hangszerkísérettel énekelte. E tételeknek az istentisztelet rendjében való jelentéktelenségét azonban az mutatja meg igazán, hogy a gyülekezet egyszerűen „muzsikának” nevezte őket. Különös azonban, hogy bár a Kyrie ekkor még nem mutatott kapcsolatot a Confiteor imádsággal, a pozsonyi rendben mégsem az istentisztelet bevezető liturgiájában, hanem – példátlan és megmagyarázhatatlan módon – a Gloria után, a kollektá helyett szerepelt. A *missa brevis*³⁹ csak a 18. század második felében került ki az istentiszteleti rendből: eltörlését már 1766. november 25-én javasolták, de csak 1786-ban hajtották végre, helyébe bűnbánati imádság került. Az úrvacsorai rendben azonban már a 17. században is csak a szereztetési igék és a Miatyánk recitálásából állt, a Sanctus és Agnus Dei tételek nem szerepeltek benne. A 19. századra az úrvacsorai liturgia teljes egészében szöveges formát öltött. Különös azonban, hogy a liturgia efféle hanyatlása elsősorban a német és magyar istentiszteleteket érintette, a szlovák istentiszteleten még a 18. században is énekeltek a Kyriét és a Glóriát.⁴⁰

A magyarországi evangélikus liturgikus élet sajátos színfoltja Sopron istentiszteleti rendje. A Gerengel Simon által szerkesztett, az 1533-as brandenburg–nürnbergi rendtartás⁴¹ hatását tükröző agenda alapvetően a középkori latin gregorián hagyományra támaszkodott, ezt bővítette, gazdagította és formálta a nemzeti nyelvű protestáns énekek, zsoltárok gazdag, változatos anyaga, de az istentiszteleti gyakorlatban fontos szerepet játszott az orgona, és a többszólamú éneklés (motetta) is szokásban volt. E gazdag 16. századi liturgikus tradíció töretlenül tovább élt a 17. században is, ugyanis Gerengel agendáját is csak annak 1625-ös, Gensel Kristóf által készített másolatából ismerjük.⁴² Ez a kéziratos szertartáskönyv tartalmazza egy latin nyelvű Gloria intonációját annak folytatása nélkül,⁴³ amely azt mutatja, hogy a tétel ebben a korban is közismertnek számított. 1678-ból ismert Steger Pál

agendamásolata,⁴⁴ amely gazdag kottás gregorián anyagával annak tanúja, hogy a 17. század második felében is élt gazdag lutheri liturgikus tradíció Sopron istentiszteleti gyakorlatában.⁴⁵ Figyelemre méltó, hogy a liturgikus tradíció őrzése ebben az időben is központi jelentőségű volt, amikor hazánkban éppen tetőzött a katolikus restauráció.⁴⁶ Ezen túlmenően 1689-ből és 1765-ből is ismertek gerengeli tradíciót őrző kéziratok anyagok.⁴⁷ A vasárnapi főistentisztelet rendjében a gyónó imádságot követően kórus által énekelt Kyrie⁴⁸ és Gloria tétel⁴⁹ is szerepel. A 18. század első feléből azonban jelentősnek mutatkozott Michael Koseck kántori

tevékenysége (1720–1772) is, ugyanis nagyszámú liturgikus kompozíciója arról tanúskodik, hogy a reggeli istentiszteleten a soproni agendák szokása szerint a misekompozíció egy-egy tétele hangzott fel.⁵⁰ A következő évtizedben azonban a racionalizmus eszméje elérte a várost, melynek következtében 1784. március 23-án elrendelték, hogy az addig szokásban levő oltár előtt énekelt latin énekeket (Kyrie, Gloria, Sanctus) el kell hagyni, és ezzel megszüntették az agendáskönyvekben rögzített két évszázados, magas színvonalú soproni liturgikus tradíciót.⁵¹

A 17. század magyar evangélikus liturgikus életét tekintve az előbbi példákon túl általánosan kimutat-

ható egyfajta hanyatló tendencia, amelyben egyfelől a Kyrie tételhez egy igencsak terjedelmes, homiletikus hangvételű Confiteor imádság kapcsolódott, és a Gloria – fokozatosan elvesztve szerves folytatását, a Laudamus te himnuszt – az absolutióra felelő gyülekezeti énekké vált, másrészt pedig a prédikációs istentisztelettől függetlenedő úrvacsorai liturgiában a Sanctus már nem szerepelt.⁵² Ez a hanyatlás nem érintette azonban a felvidéki gyülekezetek istentiszteleti életét. A szepesi városok közül Leibic 1622-ben német nyelvű énekeskönyvet⁵³ adott ki, amelyben a liturgia rendjét is közölték, ebben egy Kyrie-ének (*O ewiger, barmherziger Gott*)⁵⁴ is helyet kapott.⁵⁵ Az 1656-os szepes-sárosi agenda⁵⁶ bár megtartotta az állandó tételeket, a Kyrie és a Gloria tételt már szinte egy egységként kezelte, és ez utóbbi esetében a korális gyakorlatot írta elő (Decius parafrázisát), az úrvacsorai liturgiában pedig már nem szerepelt a Sanctus.⁵⁷

A 18. század rendteremtő szándéka elsősorban az 1707-es rózsahegyzi zsinat döntéseiben nyilvánult meg, amelyek a liturgia rendjét is igyekeztek meghatározni.⁵⁸ Krmann Dániel püspök ennek a zsinatnak az előkészítésére tett javaslatot, amelyet a gyülekezetek számára körlevélben meg is küldött, és amelyben többek között az igeliturgiában felhangzó állandó tételek korális formáit kívánta rögzíteni:

„...a lelkész kámzsába öltözve az oltár előtt le-térdel s megkezdi a nyilvános istentiszteletet ezt énekelve: Komm H. Geist, Herr Gott. A lelkész felkelvén, arccal az oltár felé fordul, s az énekkar saját köznyelvén éneklie a Kyriét; – a gyülekezet pedig szentháromsági vasárnapokon éneklie: Gott Vater in Ewigkeit⁵⁹ [...] vagy mást. Ennek végeztével a lelkész arccal az oltár felé fordulva megkezdi a Glóriát, – de anyanyelven: Ehre sey Gott in der Höhe; erre a dalkör válaszolja: és a földön békesség stb. [...] Az evangélium felolvasása után a chorus ne énekeljen, hanem az egész gyülekezettel együtt énekelje a Credot: Wir glauben all an einen Gott.⁶⁰ [...] Ünnepnapokon ugyanazon

„A 20. század a magyar evangélikus liturgia történetében a megújulás évszázadát hozta el, amely az ősi, lutheri liturgia felelevenítését tűzte ki célul.”

mód követtessék, de a Kyrie helyett énekeltesék egy reggeli ének, vagy a Kyrie – Et in terra és Credo-val együtt – ünnepélyesen és nem vasárnapi hangon énekeltesék.”⁶¹

Az említett tételek elsősorban német hatásról és a tradíciót komolyan vevő liturgikus gondolkodásról tanúskodnak. Krmann későbbi, eredetileg szlovák nyelven írt agendája ezen elvek nyomán igyekezett a liturgikus hagyományt megőrizni, de a későbbi német és szlovák kiadásainak rövidített formái azt jelzik, hogy ez a gazdag tradíció és a megőrzésére irányuló törekvések szinte kizárólag a szlovák gyülekezetekre voltak jellemzők.⁶² Ezt bizonyítja az is, hogy Krmann szándékával ellentétben a 19. század magyar nyelvű agendái⁶³ az ordinárium teljes elhagyásáról tanúskodnak.

Úton a megújulás felé

A 20. század a magyar evangélikus liturgia történetében a megújulás évszázadát hozta el, amely az ősi, lutheri liturgia felelevenítését tűzte ki célul. Az állandó tételek az istentisztelet rendjében Kuti Dezső 1924-es, *A liturgikus főistentisztelet* című, ma már csak szekunder anyagokból rekonstruálható füzetében jelentek meg. Ennek a teljes énekelte liturgiát közlő kiadványnak az istentiszteleti rendjében az Agnus Dei kivételével minden ordináriumtétel szerepel.⁶⁴

Tíz évvel később, a bányai egyházkerület által megállapított liturgikus rendben a Kyrie szerepét a bűnbánati imádság (Confiteor) veszi át, amely torzulás kö-

vetkezésében a Gloria is a kegyelmi igével (verbum gratiae) szoros egységet alkot. Az igeliturgiától elkülönített úrvacsorai rendben a praefatio és a Sanctus szerepét szintén bűnbánati imádság veszi át, amely ily módon teljes egészében elveszti eredeti hálaadó és dicsőítő karakterét. Ez a rend Stráner Vilmos korábbi liturgikus istentiszteleti rendjeinek⁶⁵ megoldását követve énekverssel, Decius parafrázisával⁶⁶ helyettesíti az Agnus Dei tételt,⁶⁷ és ezzel olyan liturgiai paradigmát teremtett, amely nemcsak a

20. századot, hanem mai istentiszteleti életünket is meghatározza.

A Raffay Sándor 1932-es agendája⁶⁸ nyomán született 1936-os istentiszteleti rend⁶⁹ teljes egységként kezelte a Kyrie tételt és a Confiteor imádságot, a Gloria tételt és a kegyelmi ígét. A Raffay 1933-as liturgiátörténeti munkájában mértékadónak tekintett pesti magyar egyház istentiszteleti rendje is hasonló módon kezeli a két liturgikus tétel viszonyát.⁷⁰ Ugyanakkor az ezekhez a tételekhez kapcsolt énekversek szinte kivétel nélkül hangulati reakciót és nem a tétel szövegének tartalmát fejezik ki.⁷¹ Ebben az istentiszteleti rendben a Sanctus a 25. zsoltár bűnbánati hangvételű verseiből kialakított „praefatióhoz”⁷² kapcsolódva a lelkész szavaként hangzik fel, és erre a gyülekezetet a *Jer, keresztyének szent kara...*⁷³ kezdetű énekkel válaszol, amely semmiféle párhuzamosságot nem mutat a Sanctus tétel tartalmával, sőt a tételben háromszor ismételt „szent” jelzőt nem Istenre, hanem a gyülekezetre vonatkoztatja. Ennek nyomán megállapítható, hogy az énekverses rendek magyarországi bevezetések a gyülekezet énekét közösségi válasznak fogták fel a lelkész által végzett liturgia egyes elemeire.

A lelkész imádkozta a Sanctus szövegét, ám a gyülekezet nem ezt ismételte meg verses parafrázissal, hanem reagált a dicsőítésre, vagyis önmagát buzdította és tanította a fölcsendülő énekverssel.⁷⁴ Ezt Raffay püspök eredetileg átmeneti megoldásnak szánta, hogy segítségével megismeresse a gyülekezeteket az ősi liturgikus szövegekkel:⁷⁵ az új istentiszteleti rend „a hívek részvételét [...] énekversek éneklésével biztosítja. Meggyőződésünk, hogy az új liturgia ebben a formában könnyebben férkőzik híveink lelkéhez. Gyökeresebb változtatást egyelőre nem tartottunk kívánatosnak. Az előhaladás lépésekkel történik. Az eredeti lutheri liturgia visszavételére még nincs itt az idő. Későbbi nemzedékek hivatása és kötelessége lesz visszatérni evangélikus egyházunk eredeti liturgiájára. De ez is nagy és áldott lépés a mai szomorú állapothoz mérten. Istennek hála, hogy idáig jutottunk.”⁷⁶

Raffaynak ezt a szándékát huszonöt évvel később, éppen az új agenda anyagán dolgozó Próhler

Károly igencsak pozitívan ítélte meg: „Az új istentiszteleti rend szerkesztője megfontolt és bölcs volt a lutheri liturgia megközelítésénél. Nem vezette be a régi és szép liturgikus dallamokat, mert azok evangélikus népünk jelentős része számára ismeretlenek és idegenszerűek lettek volna. A régi liturgikus szövegeket és dallamokat a dunántúli énekeskönyvből válogatott énekversekkel helyettesítette. Így a gyülekezetek azonnal bele tudtak kapcsolódni az új istentiszteleti rendbe, s az esetleg ismeretlen koráldallamokat is hamarosan megtanulták és megkedvelték. A koráléneknek ez az előnyben részesítése elvileg egyezik Luthernek azzal az eljárásával, hogy korálénekekkel igyekezett biztosítani a gyülekezet népének aktív részvételét az istentiszteleten. Új istentiszteleti rendünknek ez a vonása egyúttal megkönnyítette a visszatérést a lutheri istentiszteleti rend tartalmi gazdagságához is.”⁷⁷ Ma már azonban megállapíthatjuk, hogy pontos, vagy legalábbis megközelítőleg pontos parafrázisok hiányában ez a törekvés aligha teremtett lehetőséget az állandó tételek visszaállítására az istentiszteleti életben. Annál is inkább igaz ez, mivel ez a megoldás nem számolt azzal, hogy a gyülekezeti tagok semmiféle viszonyítási alappal nem rendelkeztek az állandó tételek szövegét illetően.

Az 1950-es években új erőre kapott liturgikus reform – nyilvánvaló hibái ellenére is – kitartott amellett, hogy az állandó tételek énekversekkel való helyettesítése jó és megtartandó gyakorlat, ugyanakkor azt is kifejezték, hogy nem lehetetlen az állandó tételek megszólaltatásában a liturgikus éneklés bevezetése.⁷⁸ Ennek jegyében az *Agenda* eredetileg úgy készült, hogy az énekverses rend lett volna az első, a második pedig egy liturgikus rend, amely énekelte formában hozta az állandó tételeket. Benczúr László lelkész, püspöki titkár visszaemlékezése szerint az engedélyeztetésre beadott kézirat úgy érkezett vissza az Állami Egyházügyi Hivaltól, hogy egy „államilag” megbízható professzor, az *Agenda* lektora,⁷⁹ Pálffy Miklós bírálatát mellékelték hozzá. Valószínűleg ennek hatására történhetett az, hogy Káldy Zoltán püspök a liturgikus rendet csak a függelékben engedélyezte, és használatát külön püspöki engedélyhez

kötötte. Az akkori viszonyok ismeretében érthető, hogy a lelkészek ezt az engedélyt nem merték kérni.⁸⁰ Ennek eredményeként az énekverses rend mint istentiszteleti forma szinte teljesen megszilárdult, és egyeduralkodóvá vált a hazai istentiszteleti gyakorlatban. A liturgikus rend körül kialakult vitát és annak nyomán a rend függelékbe sorolását később maga Próhle Károly is megerősítette: „A liturgikus rendek az Agenda kéziratában eredetileg az énekverses rendek mellé egyenrangúan voltak besorolva, némelyek tiltakozása miatt azonban az utolsó pillanatban függelékbe kerültek.”⁸¹

1980-ban az *Agenda* revíziója kapcsán Próhle Károly megállapította, hogy a liturgikus istentiszteleti rendeket „a függelékből a helyükre kell tenni. [...] a liturgikus rendet tartom a jövő istentiszteleti formájának, mert világos menetű, énekelt és nem énekelt formában sokféle lehetőséget ad a gyülekezet részvételére, nem énekelt formában pedig a legegyszerűbb körülmények között is megvalósítható – könnyebben, mint az énekverses rendek.”⁸² Ez utóbbit Próhle mint legelterjedtebb istentiszteleti formát jellemezte, amelynek egyszerre előnye és hátránya a korálforma. Egyfelől a gyülekezet számára könnyebben énekelhető anyagot tartalmaz. Másfelől viszont szövegei bár állandó tételeket helyettesítenek, mégis változnak, és terjedősebbek a liturgikus anyag letisztult tételeinél. Az egyházi év szerinti változás is furcsa, *de tempore* jellegű kölcsönöz ennek a formának, amely nem az ordinárium, hanem a proprium sajátossága. Az énekversek tartalmára vonatkozóan azt is kiemelte, hogy „[a]z énekverseket úgy kell válogatni, hogy istentiszteleti szerepük (kis glória, kyrie, nagy glória, Sanctus, Agnus Dei) közvetlenül érzékelhető legyen. A nagy glóriára következő énekversnél a Laudamus te tartalmára kellene gondolni, mint hogy a nagy glória teljes egészében elhangzik előzőleg.”⁸³

Próhle arra a problémára is felhívta a figyelmet, miszerint külföldi példák nyomán az *Agenda* rendje egyesítette a bűnvallás-kegyelemhirdetés sémáját a Kyrie és a Gloria tétellel, aminek következtében e tételek eredeti funkciójuktól eltérő értelmezést kaptak. Értékelésében azonban a liturgiai mozgalmak

törekvéseivel szemben kifejezte, hogy ennek „megvan a jó értelme, most már a liturgikus hagyománya is, és teológiai elvi szempontból nem lehet ellene kifogást emelni”.⁸⁴ Ez az egyesítő szándék abban is megnyilvánult, hogy az *Agenda* 1963-as eredeti kiadásában szereplő „Kyrie bűnvallással”, valamint „Gloria kegyelmi igével” feliratok⁸⁵ helyett felsorolás és „Isten dicsőítése” felirat szerepel,⁸⁶ ami még szorosabb egységet, szinte teljes azonosságot fejez ki a két tétel között.

Próhle érvelése számos ponton kifogásolható, hiszen az a liturgiai hagyomány, amelyre hivatkozik, nyilvánvalóan az a 19. századi porosz liturgikus tradíció,⁸⁷ amelynek Próhle által is átvett megoldása semmilyen liturgiátörténeti előzménnyel nem rendelkezett.⁸⁸ A jó értelem, a teológiai elvi kifogástalanság említése nem veszi figyelembe, hogy ezzel a koncentrált tartalommal együtt a két tétel mondanivalója az eredeti, Luther által megőrzött gazdagságát is elveszítette, amely sokrétűbb, mint a bűnvallás-kegyelemhirdetés sémája. A hitvallás helyét illető kritikákra Próhle a lutheri rendek példáját hozta, amelyekben a reformátor a hitvallást az evangéliummal állított szoros kapcsolatba,⁸⁹ és az igehirdetést e kettő együttes magyarázatának tartotta.⁹⁰ Az *Agenda* kísérőszövegében azonban azt is kifejezi, hogy bár téves a hitvallás helyének egysíkú értelmezése, lutheri értelmezésben a hitvallás mint a Szentháromság dicsőítése arra is figyelmeztet ezen a helyen, hogy az igehirdetés nem egyetlen textuson, hanem a teljes kinyilatkoztatáson alapul, amelynek tartalmát az egyház a közös hitvallásban fogalmazta meg.⁹¹ Próhle a Sanctus tétellel kapcsolatban megállapította, hogy az teljesen elvesztette eredeti mondanivalóját, éppen a már említett *Jer, keresztyének szent kara...* kezdetű ének kizárólagos alkalmazása miatt, és a lelkész által felolvasott formát vagy új énekvers választását javasolta. Hasonló megállapítást tett az Agnus Dei tétellel kapcsolatban is, amelynek hármasszerkezete nem érzékelhető az egyébként tartalmilag megfelelő énekversben.⁹² Az 1982-es énekeskönyv új lehetőséget teremtett az énekverses, de a liturgikus rend megújítására is. A szerkesztés folyamán a liturgikus

tételeket helyettesítő énekversek összeállításában szempont volt, hogy az énekversek szövegükben jobban kifejezzék liturgikus funkciójukat (kyrie-, glóriakarakter).⁹³ Ez azonban aligha valósulhatott meg az összeállított tíz ciklus⁹⁴ esetében, hiszen a Kyrie-énekek – Pröhle Károly elveinek megfelelően – mind bűnbánati karakterű Confiteor-parafrázisok, tehát nem alkalmasak az eredeti funkció betöltésére és a gazdag mondanivaló kifejezésére. Bár a Gloria-énekek egy része hordozza a tétel karakterét és lendületét, de ebben az esetben olyan liturgikus ismétlés keletkezik, amelyre – mint láttuk – Pröhle Károly már az *Agenda* revíziójakor felhívta a figyelmet. A tíz ciklus énekei közül egyetlen tétel⁹⁵ hordozza – ha megrövidítve is – a Laudamus te tematikát. A liturgikus tétélekkel kapcsolatban Trajtler Gábor azt is hangsúlyozta, hogy ezekről „nemcsak azt mondhatjuk el, hogy az ezek összeállításánál alkalmazott elvek segítségével közeledtünk a világ

lutheranizmusának gyakorlatához, hanem azt is, hogy az énekek szövegei érthetőbben, logikusabban rajzolják az istentisztelet menetét, értelmét, mint az eddig használt rend”.⁹⁶

Az énekeskönyv liturgikus énekanyagában az állandó tételeket többretegű liturgikus hagyományból választották ki, de elsősorban Pröhle Károly gyűjtötte össze azokat, amelyek a német evangélikus énekeskönyv (*Evangelisches Gesangbuch*) anyagából voltak ismertek.⁹⁷ A két liturgikus Kyrie tétel között megtaláljuk a Luther 1526-os *Deutsche Messe* rendjében közölt hármas osztású formát,⁹⁸ az 1524-es *Teutsch kirchen ampt* Kyrie-dallamát.⁹⁹ A Gloria tételek között a *Lux et origo* ordináriumciklus 11. századi glóriája szerepel Laudamus nélkül,¹⁰⁰ illetve a *Missa de Angelis* glóriája a Laudamus te himnusszal együtt,¹⁰¹ amelyet Pröhle Károly javaslatára kórusokra osztottak.¹⁰² Egy 11–12. századi zsidó dallamelőzményeket mutató (*Alenu leshabeach*

la-adon hakol), 1564-ben kiadott tétel a gyűjtemény egyetlen Sanctusa,¹⁰³ amely a katolikus gyakorlatban Mária-ünnepen használt IX. (Cum jubilo) mise ciklusából származik.¹⁰⁴ Az egyetlen Agnus Dei tétel Luther dallama, amely Bugenhagen 1528-as mise-rendjében jelent meg.¹⁰⁵

Az énekeskönyv ordináriumanyagában külön csoportot képeznek a Szokolay Sándor¹⁰⁶ és Csorba István¹⁰⁷ által írt tételek. Ezek a ciklusok külső, elsősorban római katolikus hatásra kerültek be a gyűjteménybe. Ekkoriban a II. vatikáni zsinat nyomán számos anyanyelvi, úgynevezett „népmise”-ordináriumciklus jelent meg a katolikus gyakorlatban, amely a hívek számára is lehetőséget teremtett az állandó tételek éneklésébe való bekapcsolódásra. Ezek között az egyik első Kodály Zoltán 1966-os *Magyar miséje* volt, ezt követte 1972-ben Halmos László azonos című ciklusa. Ehhez csatlakoztak többen is, például Werner Alajos, Szigeti Kilián és Hergenroder Miklós. Az énekeskönyv dallambizottsága döntött arról, hogy ezeknek a műveknek a mintájára az új evangélikus gyűjtemény is tartalmazzon frissen született ordináriumciklusokat. Az öt beérkezett pályázat közül kettő került be a gyűjteménybe,¹⁰⁸ de igazán sohasem váltak népszerűvé a gyülekezetek körében.

A rendszerváltást követő évek lehetőséget teremtettek a liturgikus megújulás folytatására, amely az állandó tételleket is érintette. Egyfelől az énekverses istentiszteleti rend iránt – eredeti, átmeneti jellege ellenére is – mutatott magas igény szükségessé tette annak megújítását. Másfelől azonban – a 20. századi liturgikus reformok hatásaként – a Kyrie bűnbánati karaktere helyett visszanyerte eredeti, adoratív jellegét.¹⁰⁹ A tétel valójában az uralkodó köszöntése, amelyben nem egyszerűen kegyelemért vagy bűnbocsánatért könyörög, hanem kegyet és jóindulatot kér a gyülekezet. Ezáltal elismerjük, hogy akit így szólítunk meg, az az Úr, a Pantokrátor, aki a mi Urunk is, és tőle várunk minden testi

és lelki üdvöt.¹¹⁰ Ezt a felfogást erősíti a *Liturgikus könyv* kibővített Kyrie-anyaga is, amely *de tempore* szövegeivel minden ünnep krisztológiai tartalmát foglalja össze. Harmadrészt pedig a Credo helye is változott a liturgián belül: az igehirdetésre, a *viva vox evangelii* szavára válaszoló karaktert kapott,¹¹¹ amely kifejezi, hogy az igehirdetés nem csupán a lelkész kommentárja az alapigéhez, hanem Isten élő szava.

A liturgikus megújulást segítő és annak elveit megvalósító *Gyülekezeti liturgikus könyv* az ordinárium tételleit tekintve egyfelől bővítette az *Evangélikus énekeskönyv* liturgikus anyagát, másfelől igyekezett az énekverses rend számos nehézségén javítani. E liturgikus anyagban új elemként jelentkezett a *Missa mundi* ordináriumának teljes

anyaga.¹¹² A tizenkét – egyenként hat-hat énekverset tartalmazó – ciklusban stiláris egységet képező tételek a teljes ordinárium anyagát tartalmazzák, tehát a korábbi rendek-

„A Kyrie tételben elismerjük, hogy akit így szólítunk meg, az az Úr, a Pantokrátor, aki a mi Urunk is, és tőle várunk minden testi és lelki üdvöt.”

kel szemben nem választják szét az igei és a szent-ségi liturgiához tartozó tételleket.¹¹³ Ennek a gyűjteménynek az erőssége egyfelől ez az egységesítő szerkezet, másfelől pedig az, ahogy a Gloria-ének esetében felszabadította az istentiszteleti gyakorlatot az alól, hogy annak gazdag teológiai tartalmát egyetlen énekverssel fejezze ki, ami egyébként nem megvalósítható. Az ennek jegyében született Gloria tételek¹¹⁴ rendkívül figyelemreméltó eredményeket mutatnak az ordinárium énekversekkel való helyettesítése terén. Ugyanakkor ezek az énekverses ciklusok nem voltak elég konzekvensek abban, hogy a korábban megfogalmazott kritika minden elemére megoldást találjanak, így ebben a gyűjteményben is maradtak bűnbánati jellegű Kyrie tételek,¹¹⁵ a szerkesztők koncepciója szerint „hagyományörző” céllal.¹¹⁶ A Kyrie énekversek éppen e kettős tartalom miatt némileg ellehetetlenítik a régi és az új rend párhuzamos használatát, hiszen az adoratív Kyrie-énekek az előbbi, míg

a bűnbánatiak az utóbbi teológiai gondolati ívében okoznak törést. A *Gyülekezeti liturgikus könyv* énekversei között három új tétel is helyet kapott: Luther Agnus Dei tételének egy, a *Református énekeskönyvből* származó¹¹⁷ korális változata,¹¹⁸ a Tranoscius-énekeskönyv egy Gloria tétele,¹¹⁹ valamint az *Evangelikus énekeskönyv* már említett egyetlen Sanctus tételének¹²⁰ egy Bach feldolgozásából¹²¹ ismert korális variánsa,¹²² amelynek 16. századi átíratát Hermann Wilken készítette, de az 1726-ban Stenauból származó kéziratot énekeskönyvből vált leginkább ismertté.¹²³

Összegzés: úton egy új evangélikus ordinárium felé

A liturgiátörténeti áttekintés, amely a liturgia állandó tételeinek, az ordináriumnak a változásait igyekezett sorra venni, a változás íve és iránya mellett a változatosság tényét is kirajzolja. Az a kettős gyakorlat, amelyben a magas kultúrájú – gregorián, instrumentális vagy éppen többszólamú vokális – liturgikus tradíció mellett a gyülekezetet is aktivizáló korál is helyet kap, szinte teljes egészében végigkísérte az evangélikus ordinárium történetét, amelynek nyomán megállapíthatjuk, hogy ma is vállalható paradigmát kínál egyházunk istentiszteleti rendjének és gyakorlatának. Ez a kettős gyakorlat a hazai viszonylatban az anyanyelvű gregorián tradíciónak a 18. századi negatív folyamatok okán bekövetkezett pusztulásával nem csupán hangsúlyeltolódást, hanem az ordinárium teljes eltűnését eredményezte, amelynek révén nemcsak a teológiai gazdagságot, hanem identitását is elveszítette a magyarországi evangélikus istentiszteleti élet.

Ez a tendencia – mint két konkrét példa is megmutatta – kevésbé egy új teológiai felismerés vagy az evangélikus liturgia belső, organikus fejlődésének eredménye, mint inkább a korszellemnek kiszolgáltatott gondolkodás következménye volt. A megújulásra tett kísérlet, amely énekversekkel igyekezett pótolni a gyakorlatból szinte teljesen kiveszett ordináriumtégeket, éppen ott találta meg a reform szükségességét, ahol a legerősebbnek mutatkozott

a torzulás hatása. Mindazonáltal a megvalósított formában semmilyen liturgiátörténeti előzményt nem tudhatott magáénak – hiszen a reformáció korában nem tartalmilag rokon mondanivalójú vagy az adott tételhez illő reakciót megfogalmazó korálok, hanem sok esetben gregorián tételekből formált korális ordináriumparafráziszok töltötték be ilyen funkciót –, mégis olyan liturgiai paradigmává lett, amely hiányosságai és többszöri – némileg sikertelennek mutakozó – revíziója ellenére ma is szinte teljes egészében meghatározza istentiszteleti gyakorlatunkat. Az átmenetiből állandóvá lett énekverses megoldás sikerét vitatni ily módon korántsem létjogosultság nélküli, annak szellemében sem, hogy szinte nyilvánvalónak látszik, hogy a kitűzött szempontokat sohasem sikerült konzekvensen megvalósítani.

A liturgiátörténeti áttekintés eredményeként felismerhető azonban az is, hogy a gyülekezetet aktivizálni akaró szándék egy olyan lutherinek vélt tételt¹²⁴ abszolutizált, amelyet sem a reformátor, sem az ő szellemét követő 17–18. századi német, sem a 16. századi magyar gyakorlat nem tudott magáénak ebben az összefüggésben. Hiszen a német gyakorlat sem az állandó tételek éneklésével kapcsolatban hangsúlyozta a gyülekezet participációját, hanem a már Luther gyakorlatában is gyülekezeti énekekkel helyettesített tételeket illetően.¹²⁵ Nem beszélve arról, hogy mint látható volt, a 16. századi magyar istentiszteleti élet nem ismerte és nem is gyakorolta a német városokban egyébként kimutatható korális ordináriumi hagyományt – amely egyébiránt ott sem mutatkozott egyeduralgó formának, hazánkban is csak a 17–18. században, a német illetőségű gyülekezetekben vált elterjedtté, és ott sem olyan formában, ahogyan a 20. században az énekverses rend kívánta megvalósítani.¹²⁶

Összességében elmondható, hogy az énekkar liturgikus szerepének újraértékelése és felértékelése nem csupán lehetősége, hanem előfeltétele is lehet az ordinárium teljes helyreállítását célzó változásnak egyházunk istentiszteleti életében. Az evangélikus istentisztelet új liturgikus kultúráját ily módon ma az teremtené meg, ha egyfelől az énekverses rend a

maga eredetiségében mint valódi ordinárium parafrazisok formájában – és csak hangulatot közvetítő énekversekkel – kapna helyet a gyülekezet szerepének komolyanvételével, azonban ennek megvalósítását nem függetleníthetjük a készülő új énekeskönyv

kérdésétől. Másfelől pedig az, ha a lassan száz éve megfogalmazott igény, hogy az eredeti ordinárium-tételek kerüljenek vissza a liturgia rendjébe, gyülekezeti énekkarok szolgálata révén végre valósággá és gyakorlattá válna istentiszteleti életünkben. ■

JEGYZETEK

- 1 DOBSZAY 2003, 256. o.
- 2 NEUNHEUSER 2012, 15. o.
- 3 Uo. 28. o.
- 4 Vö. CLERK 2006.
- 5 CAPELLA 2020, 182. o.
- 6 WICZLIÁN 1942, 19. o.
- 7 WA 12: 205–220.
- 8 WA 19: 72–113; LM 4: 439–488. o.
- 9 KÓSZEGHY 2005, 338. o.
- 10 EOL, AGe VI. fol. 26.
- 11 STOLL Béla a kéziratok graduál 39b–50b levelein található magyar nyelvű gregorián anyagot tévesen antifónaként jelölte meg (2002, 27. o.). A Kyrie-trópus a *Kyrie sans bonitatis Christe* dallamára készült (FERENCZI 1999, 211. o.).
- 12 *Agenda, az az szentegyházi cselekedetek melyeket követnek közösségesképpen a keresztyéni ministerek és lelkipásztorok* (RMK 1: 37; RMNY 154).
- 13 *A keresztyéni gyülekezetben való isteni dicséretet és imádságok* (RMK 1: 113a; RMNY 353).
- 14 WA 12: 205–220. o.
- 15 Vö. BOTTA 1991, 453–459. o.
- 16 *Magne Deus Kyrie* (karácsony); *Lux et origo Kyrie* (húsvét); *Cunctipotens Kyrie* (Szentháromság ünnepe) – vö. FERENCZI 1999, 211. o.; LANDWEHR-MELNICKI 1955, 78., 39., 18. sz.
- 17 E tételek közül az első – „Szentek angyalok mennyországban...” szövegkezdettel (*Sanctus angelicus*) – ugyancsak középkori mintán alapul (vö. THANNABAUR 1962, 185. sz.), de a már említett *Boroszlói kéziratban* (40) ugyanez a dallam egy másik szöveggel – „Szent Ézsaiás próféta látta...” (*Solenne Sanctus*) – szerepel (FERENCZI 1999, 211–212. o.)
- 18 „Es mus beyde text und notten, accent, weyse und geperde aus rechter mutter sprach und stymme komen, sonst ists alles eyn nachomen, wie die affen thun.” (WA 18: 123)
- 19 Nicolaus Decius (1484–1541) feltehetőleg 1522 nyara és 1523 tavasza között keletkezett három énekében a mise három ordináriumtételét – a Glóriát, a Sanctust és az Agnus Deit – dolgozta fel: *Allein Gott in der Höh sei Ehr* (A menny Urának tisztelet, EÉ 43; vö. GYLK 610); *Heilig ist Gott, der Vater* (dallamát és német szövegét közli: BENCE 2011, 406. o.) és *O Lamm Gottes, unschuldig* (Krisztus, ártatlan Bárány, EÉ 188).
- 20 KARASSZON 2022, 629–630. o.
- 21 FERENCZI 1984, 93–94. o.
- 22 Luther a *Deutsche Messe* (WA 19: 72–113; LM 4: 439–488. o.) liturgikus anyagában Sanctus gyanánt a tétel liturgikus funkcióját is átformáló átiratát adja (*Jesaja, dem Propheten geschah*, lásd LM 4: 474–476. o.; WA 19: 100–102), amely azonban Bugenhagen későbbi híradása szerint még Wittenbergben sem vált elterjedté, annak ellenére, hogy Johann Walter értékes műnek tartotta (LM 4: 474. o.). A tétel népszerűtlenségének oka az lehetett, hogy az ének szövegében háttérben álló bibliai (Ézs 6,1–4) és nem a liturgikus Sanctus-szöveg dominál, a teljes prófétai látomás képét felidézti a szigorúan vett Sanctus-szöveg előtt, a Benedictus szövegét pedig egyszerűen elhagyja. A lutheri dallam is inkább liturgikus ének, és nem ritmizált korál (BENCE 2011, 407. o.).
- 23 KARASSZON 2022, 630. o.
- 24 Luther liturgikus gyakorlatáról kiválóan értesülhetünk Wolfgang Musculus (1497–1563) útinaplójából (HERBST 1992, 103–109. o.), amely 1536-ból egy eisenachi (Cantate, május 14.) és egy wittenbergi (Exaudi, május 28.) istentisztelet leírását adja. Eszerint az istentiszteletek két nyelven, latinul és németül zajlottak, az igeliturgiában az előbbi, a szentségi liturgiában az utóbbi dominált (FINTA 2017, 147. o.).
- 25 LM 4: 473. o.; WA 19: 99.
- 26 „A felemelést nem szándékozom eltörölni, hanem megtartani, miután az a német Sanctussal igen jól összeillik, s Krisztusnak azt a parancsát jelképezi, hogy óréa emlékezzünk. Mert ahogy a szentséget külsőleg felemeljük, s abban Krisztus teste és vére mégsem látható, úgy idézzük fel s mutatjuk meg a prédikáció igéje által az ő emlékét, és iránta a szentség vétele által ragaszkodásunkat és nagyrabecülésünket fejze ki, s mindezt mégis csak a hitben fogjuk fel, és nem látjuk, hogy Krisztus mint áldozta fel testét és vérért miértünk, s miként mutatja be és áldozza fel Isten előtt még ma is naponként, hogy számunkra kegyelmet nyerjen.” (LVM 3, előkészületben; WA 19: 99–100.)
- 27 BOTTA 1991, 458. o.
- 28 KARASSZON 2022, 631. o.
- 29 Vö. PAPP 2022.
- 30 DOBSZAY 2004, 81., 86. o.
- 31 A *proskomidia* vagy *protheszisz* a görög *proszkomidé* ’fölkhozatal, felajánlás’ szavakból származik; a keleti típusú liturgiákban az áldozati kenyér és bor előkészítését jelenti. Arra az óegyházi gyakorlatra utal vissza, amely szerint a kenyeret és a bort a hívek hozták. Ezekből a miséző püspök vagy pap kiválasztott annyit, amennyire szükség volt, a többit az agapén fogyasztották el. Eredetileg a liturgia része volt (anafora előtt), de a későbbi, 7–8. századi gyakorlatban csaknem valamennyi keleti rítusban a liturgikus cselekmény elé helyezték át (DIÓS-VICZLIÁN 2006, 301. o.).
- 32 Vö. DOBSZAY 1987, 86. o.
- 33 FRENÓ 1937, 9. o.
- 34 MPEA 7: 27–28. o.
- 35 KALB 1985, 38. o.
- 36 KINCZLER 2009–2010, 410–413. o.
- 37 Jánossy Lajos a folyamat kezdőpontjának az 1598-as keresztyúri agendát (*Agenda, azaz szent-egyházi cselekedeteknek avagy szentségeknek és egyéb egyházi szolgálatok kiszolgáltatásának módja*, RMK 1: 1841; RMNY 833) tekinti, amely összekötötte az általános gyónást az úrvacsorával (JÁNOSY 2010, 135. o.).
- 38 *Domus Domini renovata, ss. ae Trinitati dedicata et evangelicorum more inaugurata Posonii Hungarorum Das pressburgische Gottes-Hauss der evangelischen teutschen Kirchen vnd Gemein daselbst, in der Hauptstadt dess Koenigreichs Nieder Hungarn, von Grundt auff erneuert, zu der H. Dreyfaltigkeit genennet, vnd im Nahmen dess Herzen, der evangelischen Weise nach, bezogen, Vor dem heiligen Weilmacht Fest, als man zehlete nach den ersten Weilmacht Tagen tausent sechshundert acht vnd dreyssig Jahr* (RMK 2: 558.)
- 39 Az úgynevezett rövid mise, amelyben csak Kyrie, illetve Gloria tétel szerepel.
- 40 SCHMIDT 1906, 123–187. o.
- 41 SEHLING 1961, 140–210. o.; JUNGKUNTZ 1964.
- 42 FRIEDRICH 1992, 18. o.
- 43 BÁRDOS 1984, 48. o.
- 44 *Formularbuch öffentlicher Gebeth und Ceremonien, welche von undenkli-*

- chen Zeiten hero bey der evangelischen Kirchen in der königlichen Freystadt Oedenburg in üblichem Gebrauch gewesen, aufs neue abgeschrieben von Paulo Stegero, Sempron Studioso der Zeit Ihro Ehrwürden Herrn Christoph Sowitsch Kinder Praecept. Anno 1678.
- 45 BÁRDOS 1984, 97. o.
 46 FERENCZI 2008, 25. o.
 47 FRIEDRICH 1990, 24. o.
 48 PAYR 1917, 106. o.
 49 BÁRDOS 1984, 97. o.
 50 Uo. 117. o.
 51 Uo. 177. o.
 52 JÁNOSSY 2010, 137–138. o.
 53 *Psalmen, Hymni, Responsoria und Geistliche Lieder, welche an Fest- und Sonntagen Neben den gemeinen Liedern und cantu Figurali übers Jahr in der Leibitzer Kirchen gebraucht und gesungen werden. Jetzo zur Ehre Gottes und Allgemeiner aufferbawung in Druck gegeben Im Jahr nach der seligmachenden Geburth Christi MDCXXII. Gedruckt zur Leutsch, Bey Daniel Schultz A. Dni 1622.*
 54 Ez a tétel a *Kyrie Cunctipontis Genitor* német nyelvű tropizált változata (FERENCZI 1999, 210. o.).
 55 FRENVÓ 1937, 12. o.
 56 *Agenda Quoada Conformitatem Ceremoniarum in Epperjessiensis Curia Coacta Synodi. Anno 1656 dieb.*
 57 HÖRK 1880, 86–87. o.
 58 HAFENSCHER 2010, 215–217. o.
 59 Ez az ének egy 10. századi latin tétel (*Kyrie fons bonitatis*) szövegű fordítása, amely feltehetően 1541-ben, Wittenbergben jelent meg először nyomtatásban. Más szöveggel 1525-ben, Erfurtban jelent meg a *Teusch Kirchenamti* című gyűjteményben (TERRY 1921, 250. o.).
 60 Luthernek az Apostoli hitvallás parafrázisául írt Credo-éneke (WA 19: 95; LM 4: 467. o.; vö. EÉ 247).
 61 Idézi ZSILINSZKY 1889, 91–92. o.
 62 HAFENSCHER 2010, 217. o.
 63 *Agenda az az egyházi hivatalbeli foglalatosságok módja.* Készítette és kiadta az aug. hitv. evangélikusok dunántúli superintendenciájája. 1831; *Magyar Kis Kézi Agenda az Ágostai Hitvallású evangélikus lelkész leggyakrabban előforduló szent cselekményeinek alkalmaira.* Szerkesztette dr. Szeberényi Gusztáv bányakerületi püspök megbízásából Petrovics Soma szentesi lelkész (Budapest, 1877); *Kézi Agenda templomi és halotti imák, szertartási beszédekkel.* Lelkészi használatra írta: Gyurácz Ferentz pápai evang. lelkész és dunántúli evang. püspök. Pápa, 1889; *Agenda vagyis Az Egyházi szertartások végrehajtásának módja Az Ág. Hitv. Evang. Egyházak számára.* Az Egyetemes gyűlés megbízásából készítették a püspöki kar közreműködése mellett Karsay Sándor és Czékus István evang. püspökök. Budapest, 1889–1891.
 64 HAFENSCHER 2009, 134–135. o.
 65 STRÁNER 1928, 8–10. o.
 66 Vö. Dt 174,1 (EÉ 188).
 67 HAFENSCHER 2009, 134–136. o.
 68 *Agenda. A lelkészi teendők vezérkönyve.*
 69 *Liturgikus rend – Lelkészi szolgálat.*
 70 RAFFAY 1933, 79–80. o.
 71 BENCE 2014, 226. o. Advent első vasárnapjára a Confitetor imádság után: „Alázatosan borulok eléd, / Kiöntöm szívem titkos belsejét, / S bűnbánat könnyével megmosom, / Oh térj be hozzám édes Jézusom.” (Dt 128,4); Gloria után: „Dicséret, dicsőség / A menny és föld Istenének, / Örökön-öröklé / Zengjen néki hálaének; / Ki egyedül Őr a világon, / Felül van minden változáson. / Fejünkre áldás tőle szálljon!” (Dt 3,6; vö. EÉ 3)
 72 „Hozzád emelem lelkeket, óh Uram! Istenem, benned bízom, ne szégyenüljek meg! Emlékezzél meg, Uram, irgalmasságodról és kegyelmességedről, mert azok öröktől fogva vannak. Ifjúságom vétkeiről és bűneimről ne emlékezzél meg. Kegyelmed szerint emlékezzél meg rólam, a te jóvoltodért, Uram!” (56. o., vö. Zsolt 25)
 73 „Jer keresztények szent kara, / Dicsérjük Istenünket, / Ki vesztünket nem akarja, / De örök életünket. / Áldjuk, ki üdvösségünkre / Mindent megtett örömrünk / A Jézus Krisztus által.” (Dt 119,1)
 74 BENCE 2011, 405. o.
 75 BENCE 2017, 34. o.
 76 Idézi PRÖHLE 1960, 72. o.
 77 Uo.
 78 PRÖHLE 1957, 238., 242. o.
 79 Vö. PRÖHLE 1963.
 80 TRATTLER 2004, 8. o.
 81 PRÖHLE 1980, 797. o.
 82 Uo. 798. o.
 83 Uo. 706–707. o.
 84 Uo. 711. o.
 85 Uo. 10. o.
 86 Vö. PRÖHLE 1996, 33–34. o.
 87 SCHULZ 1958–1959, 89. o.
 88 ALBRECHT 1989, 35–36. o.; PAP 2007, 30. o.
 89 WA 12: 211; WA 19: 95; LM 4: 467. o.
 90 PRÖHLE 1980, 714. o.
 91 PRÖHLE 1996, 30. o.
 92 PRÖHLE 1981, 11–12. o.
 93 TRATTLER 1982, 663. o.
 94 EÉ 1–10.
 95 EÉ 4.
 96 TRATTLER 1982, 665. o.
 97 TRATTLER 2009, 27. o.
 98 WA 19: 86; LM 4: 457. o.; vö. EÉ 71. o.
 99 HERBST 1992, 61. o.
 100 MARTI 2003, 32–36. o.
 101 Vö. BÁRDOS 1973, 4–5. o.
 102 TRATTLER 2009, 27. o.
 103 EÉ 77. o.; vö. EG 185,1.
 104 SCHULZ 2003, 81. o.
 105 HERBST 1992, 91. o.
 106 EÉ 15.
 107 EÉ 16.
 108 TRATTLER 2009, 27. o.
 109 HAFENSCHER 2008, 227. o.
 110 DOBSZAY 2001, 436. o.
 111 HAFENSCHER 2008, 227. o.
 112 GyLK 605, 609, 613, 617.
 113 BENCE 2017, 34. o.
 114 GyLK 619, 620, 622, 624, 627.
 115 Ezzel kapcsolatban érdekes adalék, hogy ezen a ponton – talán éppen az említett okok miatt – eltérés mutatkozik a *Liturgikus könyv* és a *Gyülekezeti liturgikus könyv* kíséretszövegében. Utóbbi megengedően úgy fogalmaz, hogy a *Kyrie* „nem csak bűnbánati jellegű tétel!” (GYLK 25. o.), míg előbbi kategorikusan kifejezi, hogy nem az (LK 48. o.).
 116 BENCE 2014, 228. o.
 117 RÉ48 198; vö. RÉ21 268.
 118 EÉ; vö. GYLK 618.
 119 *Transcius* 301; vö. GyLK 626.
 120 GyLK 612.
 121 BWV 325; vö. BACH 2015, 122. sz.
 122 EG 185,3; GYLK 628.
 123 SCHULZ 2003, 79–81. o.
 124 Vö. PRÖHLE 1960, 72. o. Luthernek az a törekvése, amelynek révén a gyülekezet a korábban liturgikus kórus által énekelt állandó tételek megszólaltatásának részese lett (BENCE 2014, 226. o.), – szándékainak megfelelően – elsősorban a falusi gyülekezetek körében terjedt el. A latin iskolával rendelkező városok gazdagabb liturgikus tradíciójában, ahogyan Eisenach és Wittenberg példája mutatja, a kórus kiemelt szerephez jutott, így az ordináriumi tételek előadásának szubsztitív (a gyülekezet helyett a kórus énekel) és additív (a gyülekezet mellett a kórus is énekel) gyakorlatával is találkozunk (KAMP 1998, 15. o.).
 125 MICHEL 2012, 30. o.
 126 Például a 17. századi Drezda istentiszteleti életében a *missa brevis* tételei és a Credo ünnepi alkalmakon többszámú vokális kompozícióként, míg más alkalmakkor tropizált (*Kyrie*) vagy korális parafrázis

formájában (Gloria: *Allein Gott in der Höh sei Ehr*) szólaltak meg. Előbbi esetben – Huszár Gál rendjéhez hasonlóan – az egyházi év különböző alkalmain más-más tételeket énekeltek karácsonytól nagyhétig, a húsvéti időben pünkösdtől az adventi idő végéig. Az úrvacsorai liturgiában

azonban nem volt rögzített helye a Sanctusnak, az Agnus Dei tétel pedig nem mint az ordinárium részét, hanem mint *sub communione* éneket énekeltek a *Deutsche Messe* rendjéhez hasonlóan (SCHMIDT 1961, 96–98. o.).

RÖVIDÍTÉSEK

Dt = *Keresztyén énekeskönyv*. Kiadja a Dunántúli Ágostai Hitv. Evang. Egyházkerület. Budapest, 1914.
 EÉ = *Evangélikus énekeskönyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2017.
 EG = *Evangelisches Gesangbuch. Ausgabe für die Evangelisch-Lutherischen Kirchen in Bayern und Tübingen*. Verlag Evangelischer Presseverband für Bayern e. V., München.
 GYLK = *Gyülekezeti liturgikus könyv*. Luther Kiadó, Budapest, 2007.
 LM = *D. Luther Márton művei*. Szerk. Masznyik Endre. 1–6. köt. Wigand, Budapest–Pozsony, 1904–1917.
 LVM 3 = LUTHER, Martin 2023. *Felelősség a gyülekezetért*. Szerk. Csepregi Zoltán – Horváth Orsolya. Ford. Csepregi Zoltán et al. Luther Kiadó, Budapest. Kiadás alatt. (Luther válogatott művei 3.)

MPEA = STROMP László et al. (szerk.) 1902–1934. *Magyar protestáns egyháztörténeti adattár*. 1–15. köt. Magyar Protestáns Irodalmi Társaság, Budapest.
 RÉ22 = *Református énekeskönyv*. Kálvin Kiadó, Budapest, 2022.
 RÉ48 = *Református énekeskönyv magyar reformátusok használatára*. Magyarországi Református Egyház, Budapest, 1948.
 RMK = *Régi Magyar Könyvtár*.
 RMNY = HOLL Béla et al. (szerk.) 1971–2012. *Régi magyarországi nyomtatványok*. 1–4. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
Tranoscius = TRANOSCIUS, Georgius 1935. *Cithara sanctorum. Régi és új egyházi énekek*. Ford. Vietorisz József. Magyar Luther-Társaság, Budapest.
 WA = *D. Martin Luthers Werke. Kritische Gesamtausgabe*. 1–73. köt. Böhlau, Weimar, 1883–1929.

SZAKIRODALOM

- ALBRECHT, Christoph 1989. *Einführung in die Liturgik*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- BACH, Johann Sebastian 2015. *Négyszólamú korálfeldolgozások*. Szerk. Sulyok Imre. Editio Musica, Budapest.
- BÁRDOS Kornél 1984. *Sopron zenéje a 16–18. században*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- BÁRDOS Lajos (szerk.) 1973. *Missa de Angelis (nyomatott kotta). És a latin ordinárium többi énekei*. Szent István Társulat, Budapest.
- BENCE Gábor 2011. „Jer, keresztyének szent kara!” Evangélikus Sanctus-énekers. *Magyar Egyházzene*, XVIII. évf. 4. sz. 403–408. o.
- BENCE Gábor 2014. Korállá vált misetételek az evangélikus liturgiában. In: Érfalvy Livia (szerk.): *A tudomány vonzásában. Evangélikus iskolák kutató tanárainak I. konferenciája*. Luther Kiadó, Budapest. 222–228. o. (Opera Scholarum 1.)
- BENCE Gábor 2017. Az istentisztelet állandó énekei – énekesvers ciklusok. In: Ecsedi Zsuzsa (szerk.): *Énekinntár. Evangélikus énekeink kézikönyve*. Luther Kiadó, Budapest.
- BOTTA István 1991. *Huszár Gál élete, művei és kora (1512?–1575)*. Akadémiai Kiadó, Budapest. (Humanizmus és reformáció 18.)
- CATELLA, Alceste 2020. A liturgia teológiája. In: Pákozdi István – Somorjai Ádám (szerk.): *A liturgiatudomány kézikönyve*. Szent István Társulat, Budapest. (Szent István kézikönyvek 17.)
- CLERCK, Paul de 2006. A Baumstark-törvények, a liturgia fejlődése és reformjai. *Praeconiá*, 1. évf. 1. sz. 5–21. o.
- DIÓS István – VICZIÁN János (szerk.) 2006. *Magyar katolikus lexikon*. 11. köt. Szent István Társulat, Budapest.
- DOBSZAY László 1987. Az esztergomi liturgia. *Vigília*, 52. évf. 2. sz. 82–88. o.
- DOBSZAY László 2001. *Jegyzetek a liturgiáról*. Új Ember, Budapest.
- DOBSZAY László 2003. Jánossy Lajos, a liturgus és kora. *Lelkipásztor*, 78. évf. 7. sz. 254–257. o.
- DOBSZAY László 2004. *Esztergomi rítus*. Új Ember, Budapest.
- FERENCZI Ilona 1984. A lutheri liturgia hatása 16–17. századi istentiszteleti rendünkre és annak nyomai századunkban. In: Fábiny Tibor (szerk.): *Tanulmányok a lutheri reformáció történetéből*. Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest.
- FERENCZI Ilona 1999. Tropus és kontrafactum a 16–17. századi graduálokban. In: Gupcsó Ágnes (szerk.): *Zenatudományi dolgozatok 1999*. MTA Zenatudományi Intézete, Budapest. 209–216. o.
- FERENCZI Ilona (szerk.) 2008. *Starck Virginal Book (1689)*. Compiled by Johann Wohlmuth. / *Johann Wohlmuth: Miserere (1696)*. MTA Zenatudományi Intézet, Budapest. (Musicalia Danubiana 22.)
- FINTA Gergely 2017. Musculus és a mise. Luther istentiszteleti útmutatásai és korabeli gyakorlata. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és reformáció*. Luther Kiadó, Budapest. 139–151. o.
- FRENYÓ Lajos 1937. *Adalékok a szlovenszkoí evangélikusok liturgiájának történetéhez*. Szlovenszkoí Magyar Evangélikus Szövetség, Rozsnyó.
- FRIEDRICH Károly 1992. Gerengel Simon lelkész, a soproni evangélikus gyülekezet megszervezője (1518–1571). *Soproni Szemle*, 46. évf. 1. sz. 2–27. o.
- HAFENSCHER Károly 2008. Evangélikus istentisztelet – Liturgikus könyv, 2007. In: Verbényi István (szerk.): *Psallite sapienter. A 80 éves Béres György köszöntése*. Szent István Társulat, Budapest. 223–230. o.
- HAFENSCHER Károly 2009. *Ágenda-tradíció és a jelen kihívásai. A magyar nyelvű istentiszteleti élet*. Kézirat. Budapest.
- HAFENSCHER Károly 2010. *Liturgika. A keresztyén istentisztelet protestáns megközelítésben, ökumenikus szellemen*. Luther Kiadó, Budapest.
- HERBST, Wolfgang (szerk.) 1992. *Evangelischer Gottesdienst. Quellen zu seiner Geschichte*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- HÖRK József 1880. A szepes-sárosi ev. agenda 1656-ból. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*, 23. évf. 3. sz. 86–88. col.
- JÁNOSY Lajos 2010. *Az evangélikus liturgia megújodása történeti és elvi alapon*. Fraternitás Lelkészegyesület, Veszprém.
- JUNGKUNTZ, Theodore R. 1964. *Die Brandenburg-nürnbergische Kirchenordnung von 1533 und ihre Auswirkung. Ein Beitrag zur Geschichte und Theologie der lutherischen Kirchenordnungen des 16. Jahrhunderts*. Ludwig Müller, Erlangen.
- KALB, Friedrich 1985. *Grundriss der Liturgik*. Evangelischer Presseverband für Bayern, München.
- KAMP Salamon 1998. Johann Sebastian Bach kantátái. *Credo*, IV. évf. 3–4. sz. 14–20. o.

- KARASSZON Dezső 2022. A magyar reformatori istentisztelet kontúrijai Huszár Gál rubrikáiban (1560/61). *Református Szemle*, 115. évf. 6. sz. 615–641. o.
- KINCZLER Zsuzsanna 2009–2010. A felvilágosodás hatása az Egyház liturgikus életére I. *Magyar Egyházzene*, 17. évf. 4. sz. 405–420. o.
- KÓSZEGHY Péter (szerk.) 2005. *Magyar művelődéstörténeti lexikon. Középkor és kora újkor*. 3. köt. Balassi Kiadó, Budapest.
- LANDWEHR-MELNICKI, Margaretha 1955. *Das einstimmige Kyrie des lateinischen Mittelalters*. Bosse Verlag, Regensburg. (Forschungsbeiträge zur Musikwissenschaft 1.)
- MARTI, Andreas 2003. Allein Gott in der Höh sei Ehr. In: Gerhard Hahn – Jürgen Henkys: *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 6/7. füzet. *Die liturgische Gesänge*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 32–36. o.
- MICHEL, Stefan 2012. Singen und Sagen. Die Bedeutung des volksprachlichen Gesangs für die Ausbreitung der Reformation. In: *Reformation und Musik. Wittenberger Sonntagvorlesungen*. Evangelisches Predigerseminar, Wittenberg. 26–48. o.
- NEUNHEUSER, Burkhard 2012. *Liturgiätörténet. Egyház- és kultúrtörténeti megközelítésben*. Szent István Társulat, Budapest.
- PAP Ferenc 2007. Református gyónás. A bűnvallás, bűnbocsánat-hirdetés történeti és gyakorlati kérdései. *Porta Speciosa*, 1. évf. 28–50. o.
- PAPP Anette 2022. Örökségünk. Magyar protestáns antifónák. *Confessio*, 4. sz. Web: <http://www.confessio.reformatus.hu/v/953/>. (Megttekintés: 2023. június 21.)
- PAYR Sándor 1917. *A soproni evangélikus egyházközség története*. 1. köt. A reformáció kezdetétől az 1681-ik évi soproni országgyűlésig. Soproni Ág. Hitv. Evang. Egyházközség, Sopron.
- PRÓHLE Károly 1957. Hogyan készül az agenda? *Lelkipásztor*, 32. évf. 4. sz. 237–244. o.
- PRÓHLE Károly 1960. 25 éves az istentiszteleti rendünk. *Evangélikus Naptár az 1961. évrre*. Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Budapest.
- PRÓHLE Károly 1963. *Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkeszei számára*. Evangélikus Egyetemes Sajtóosztály, Budapest.
- PRÓHLE Károly 1980. Az Ágenda új kiadása felé (I.). *Lelkipásztor*, 55. évf. 12. sz. 705–717. o.
- PRÓHLE Károly 1981. Az Ágenda új kiadása felé (II.). *Lelkipásztor*, 56. évf. 1. sz. 10–21. o.
- PRÓHLE Károly 1996. *Agenda a Magyarországi Evangélikus Egyház lelkeszei számára*. A Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest.
- RAFFAY Sándor 1933. *A magyarhoni evangélikus liturgia történetéhez*. Melléklet a *Protestáns Szemle* 1933. augusztus–szeptemberi számához. Budapest.
- SCHMIDT, Eberhard 1961. *Der Gottesdienst am kurfürstlichen Hofe zu Dresden. Ein Beitrag zur liturgischen Traditionsgeschichte von Johann Walter bis zu Heinrich Schütz*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- SCHMIDT Károly Jenő 1906. Az istentiszteleti élet. In: *A pozsonyi ág. hitv. ev. egyházközség története*. 2. köt. *Az egyházközség belső élete és intézményei*. Ág. Hitv. Egyházközség, Pozsony.
- SCHULZ, Frieder 1958–1959. Die Offene Schuld als Rüstgebet der Gemeinde. *Jahrbuch für Liturgik und Hymnologie*, 86–90. o.
- SCHULZ, Frieder 2003. Heilig, heilig, heilig (Sanctus). In: Hahn, Gerhard – Henkys, Jürgen: *Liederkunde zum Evangelischen Gesangbuch*. 6/7. füzet. *Die liturgische Gesänge*. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen. 79–82. o.
- SEHLING, Emil (szerk.) 1961. *Die evangelischen Kirchenordnungen des XVI. Jahrhunderts*. 11. köt. Mohr Siebeck, Tübingen.
- STOLL Béla 2002. *A magyar kéziratos énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája. 1542–1840*. Balassi Kiadó, Budapest.
- STRÁNER Vilmos 1927–1928. Adventi liturgikus esti-istentisztelet. *Lelkipásztor*, 4. évf. 1. sz. 8–10. o.
- TERRY, Charles Stanford 1921. *Bach's Chorals*. 3. köt. *The Hymns and Hymn Melodies of the Organ Works*. Cambridge University Press, Cambridge.
- THANNABAUER, Peter Josef 1962. *Das einstimmige Sanctus der römischen Messe in der handschriftlichen Überlieferung des 11. bis 16. Jahrhunderts*. München. (Erlanger Arbeiten zur Musikwissenschaft 1.)
- TRAJTLER Gábor 1982. Útmutató az új énekeskönyv bevezetéséhez. *Lelkipásztor*, 57. évf. 11. sz. 661–666. o.
- TRAJTLER Gábor 2004. Az evangélikus liturgia magyarországi történetéhez. *Evangélikus Élet*, 69. évf. 12. sz. 8. o.
- TRAJTLER Gábor 2009. Énekeskönyv 1982. *Lelkipásztor*-különszám. 20–45. o.
- WICZLIÁN Dezső 1942. Luther és az istentisztelet. In: *Harc az evangélikus istentiszteletért. Az 1942. április 8–10-ig Győrött tartandó Országos Teológiai Napok első négy történeti előadása*. Győr.

Jézus színeváltozása

→ LÁSZLÓ VIRGIL

Az átváltozás jelensége és gondolata Ovidiustól Kafkáiig mindig is foglalkoztatta az irodalom kiemelkedő alkotóit. Ugyanakkor általános vallásfelmológiai jelenség a valamilyen beavatás révén létrejövő új emberi minőség kialakulása is. Esetünkben a keresztség mint a Krisztus halálának és feltámadásának misztériumába való beavatódás (Róm 6,4–8; Gal 3,27), az óember levetkőzése és az új ember felöltözése ugyanebbe az irányba mutat.

Magával Jézus Krisztussal kapcsolatban is feljegynek a szinoptikus evangéliumok (Mt 17,1–8; Mk 9,2–8; Lk 9,28–36) egy eseményt, amelyet a protestáns szóhasználat Jézus megdicsőüléseként, a katolikus pedig Jézus színeváltozásaként tart számon. A szentírási esemény liturgikus ünneplése a 7. századig nyúlik vissza, melynek elnevezése az 'átalakulás' jelentésű görög *metamorphosisz*, illetve a latin *transfiguratio*. Talán kevésbé közismert, hogy III. Kallixtusz pápa 1456-ban nemcsak a déli harangszót rendelte el a világraszóló nándorfehérvári győzelem örömeire, hanem a megdicsőülés ünnepét ekkor helyezte augusztus 6-ára, amikor a diadal híre eljutott a pápai udvarba, és a katolikus egyház a mai napig ekkor ünnepli.¹ A lutheránus egyházak a vízkereszt utáni utolsó vasárnapon emlékeznek meg róla. Ez annál is inkább indokolt, mert vízkereszt az epifánia ünnepe. A görög eredetű szó jelentése: 'megjelenés'. Január 6-án a napkeleti bölcsek hódolata, Jézus megkeresztelkedése és a kánai első csodatétel mind isteni fenségének, hatalmának és dicsőségének megnyilvánulásaihoz kötődik. A meg-

dicsőülés hegyén ez a dicsőség egyaránt látható és hallható formában nyilatkozik meg, és így méltó végpontja a vízkereszti időszaknak.

A szimbolikus utalásokban igen gazdag történet megértéséhez szükséges figyelembe vennünk az evangéliumok, illetve tágabb értelemben véve a Szentírás egészének a kontextusába való beágyazódottságát. A szinoptikus evangéliumok sajátossága, hogy Jézus kilétének titka csak fokozatosan tárul fel a tanítványok számára. Péter apostol Cézarea Filippi-beli vallástétele (Mt 16,16; Mk 8,29; Lk 9,20) során hangzik el, hogy Jézus a Krisztus, az élő Isten Fia. Mégis azt láthatjuk, hogy amikor a Mester ennek nyomán beszélni kezd közelgő jeruzsálemi szenvedéséről és haláláról, Péter Jézus Messiás volta minőségének alapvető nem értéséről tesz tanúbizonyosságot. Krisztus ezután az önmegtágadásról és a kereszt felvételéről mint a követés, az *imitatio Christi* jegyében álló tanítványi lét lényegéről nyújt tanítást.

Ehhez az eseményhez képest egy hét múlva kerül sor Jézus megdicsőülésére egy hegyen, amelyet a keresztény hagyomány Órigenésztől kezdve a Tábor-heggyel azonosít.² A hegy, amely kiemelkedik a föld, avagy jelképesen az immanencia síkjából, a transzcendenssel való találkozás kiemelt helyszíne.³ Ezt láthatjuk a vizsgált történetünkben fontos szerepet játszó két ószövetségi alak kapcsán is. Mózes a Sínai-hegyen kapja az isteni kinyilatkoztatást (2Móz 24,12–18), és Illés is ugyanitt, másik nevén a Hóreb-hegyen találkozott Istennel (1Kir 19,8–18). A hegyek Jézus egész földi életében kiemelt szerepet

→ László Virgil (1980): az Evangélikus Hittudományi Egyetem adjunktusa, az Újszövetségi Teológiai Tanszék tanszékvezetője. Kutatási területe az újszövetségi teológia.

játszanak, kezdve a tizenkét tanítvány elhívásától (Mk 3,13) a Hegyi beszéden (Mt 5–7), a megdicsőülés történetén, az utolsó hét vonatkozásában az Olajfák, majd a Golgota hegyén keresztül a feltámadás után a tanítványokkal való galileai találkozás hegyéig (Mt 28,16).

Péter, Jakab és János alkotja a Jézust a hegyre elkísérő kiválasztott, szűkebb tanítványi kört, akik máskor is fontos események tanúi.⁴ Így ők hárman vannak jelen Jairus lányának feltámasztásánál (Mk 5,37), valamint a Gecsemáné-kertbeli végső tusakodásnál is (Mk 14,39). Jézus mindhárom szinoptikus evangélium szerint azzal a gondolattal zárja a tanítványsággal kapcsolatos beszédét, hogy lesznek némelyek a körülöttük állók közül, akik nem halnak meg addig, míg – a márki megszövegezéssel élve – „*meg nem látják, hogy az Isten országa eljött hatalommal*” (Mk 9,1; Lk 9,27; Mt 16,28). Textusunknak a közvetlenül ezutáni helyre való szerkesztettsége arra utal, hogy az ősegyház és az evangélisták értelmezésében a három apostol mint a megdicsőülés tanúja tett eleget a jézusi prófécianak.

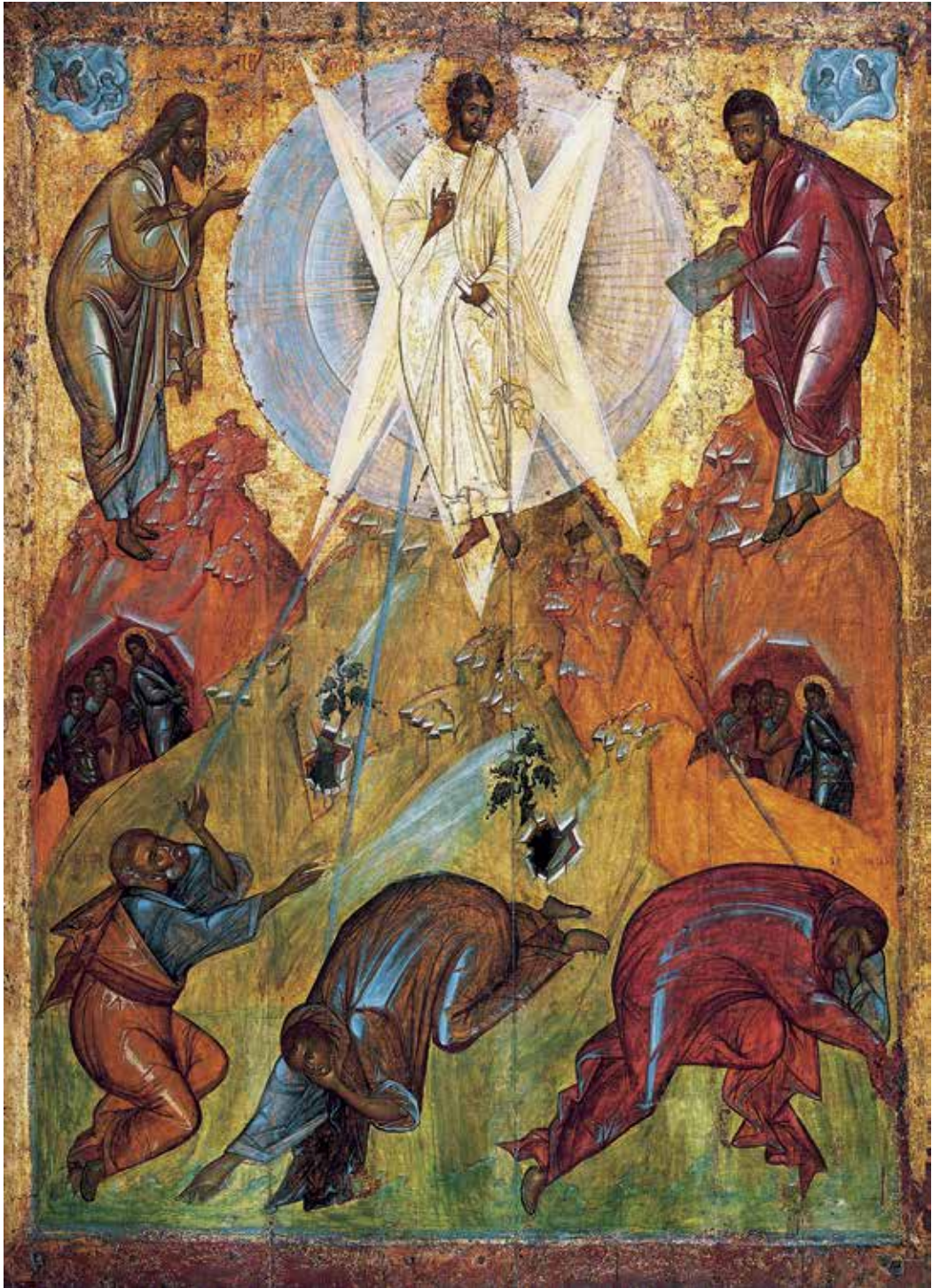
Jézus ragyogóan fehér ruházata⁵ tipikusan mennyei lények megjelenéseit idézheti fel bennünk: Dán 7,9-ben a trónon ülő „öregkorút”,⁶ a sírboltnál a fehér ruhás ifjút (Mk 16,5) vagy angyalt (Mt 28,3), illetve két férfit (Lk 24,4) vagy két angyalt (Jn 20,12), a mennybenmenetelnél pedig szintén két férfit (ApCsel 1,10), de idetartozik a Jelenések könyvéből az üdvözültek fehér ruhája is (pl. Jel 3,4; 7,9). Jézus tündöklő arca pedig 2Móz 34,29–35-öt juttathatja eszünkbe, amikor Mózes arca sugárzóvá vált az Istennel való beszélgetések nyomán, amelyet aztán mindig lepellel takart el, ha Izrael fiaihoz beszélt. Míg azonban Mózes arca a Sínai-hegynél Isten dicsőségét mintegy visszatükrözte, Krisztusból és ruhájából – Lukács szerint – az ő saját isteni dicsősége (doxa autou) sugárzik (Lk 9,32).⁷ A zsoltaros így szólítja meg Istent: „*Uram, Istenem, igen nagy vagy, fenségbe és méltóságba öltöztél, világhosságot vettél*

magadra, mint egy köpenyt.” (Zsolt 104,1–2) A tanítványok pontosan ez utóbbit láthatták, Jézus – Márk és Máté szóhasználatával élve – „metamorfózisát” megtapasztalva.⁸

Az ezután színre lépő Mózes és Illés – csak Lukácsnál – szintén dicsőségben jelenik meg (Lk 9,31). Két igeverssel a vizsgált szakaszunk előtt Jézus a parúziáról beszél, amikor eljön az Emberfia a maga, az Atya és a szent angyalok dicsőségében (Lk 9,26). Ez a mennyei dicsőség nyilvánul meg Mózes és Illés esetében (31. vers), és ennek az elővételezése történik meg Jézus vonatkozásában (33. vers). Azért beszélhetünk elővételezésről, mert – ahogy Lk 24,26-ban az emmausi tanítványoknak kifejti – a Krisztusnak el kellett szenvednie a történeteket ahhoz, hogy – a görög szöveget szó szerint fordítva – bemehessen az ő dicsőségébe (eis doxan autou). Pontosan összevág ezzel, amit szintén csak Lukácsnál olvashatunk, hogy a dicsőségben megjelenő Mózes és Illés Jézussal „*élete végéről beszéltek, amelynek Jeruzsálemben kell beteljesednie*” (Lk 9,31). Végül pedig a szintén lukácsi szerzőségű ApCsel 3,13-ban Péter prédikációja, 7,55-ben pedig István látomása szerint a feltámadt és mennybe ment Jézus valóban dicsőségben van.⁹

„Jézus ragyogóan fehér ruházata tipikusan mennyei lények megjelenéseit idézheti fel bennünk, [...] arca pedig [...] sugárzóvá vált...”

Miért pont Mózes és Illés jelenik meg? Mennyei dicsőségben való feltűnésük annál kevésbé meglepő, hogy a zsidó hagyományban Énók mellett Illés (2Kir 2,11) és Mózes volt az, aki anélkül, hogy meghalt volna, a mennybe került. Ami Mózeset illeti, bár 5Móz 34,5 beszél a haláláról, a következő vers szerint senki nem tudja, hol van a sírja. Jézus idejében nagy népszerűségnek örvendhetett egy *Mózes mennybenmenetele* című irat, amelyre Júd 9 is utal, miszerint Mihály arkangyal az ördöggel vitakozva küzdött Mózes testéért. Egyébiránt, ahogy Martos Levente Balázs rámutat, túl azon, hogy a zsidó hagyomány szerint Mózeset Illéshez hasonlóan magához vette az Úr, a Jézussal kortárs Alexandriai Philón egyenesen isteni természetet tulajdonított neki,¹⁰ illetve

▼ Feofan Grek: Jézus Krisztus színeváltozása, 1403 k. (Állami Tretyakov Galéria, Moszkva)

Josephus Flavius is hasonlóról ír.¹¹ Margaret Thrall úgy látja, hogy a hangsúly nem a Jézussal való hasonlóságon, hanem éppen a kontraszton van: Mózes és Illés nem halt meg, hanem elragadtatott, ezzel szemben Jézus meghalt, ám feltámasztatott.¹² A két ószövetségi személyben közös továbbá, hogy mindketten a Hóreb hegyén tapasztalták meg páratlan közelségből Isten dicsőségének jelenlétét (2Móz 24,15–18; 33,18–23; 1Kiráj 19,8–18).

A legelterjedtebb vélekedés szerint történetünkben ők a Törvényt és a prófétákat testesítik meg, s mint ilyenek az üdvtörténeti kontinuitást fejezik ki az ószövetség és a Krisztusban adatott új között. Ugyanakkor, miután hang hallatszik a mennyből – „Ez az én szeretett (Mk 9,7; Mt 17,5), avagy választott (Lk 9,35) Fiam, őt hallgassátok!” –, a felpillantó tanítványok már nem látnak mást, csak Jézust. Azaz Mózes és Illés eltűnik, mintegy átadva a stafétát Isten Fiának. Az őskeresztény írásértelmezési, hermeneutikai felfogás lényege is kifejeződik mindebben, miszerint a Törvény és a próféták egyfelől Istentől valók, de immár jézusi prizmán keresztül értelmezendők.¹³ Emellett ugyancsak valószínű, hogy Illés és Mózes¹⁴ megjelenése az eszkatologikus várakozások beteljesedését vetíthette előre.¹⁵ Illés visszatérte ugyanis annyira benne volt a közgondolkodásban (Mal 3,23), hogy Jézusra gyakran az új Illésként tekintettek (Mk 6,15; 8,28), és a megdicsőülés hegyéről lefelé jövet a három tanítvány is pontosan ilyen eszkatologikus összefüggésben kérdezték Jézust Illésről (Mk 9,11–13). Mózesrel kapcsolatban pedig elmondható, hogy 5Móz 18,15-19 fényében éppen olyan prófétát vártak, mint ő.¹⁶ Az, hogy a mennyei hang kijelenti, hogy „reá hallgassatok” (Mk 9,7; Mt 17,5; Lk 9,35), közvetlen utalás 5Móz 18,15-re. Ahogyan Kocsis Imre megfogalmazza: „A szózat világossá teszi, hogy Jézusban teljesedett be az ószövetségi ígéret, ő a beteljesítője annak a kinyilatkoztatásnak, amelyet e jelenetben Mózes és Illés képvisel. A Fiam megnevezés ugyanakkor azt is jelzi, hogy Jézus több mint próféta.”¹⁷

Péter felajánlása a három sátor készítésével kapcsolatban számos írásmagyarázati hipotézisnek adott táptalajt.¹⁸ A legkézenfekvőbb talán France

megközelítése, aki szerint itt egy gyakorlati ember esetlen módon fejezi ki azt, ahogy a helyzet súlyát érzékeli, feltételezve, hogy az esemény tovább fog tartani, mint ahogy aztán ténylegesen történt.¹⁹ Márk és Lukács hangsúlyozza ugyanis, hogy Péter nem tudta, mit beszél (Mk 9,6; Lk 9,33). Márk szerint azért nem, mert nagy félelem fogta el őket. Ezután felhő támadt, amely beárnyékolta őket, majd hallatszik az atyai szózat. Lukácsnál azonban érdekes módon először kerülnek a felhőbe, és ennek következtében fogja el őket nagy rémület.²⁰ Péter naiv lelkesedése, majd a másik két tanítvánnyal együtt átélt félelme a Rudolf Otto-féle numinózum-tapasztalás egyszerre *mysterium fascinans* és *mysterium tremendum* jellegének szép példáját nyújtja.²¹ A szentség megtapasztalásáról joggal beszélhetünk, hiszen a felhő már az Ószövetségben is számos ízben az isteni jelenléte fejezi ki (2Móz 16,10; 19,9; 24,15–18; 33,9–11 stb.), egyszerre jelezve, ugyanakkor el is rejtve azt.²² A felhő beárnyékolja, beborítja őket (Lk 9,34), pontosan úgy, ahogyan 2Móz 40,34–35-ben a kijelentés sátrával kapcsolatban olvashatjuk: „Ekkor beborította a felhő a kijelentés sátrát, és az Úr dicsősége betöltötte a hajlékot. És Mózes nem tudott bemenni a kijelentés sátrába, mert rajta nyugodott a felhő, és az Úr dicsősége betöltötte a hajlékot.”

A felhőből hallatszó hang részben a már Jézus megkeresztelkedésekor elhangzott atyai tanúságtételt (Mk 1,11; Mt 3,17; Lk 3,22) – „Te vagy az én szeretett²³ Fiam, benned gyönyörködöm” –, részben pedig a már fentebb tárgyalt 5Móz 18,15-öt – „...őreá hallgassatok!” – idézi. Márk történetészövésében nem sokkal a megdicsőülés előtt a farizeusok mennyei jelt kívántak Jézustól (Mk 8,11), aki lelke mélyéről felsóhajtva kijelentette, hogy nem adatik jel ennek a nemzedéknek (Mk 8,12). Ezzel szemben a tanítványok most egyértelmű mennyei jelet kapnak arról, hogy Jézus a Krisztus, a dicsőséges Isten Fia, akire – pontosan két szenvedésvendülés között vagyunk! – hallgatniuk kell. Ugyanakkor minderről az ő parancsára nem beszélhettek (Mk 9,9; Mt 17,9), vagy éppen maguktól tartózkodtak ettől (Lk 9,36) az Emberfia feltámadásáig. Találó Dér Katalin megjegyzése: „Vannak dolgok, amelyek nem mondhatók el annak, aki nem élte át,

arra meg, ami itt történt, egyáltalán nincs szó.”²⁴ Másfelől, amint már említettük, a hátralévő szenvedés és feltámadás nem volt kihagyható a krisztusi műből. Hátravan még egy hegy, a Golgota, ahol végképp feltárult Jézus istenfíúi mivoltának és jellegének titka (Mk 15,39; Mt 24,54; Lk 23,47).

Amiről röviden szót kell még ejtenünk, az Jézus színeváltozásának hatástörténete. A görög egyházatyákat rendkívül foglalkoztatta Isten megismerhetőségének, illetve megismerhetetlenségének kérdése. Nüsszai Szent Gergely, Nazianzoszi Szent Gergely és Ál-Areopagita Szent Dénes komoly értekezéseket szentelt Mózes felhőben való istentapasztalatának, annak hangsúlyozásával, hogy Isten lényege szerint értelmileg megismerhetetlen.²⁵ Ha Isten lényege nem is, de teremtetlen *energeiái*, működései, hatásai megtapasztalhatók, ahogy ez a tétel Palamasz Szent Gergely (1296–1359) nyomán végül sarkalatos pontként megszilárdult az ortodox teológiában. A színeváltozás során Krisztuson megjelenő isteni fényt ilyen teremtetlen *energeiaként* értelmezik,²⁶ és összekötik a keleti kereszténységben igen kitüntetett hangsúlyt kapó 2Pt 1,2–4-gyel: „*Kegyelem és békesség adassék nektek bőségesen Istennek és a mi Urunknak, Jézusnak megismerésében. Az ő isteni hatalma megajándékozott minket mindazzal, ami az életre és a kegyességre való, azáltal, hogy megismertük őt, aki saját dicsőségével és erejével hívott el minket. Ezek által drága és hatalmas ígéreteket kaptunk, hogy általuk isteni természet részeseivé legyetek...*” Eszerint Krisztus megismerésére a dicsőségén keresztül hív el bennünket, hogy ezáltal isteni természete részeseivé legyünk. E dicsőség az, ami megnyilvánult a színeváltozás hegyén, és amely szemlélhetővé válik az ikonokon keresztül is. Szi-

lágyi Ákost idézem: „A középkori Oroszországban minden szerzetes-ikonfestő a Színeváltozás ikon megfestésével (pontosabban a közös elkészítésében való részvétellel) kezdte az »isteni művészet« megismerését. Egyfajta beavatás volt ez az ikonfestés szent titkába, amennyiben minden ikon színeváltozás, vagyis az isteni színe felől megmutatkozó, elváltozott vagy átistenült testi-anyagi világ fényt árasztó (szvetonosznij) képe, az igazi – örök isteni – realitás feltárulkozása. Ennélfogva a fényre festett – hiszen az »ikont fényre festik« – szent látvány előtt leboruló (proszkүнészisz) imádságos szemlélő a tábor-hegyi fényt, a nem-teremtett isteni fényt megpillantó és e fényben részesülő apostolokhoz lesz hasonlatossá. [...] Az ikon fénylátomásában az osztott létezésből egészként helyreállt teremtés, a teremtmények paradicsombeli létmódjuk szerint jelennek meg, amit – egyebek mellett – a nem-teremtett fényt szimbolizáló arany jelenít meg.”²⁷

Jézus Krisztus Urunk megdicsőülése olyan csodás történet, amely hétköznapi élettapasztalatunktól talán távol esik. Nem volt ez másképp a bibliai időkben sem, amikor Isten dicsőségének fénye csak Mózes és még teljesebben Jézus arcán ragyogott fel. Ugyanakkor a „hová tartunk?” kérdés vonatkozásában talán nekünk is hitvallásunkká, még jobb esetben eleven tapasztalássá lehetnek Pál apostol szavai: „*Mi pedig, miközben fedetlen arccal, mint egy tükörben szemléljük az Úr dicsőségét mindnyájan, ugyanarra a képre formálódunk át az Úr Lelke által dicsőségről dicsőségre.*” (2Kor 3,18) Bárcsak ez a Krisztus-arcúság tükröződne rajtunk egyre jobban életünk minden napján, míg célba érve megpillantjuk őt magát, a láthatatlan Isten képét (Kol 1,15)! ■

JEGYZETEK

- 1 SZUNYOGH 1944, 1097. o.
- 2 Márknál és Máténél hat, Lukácsnál nyolc nap szerepel. Valószínűleg Márk és Máté a zsidó, míg Lukács a római kalendáriumot használta, valójában mindegyikük egy hetet akart kifejezni (lásd Kocsis 1995, 229. o.). Ugyanakkor a hat nap kapcsán érdemes még figyelembe venni 2Móz 24,16-ot, ahol ez előkészületi idő Isten kinyilatkoztatására (vö. Dóka 2005, 188. o.).
- 3 Ennek kapcsán figyelemre méltó Lukács, aki külön kiemeli, hogy Jézus imádkozni megy fel a hegyre, és arca kimondottan az imádkozás közben változik el (Lk 9,28–29).
- 4 Ezenfelül bizonyára nem véletlen, hogy a tizenkettő közül éppen hármójukat nevezi el Jézus külön: Simont Péternek, Jakabot és Jánost pedig a Boanérgeknek, azaz a mennydörgés fiainak (Mk 3,16–17). A triász kapcsán érdekes párhuzam figyelhető meg a Mózeset a hegyre kísérő Áron, Nááb és Abihú hármásával (2Móz 24,1,9).
- 5 Márk külön kiemeli, hogy Jézus ruhája olyan tündöklő fehér lett, amilyet a földön ruhafestő nem tud fehériteni (Mk 9,3), míg Lk 9,29 eredeti görög szövege egyenesen a villámfényhez hasonlíttja Jézus ruhájának fehérségét.
- 6 Nemcsak Dánielnél, de az egész zsidó apokaliptikában rendre visszatérő toposzról van szó (lásd 1Hén 14,20; 2Hén 22,8–9; 3Hén 12,1; Jób testamentuma 46,7–9; FRANCE 2002, 351. o.).
- 7 Vö. Jn 1,14: „Az Ige testté lett, közöttünk lakott, és láttuk az ő dicsőségét, mint az Atya egyszülöttjének dicsőségét, telve kegyelemmel és igazsággal.” 2Pt 1,16–18: „Mert nem kitalált meséket követve ismertettük meg veletek a mi Urunk Jézus Krisztus hatalmát és megjelenését, hanem úgy, hogy szemtanúi voltunk isteni fenségének. Mert amikor az Atya Istentől tisztességet és dicsőséget nyert, és ilyen szótartot intézett hozzá a felséges dicsőség: »Ez az én szeretett Fiam, akiben gyönyörködöm«, mi hallottuk ezt a mennyből jött szótartot, mert együtt voltunk vele a szent hegyen.” Mózes dicsősége külső és ideig való, míg Krisztusé saját és örökkévaló (SCHÜRMAN 1990, 556–557. o.).
- 8 Lukács nem használja a *metamorphoó* igét, hanem azt mondja, hogy Jézus arcának a formája, avagy – Károlival szólva – „orcájának ábrázata” más (heteron) lett.
- 9 MILLER 2010, 503–504. o.
- 10 *Sacr.* 8–10; vö. MARTOS 2014, 184. o.
- 11 *Ant.* 4: 8,48; vö. MARTOS 2014, 184. o.
- 12 THRALL 1969, 314–315. o.
- 13 Pontosan úgy, ahogy Máténál Jézus a törvényt és a próféták tanítását nem érvénytelené tenni, hanem betölteni jött (Mt 5,17). Az ezt követő antitezisekben pedig konkrétan láthatjuk a törvényértelmezés sajátosan jézusi megközelítéseit. A nagy missziói parancsban is ez a „jézusi prizma tükröződik”, amikor az apostolok azt kapják feladatuk, hogy arra tanítsanak minden népet, „*hogy megtartsák mindazt, amit én parancsoltam nektek*” (Mt 28,20).
- 14 Márknál ráadásul ebben a sorrendben szerepelnek (Mk 9,4).
- 15 FRANCE 2002, 351–352. o.
- 16 ApCsel 3,22–24-ben Péter apostol Salamon csarnokában prédikálva e prófécia beteljesedését egyértelműen Jézusra vonatkoztatja.
- 17 KOC SIS 1995, 232. o.
- 18 Ezeket pontokba szedve taglalja pl. MARSHALL 1978, 385–387. o.
- 19 FRANCE 2002, 354. o.
- 20 A félelem a teofániaelbeszélések szokásos eleme (vö. Ézs 6,5; Dán 10,7; Lk 2,9; Kocsis 1995, 232. o.).
- 21 Lásd ezzel kapcsolatban: OTTO 1997.
- 22 Figyelemre méltó, hogy a menny és a föld közötti „közlekedésnek” is az eszköze a felhő (Ézs 19,1), így például a felmenetel (ApCsel 1,9; Jel 11,12; a hívők elragadtatása vonatkozásában pedig: 1Thessz 4,17). Lásd még a felhő szerepét az Emberfiával és főként az eljövételével kapcsolatban (Dán 7,13; Mk 13,26; 14,62; Jel 1,7; 14,14–16).
- 23 Lukácsnál Ézs 42,1 hatására itt „válaszott” szerepel.
- 24 DÉR–JORSITS 2011, 226. o.
- 25 Innen az Istenre vonatkozó apofatikus (negatív) teológiái kijelentések magasabb érvényessége és rendűsége a katarfatikus (állító) jellegűekhez képest.
- 26 HORVÁTH 2023, 143. o.
- 27 SZILÁGYI 2015, 1–2. o.

BIBLIOGRÁFIA

- DÉR Katalin – JORSITS Attila 2011. *Beavatás. Márk evangéliuma*. Kairosz Kiadó, Budapest.
- DÓKA Zoltán 2005. *Márk evangéliuma*. 2. kiad. Hévízgyörki Evangélikus Egyházközség, Hévízgyörk.
- FRANCE, R. T. 2002. *The Gospel of Mark. A Commentary on the Greek Text*. Eerdmans – The Paternoster Press, Grand Rapids – Carlisle. (The New International Greek Testament Commentary.)
- HORVÁTH Pál 2023. Grégoriosz Palamasz. In: uő: *Középkori keresztény gondolkodók lexikona*. Szent István Társulat, Budapest. 139–144. o.
- KOC SIS Imre 1995. *Lukács evangéliuma*. Szent István Társulat, Budapest.
- MARSHALL, I. Howard 1978. *The gospel of Luke*. Eerdmans, Grand Rapids. (The New International Greek Testament Commentary.)
- MARTOS Levente Balázs 2014. *Márk evangéliuma*. Szent István Társulat, Budapest.
- MILLER, David M. 2010. Seeing the Glory, Hearing the Son. The Function of the Wilderness Theophany Narratives in Luke 9:28–36. *The Catholic Biblical Quarterly*, 72. évf. 3. sz. 498–517. o.
- OTTO, Rudolf 1997. *A szent*. Ford. Bendl Júlia. Osiris Kiadó, Budapest.
- SCHÜRMAN, Heinz 1990. *Das Lukasevangelium*. 1. köt. *Kommentar zu Kap. 1,1–9,50*. 4. kiad. Herder Verlag, Freiburg. (HTKNT 3/1.)
- SZILÁGYI Ákos 2015. Lumen Gloríae. A Dicsőség fénye a Színeváltozás Egyházában. *Tanítvány*, 20. évf. 1. sz. Web: <https://tinyurl.com/24frystd>. (Letöltés: 2023. május 20.)
- SZUNYOGH Xavér Ferenc 1944. *Magyar–latin misszálé az év minden napjára*. 2. kiad. Szent István Társulat, Budapest.
- THRALL, M. E. 1969. Elijah and Moses in Mark's Account of the Transfiguration. *New Testament Studies*, 16. évf. 70. sz. 305–317. o.

Rigó-villanella

→ ACSAI ROLAND

Hová tűntek utcánkából a rigók?
Hová repültek el a kéményekről?
Pedig régebben még itt mennyi volt!

A hangjuk hangosan csettegve szólt,
s hajnalban az ember felkelt rá egyből.
Hová tűntek utcánkából a rigók?

A sok szarka volt, mi velük kitolt?
Menekültek az építkezésektől?
Pedig régebben még itt mennyi volt!

Hangjuk a sötétben szikrát csiholt,
a reggeleink fénye tőle megnőtt.
Hová tűntek utcánkából a rigók?

Hová tűnt ez-az? Folytassam a sort?
Az évek, napok, a kertek, a felhők
s az idő, miből régen annyi volt?

Benneteket el milyen kéz rabolt?
Nem feledem azt a hajnalt, az elsőt.
Hová tűntek utcánkából a rigók?
Pedig régebben még itt mennyi volt!

Egy kisegérről

Devecseri Gábor egeres hexameteireire is

Egy kisegér beesett a mosópor avítt dobozába,
és nem bírta ki se mászni belőle, hiába akarta.
Ám benyitott a gyerek, ki magam voltam kicsiként.

Boldogan és izgulva kivettem a foglyot a porból,
s messzire dobtam azonnal, azért, mert ott a ke-
zembe
jól belemart: még nem tudtam, hogy ilyen harapós a

szürke egérnép. Elmenekült őkelme a polcok
mélye alá, és többé már sose láttam a színét.
Most ez a perc az eszembe jutott, de ki tudja, miért
ma.

Tűszúrásnyi fogak nyoma ott pirosult-vörösült
ujjbegyemen, s anyukám letörölte a vért, mi ki-
csordult –
mint az a vér, bugyogott fel az emlék egy kisegérről.

→ **Acsai Roland** (1975): többek között Radnóti-, Bárka- és Zelk Zoltán-díjas költő, író, műfordító, irodalomtörténész. Felnőtt- és gyermekirodalmi munkássága mellett irodalomtörténészként főleg az 1800-as évek költészetével és verstannal foglalkozik. Huszonhat saját könyvét követően legutóbb *Góré* (Napkút Kiadó, 2022) címmel jelent meg verseskötete.

Vele

Reviczky redivivus 1.

A lámpafény a könyvre hullik:
Reviczky összes versei.

A délutánból est lesz úgyis,
az életünk meg eltelik.

Redőnyöket leengedik most
a kinti házak ablakán.
Az este jön, el minden így fogy,
amíg falon az óra jár.

Az alkonyban a semmi érik,
akár a múltunk hűlt helye,
mi itt volt velünk annyi évig,
és elmúltunk mi is vele.

„Egyetlen ember sem léphet kétszer ugyanabba a folyóba”

Beszélgetés Arató Ágnessel identitásképzésről és -formálásról, változó személyiségről és énképről

→ MÁDL JANKA

Arató Ágnes klinikai és mentálhigiéniai gyermek- és ifjúsági szakpszichológust, szülő-csecsemő konzulenszt a Csigaház Pszichológiai és Fejlesztőműhelyben látogattam meg, hogy a személyiség, az identitás és az énkép fogalmairól kérdezzem – a változás tükrében. A jó hangulatú találkozón többek között identitásdiffúzióról, moratóriumról, élethosszig tartó fejlődésről és poszttraumás növekedésről beszélgettünk. Bár a pszichológiai kutatásoknak köszönhetően tudjuk, hogy majdnem minden eldőlt (korai) gyermekéveinkben, mégis biztató, hogy megfelelő öngondoskodással, lelki immunerősítéssel felnőttként is sokat tehetünk magunkért, ha életünk valamely pontján elakadást érzünk.

MÁDL JANKA: A változás szót hallva sokan megrémülnek, pedig mindig ott rejlik benne valami újnak a lehetősége, kezdete is. Számodra mit jelent a változás?

ARATÓ ÁGNES: Számomra a változás a haladást jelenti, dinamikus külső-belső munkát. A változást, akár körülöttünk, akár bennünk történik, nem tudjuk teljes mértékben kontrollálni – és nem is szeretnénk, ha erre törekszünk. A mai kor emberének ez ijesztő, mert megszoktuk, hogy magunk körül mindent igyekszünk irányítani és kontrollálni: akkor érezzük magunkat erősnek, magabiztosnak, függetlennek, ha minden a mi kezünkben van. Én úgy tapasztalom, hogy a változásra való ráhagyatkozás kicsit fluidabb, lágyabb folyamat: belesimulok abba, ami történik velem – ez szerintem sokkal nagyobb belső erőt kíván, mert el kell engednem magamból valamit

ahhoz, hogy épülni tudjak. Eszembe is jutott egy idézet ehhez kapcsolódóan, amit nagyon szeretek, egy ókori filozófustól, Epheszoszi Hérakleitosztól származik: „Egyetlen ember sem léphet kétszer ugyanabba a folyóba, mert az már nem ugyanaz a folyó, és ő már nem ugyanaz az ember.” Szerintem ez fantasztikusan érzékelteti, hogy a változás egész életünk sodrását végigkíséri, sosincs két ugyanolyan pillanat vagy életszakasz.

M. J.: *Beszélgetésünk keretében mindenekelőtt a személyiségre, az identitásra és az énképre, valamint ezek formálódására, fejlődésére szeretnék fókuszálni. Azt hiszem, először érdemes lenne tisztáznunk e három alapvető fogalom jelentését, egymáshoz való viszonyát és azt, hogy miben ragadható meg a különbségük.*

A. Á.: Nehezen körülhatárolható fogalmakról van szó, rengeteg különféle meghatározás létezik rájuk, de megpróbálom megragadni, megvilágosítani a mibenlétüket és a különbségeiket. Az énkép részét képezik a személyiségvonásaink, az érzéseink, a gondolataink, az attitűdjeink, az önmagunkról kialakított kép, a „ki vagyok én?”, „milyen vagyok én?” kérdésekre adott válasz. Az identitás más szóval énazonosság, tehát a „mivel azonosulok?”, „mit akarok?”, „merre tartok?” kérdésekre adott válasz – ez valamivel konkrétabb, mint az énkép. A személyiség mindhárom közül a legtágabb fogalom, mert magában foglalja az énképet és az identitást is: örökölt mintázatok, genetikai örökségek, tanult, szerzett, kialakított személyiségvonások összessége. A személyiség nagyon fontos eleme,

hogy egyedi, csak az adott emberre jellemző tulajdonságegyüttesből épül fel, amibe beletartozik a fent említett sok-sok minden. A három fogalomban közös, hogy mindegyik belső, dinamikus munka eredménye. Ugyanakkor lényeges hangsúlyozni, hogy személyiségünknek van egy központi magva, amely olyan személyiségvonások együttese, melyekről azt találták a kutatók, hogy az életünk során kevésbé változnak, stabil, állandó tulajdonságok. Például az, hogy valaki introvertált vagy extrovertált személyiség, már csecsemőkorban látható – tehát az, hogy az ember milyen társas kapcsolatokban érzi magát komfortosan: inkább csöndesebb, befelé fordulóbb típus, kevesebb emberrel veszi körül magát, nehezebben kezdeményez, inkább elkerüli a konfliktusokat. Az extrovertált ember kifelé fordul, nagyon fontos neki a társaság, a társas ingerek, szívesen beleáll a konfliktushelyzetekbe, buzog, aktív. Mindez már egészen korán, csecsemőkorban látszik: a gyermek sírásán, azon, hogyan tűri a vendégséget, szereti-e, ha közelednek hozzá.

M. J.: *Ha már csecsemőkorban „letapogatható” az alapvető személyiség, akkor mit mondhatunk: genetikai örökség, hozott adottság, vagy a környezet is befolyásolja, például a szülők reakciói, a hozzájuk való kötődés, a kötődési minta?*

A. Á.: Mindkettő, sőt a két tényező egymásra hatása alakítja személyiségfejlődésünket. Életünk kezdetétől, tehát fogantatásunktól kezdve bontakoznak a kötődés csirái. A magzat kommunikál az anyukájával, reagál a környezetére, még némi szándékosságot is felfedezhetünk a viselkedésében. Ez azt jelenti, hogy kezdettől fogva társas lények vagyunk, a kapcsolataink által fejlődünk. Meghatározó a genetika, ugyanakkor a környezetünk az, ami megeleveníti vagy éppen blokkolja a bennünk lévő genetikai örökséget. Hogy hogyan reagál ránk gyermekkorunkban a környezetünk (elsősorban apánk és anyánk), az alapvetően meghatározza a világhoz való hozzáállásunkat. A szüleinkhez való kötődésünk minősége adja a későbbi összes kapcsolatunk alapját – beleértve az önmagunkkal való kapcsolatot is.

Első életévünk végére kialakítunk egy belső mo-

▲ Fotó: Magyarai Márton

dellt, sémát a világról, és erre kezdünk el építkezni. Ez a belső séma olyan alapkérdésekre válaszol, mint hogy jó hely-e a világ, vagy éppen bizonytalan, rossz; biztonságban vagyok-e benne, vagy minduntalan szorongok; készenlétben kell-e lennem; szeretnek-e engem; szerethető vagyok-e; elfogadnak-e olyanok, amilyen vagyok, vagy mást kell mutatnom, mint amit érzek; bízhatok-e önmagamban, másokban... Hogy a környezetünk hogyan reagál ránk, az nagymértékben hatással van arra, hogy a kis belső személyiségmagok végül mivé alakulnak, és felnőttként hogyan fogjuk tovább formálni őket. A család felelőssége óriási, ugyanakkor egy szülő sem képes mindig, minden helyzetben tökéletesen reagálni a gyermekére, és nem is ez a cél. Az életben sok-sok esélyünk adódik arra, hogy ha valami félresikerült, azt jóvátegyük, „jováírjuk magunkkal”, a szereteteinkkel. Lehetséges például, hogy a családom részéről erőteljes mintát kaptam arra vonatkozóan, hogy milyennek kell lennem; kérdés, hogy mikor jövök rá arra, hogy esetleg mégsem olyan vagyok, és mit tudok kezdeni ezzel a felismeréssel. Én úgy látom, hogy személyiségfejlődésünk, identitásunk

formálódása, énképünk alakulása is élethosszig tartó tanulás, út. Szerintem ez felszabadító!

M. J.: *Identitásunk tehát dinamikus változó. Az eriksoni pszichoszociális fejlődésmélelet szerint azonban a serdülőkor feladata épp az identitás kialakítása. Mi történik a gyerekekkel ebben az életkorban?*

A. Á.: Az identitás – élethosszig tartó fejlődése miatt – képes arra, hogy a minket érő helyzetek, hatások révén alakuljon, változzon, finomodjon. Léteznek olyan meghatározó időszakok, úgynevezett szenzitív periódusok az ember életében, amikor kiemelten fontos, hogy a környezet figyel-e arra, hogy mi is történik a gyerekekkel az identitás alakulása szempontjából.

Három ilyen különösen fontos szakasz van a fiatal felnőttkorig bezárólag. Az első a kétéves kor körüli dackorszak. Ekkor fogalmazza meg a kisgyermek először azt, hogy én én vagyok, és én akarok valamit,

ami nekem fontos. A kisgyermek felismeri, hogy az ő szándéka, akarata különbözik a környezetétől, és nemcsak hogy különbözik, de előfordul, hogy teljesen ellentétes is azzal. Ha láttál már kétéves gyereket, tudod, mennyire jól tudja képviselni az akarátát: dacol, lázad, foggal-körömmel ragaszkodik az elképzeléséhez. Igazából borzalmasan viselkedik – de ennek így kell lennie, ugyanis ekkor határolja el magát először a szüleitől. Számos kisgyerek első szava a *nem*, és ennek a szülők sokszor nem örülnek. Pedig ez büszkeség a családra nézve, mert az történik, hogy a gyerek meghúzza a határait, és érzi, érti, tudja, hogy biztonságos közegben van, ahol mondhat nemet. A kétéves kor, amellet, hogy nehéz korszak, kifejezetten hasznos is. Ha egy kisgyereket ilyen szituációban megszidnak, megszegényítenek, nem engedik érvényesülni az akarátát, akkor tudattalanul az alakul ki benne, hogy ő nem ér annyit, hogy a szavát hallassa. Ez a folyamat ebben a korban még nyilvánvalóan tudattalanul zajlik le, de a későbbiekben ezekre a

„Szerepeket próbálgatunk és tesziünk magunkévá, magatartásmintákkal azonosulunk, értékrendszereket ütköztetünk, vagyis az identitásunk tulajdonképpen a szűkebb és tágabb társadalmi környezetünkről ad egy látképet.”

korai meghatározó tapasztalatokra épülnek rá a következő fejlődési szakaszok.

Az identitás fejlődése szempontjából talán még ennél is fontosabb korszak a serdülőkor, amelynek pszichológiai értelemben is az egyik legfontosabb feladata az identitásformálás és -kialakítás. Mondhatjuk – egy fontos pszichológiai fogalmat behozva –, hogy a serdülők „identitáskriszisen” vannak, amennyiben a krízis fordulópontot jelent. A gyermek lehetőséget kap arra, hogy definiálja, kinek tartja önmagát, és kiformalja, hogy ő, X. Y. függetlenül a szüleitől és a barátaitól kicsoda, és miben hisz. Itt nem arról van szó, hogy már mindent

tud magáról, viszont biológiai, pszichológiai, kognitív értelemben egyaránt elég érett arra, hogy fel tudja, fel merje tenni magának az igazán fontos kérdéseket: Ki vagyok én? Milyen vagyok én? Miben hiszek? Ezek megvála-

solásához óhatatlanul először megkérdőjelezi mindazt az örökséget, amit addig kapott. Ha ezt nem teszi meg, akkor nem fog tudni nyugodt szívvel elköteleződni amellett sem, ami valójában ő maga. Az identitásválság állapotában lévő kamasz szülei sokszor megrémülnek, és értetlenül állnak azelőtt, hogy mi is történik ilyenkor a gyerekekkel. Ezekben az esetekben abban szoktam a szülőket megerősíteni, támogatni, hogy igenis szükséges, hogy a gyerek mellett legyenek, de hagyni kell, hogy kérdéseket tegyen fel, kritikát fogalmazzon meg, vagyis lázadjon, és ezekbe a helyzetekbe bizony bele kell állni, vitatkozni, érvelni kell szenvedéllyel, lélekkel.

M. J.: *Mi történik akkor, ha valakinél elmarad a lázadás ebben az életkorban?*

A. Á.: Létezik egy pszichológiai elmélet, amit sokszor az eriksonival együtt szoktak emlegetni. James Marcia a serdülőkori identitáskeresést négy különböző állomásra bontja annak mentén, hogy lázad-e a serdülő (igen vagy nem), és elköteleződik-e az identitásformálás végére (igen vagy nem). A fej-

lódési ív két végpontját a kezdeti identitásdiffúzió és a már kialakult identitás jelenti, viszont az is megtörténhet, hogy a két középső szakasz valamely pontján elakad a fiatal, és akár később, felnőttkoráig sem tudja megdolgozni a helyzetet, tehát az identitáskeresése nem befejezett. Meglehet, látszólag befejezett, valójában azonban nem ért a végére a folyamatnak, mert vagy a lázadás, vagy az elköteleződés maradt el. Ha az történik, hogy a gyermek nem mer lázadni, viszont elköteleződik, azt a pszichológiában korai zárásnak hívjuk (értelmiségi szülők elsőszülött gyermekei nagyon gyakran korai zárók). Általában arról van szó, hogy kiforrott, érett, koherens értékeket hordozó családból jön a gyerek, és emiatt nagyon kis mértékben vagy csak rövid ideig kérdőjelezi meg a szülők által közvetített értékeket. A szülők tudattalan üzenete, elvárása az, hogy a gyerek ne is kérdőjelezze meg azokat, csak azonosuljon velük. Látszólag nagyon szép, stabil identitása van a fiatalnak (a szülők is örülnek, nem is volt olyan nehéz ez a kamaszkor...), de aztán később – esetleg egy pályaválasztási kudarcnál vagy az életközepi válságban – kiderül, hogy az a felnőtt valójában nem érzi jól magát a helyén, mert nem igazán küzdött meg a saját útjáért. Nem harcolt, csak elfogadott valamit, ami nem az övé.

A másik állapot az úgynevezett moratórium, amikor a gyermek lázad, de nem tud elköteleződni. Itt is nagy szerepe van a családnak: előfordulhat ugyanis, hogy a szülők valamiért nem tudják olyan hitelesen közvetíteni az értékeket, hogy azok megragadják a gyereket, a figyelmét. Hiányzik a keretrendszer, mindent megengednek neki, és elfelejtik, hogy számára még nagyon is szükséges az iránymutatás. Ezek a fiatalok idővel sodródó, örökké útkereső felnőttekké válhatnak, akik szintén nem találják a helyüket. Ilyen esetekkel nagyon gyakran találkozom a terápiák során. Szerencsés, ha a gyermek még benne van a serdülőkorban, mert a szülők edukációjával viszonylag könnyen áthidalható a helyzet, amennyiben ők is képesek változni, változtatni a családi mintákon.

Visszatérve a harmadik identitásformáló szenzitív periódushoz: ez a fiatal felnőttkor, amikor a

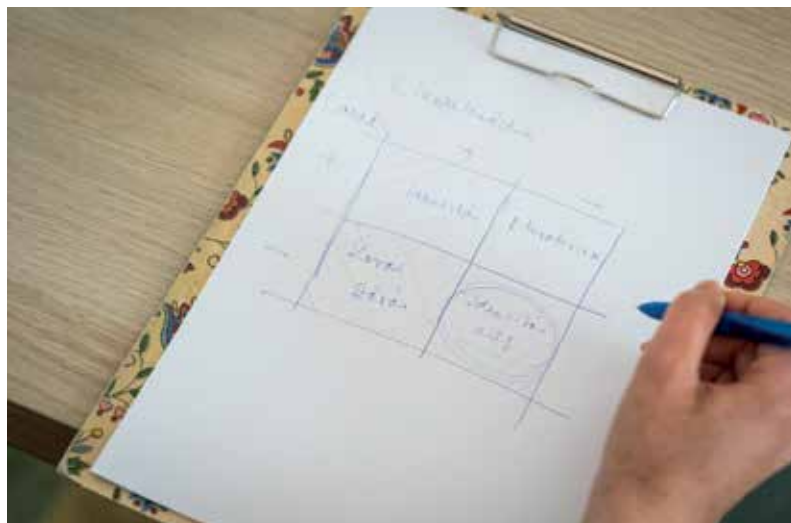
húszas évei közepén járó felnőtt kilép az életbe, hogy immár teljes mértékben felelősséget vállaljon magáért. Ekkor hoz meg az ember olyan döntéseket, amelyek már stabilak. Az egyén immár ténylegesen a felnőttvilág felé orientálódik, már nem az a lényeg, hogy a szülei ellen lázadjon, hanem arról van szó, hogy milyen életet tud a maga számára hitelesen kialakítani.

M. J.: *Biztosan ismered Ingmar Bergman Jelentek egy házasságból című filmjét. A kezdőjelentében azt a – látszólag egyszerű – kérdést teszik fel a házaspárnak, hogy miként definiálnák magukat. Arra gondoltam, megkérdezzek: ha öt olyan állítást mondhatnál, amellyel a leginkább jellemeznéd saját magadat, mik lennének azok?*

A. Á.: Öt állítás? Jöjjenek az alapok... Nő vagyok, barát vagyok, pszichológus vagyok, keresztény vagyok, magyar vagyok.

M. J.: *A barát kifejezetten tetszik, mert nem magától értetődő, hogy eszébe jut az embernek egy ilyen kérdésnél, és nagyon gazdag a jelentése is: kifejezi, hogy az ember nem egyedül van a világban, hanem meghatározóak a kapcsolatai.*

A. Á.: Pontosan, és nagyon jó, hogy ezt kimondtad, mert arról mindenképp szeretnék még egy kicsit beszélni, hogy az identitás kialakulása társas folyamat. Aki „Maugliként” egyedül él a világban, annak nem fog kialakulni az énazonossága, mert a társas viszonyaink segítenek hozzá ahhoz, hogy kiforraljuk a saját identitásunkat. Az identitás arról szól, hogy hogyan határozom meg önmagam az élet számomra és társadalmi szempontból fontos területein. Tehát minden beletartozik, ami az életünk fontos területét képezi: a nemi, a vallási, a kulturális, az ideológiai, az etnikai identitás stb. Elsődlegesen a családi közeg az, ami az identitásunk alapkövét képezi, tágabban tekintve pedig az a környezet, amiben felnövünk, az a társadalmi és kulturális közeg, ami körülvesz bennünket. Szerepeket próbálgatunk, és teszünk magunkévá, magatartásmintákkal azonosulunk, értékrendszereket ütköztetünk, vagyis az identitásunk tulajdonképpen a szűkebb és tágabb társadalmi környezetünkről ad látképet. Így például a gyermek nemi identitásának kialakulását formálja

a családja, az óvoda, az iskola, az összes szociális közeg, amelyben mozog, és az a társadalmi-kulturális értékközeg, amely a gyermeket tágabb értelemben körülveszi. Ezek azok az értékrendszerek, amelyeket aztán „ügyesen” meg tud kérdőjelezni serdülőkorban. Azt szokták mondani, hogy minél egyszerűbb berendezkedésű egy társadalom, annál könnyebb az egyénnek kialakítania az identitását, mert nincs sok minden, amit megkérdőjelezhet. A fejlett, információs társadalmakban nagyon el tudnak akadni a fiatal generáció tagjai az identitásformálásban, hiszen rengetegféle érték és lehetőség közül választhatnak, és abban az illúzióban vagyunk, hogy ez így van jól. Ráadásul előfordulhat, hogy akár már a szülők sem tudtak elköteleződni egy értékrendszer mellett, és ugyanez közvetítődik a gyerek felé is.

M. J.: *Említetted, hogy a fejlett társadalmakban a lehetőségek végtelen tárháza akár nehezítő tényező is lehet az identitás formálásában. Szerinted van különbség aközött, ahogyan déd- vagy nagyszüleink meghatározták az identitásukat, és aközött, ahogyan például a mi Y generációnk vagy akár a még fiatalabbak?*

A. Á.: Nálam sokkal kompetensebb emberek vannak, akik erre a kérdésre kielégítő választ tudnának adni,

de azért teszek egy kísérletet arra, hogy pszichológiai szempontból közelebb kerüljünk az igazsághoz. Ha abból indulunk ki, hogy az identitásunk a szocializációnk terméke, tehát annak a lenyomata, amilyen hatások érnek bennünket a családjunkban, illetve amilyen társadalmi és kulturális hatások érik a családjunkat, akkor nézzünk körül minden generációban történelmi, szociológiai, gazdasági és kulturális szempontból. Egyrészt óriási szakadékok vannak a generációk között identitásformálás tekintetében, másrészt viszont létezik egy egyetemes, kollektív emlékezet, amely generációkon keresztül hat, és szinte ugyanazokat a mechanizmusokat éleszti fel újra és újra. A harmincas-negyvenes években született generáció megélte a háborút, a kiszolgáltatottságot, a közvetlen környezetében pusztító erőszakot, a kitelepítéseket, azt, hogy a hozzátartozóit elhurcolták. Összehasonlíthatatlan az életük a miénkkel. Mi többé-kevésbé békeidőben élünk, ugyanakkor nem gondolom, hogy ma könnyebb gyerekeknek, fiatalnak lenni, mert az értékválság, a családok atomizálódása, a magányosság mázsás teherként nehezedik a gyerekekre. A kiszolgáltatottság, a szorongás ugyanúgy jelen van, csak most nem az ellenséggel szemben, aki elpusztítja az otthonainkat, hanem a korlátlanul ránk ömlő

információ következtében. Meglehet, ez utóbbi még rosszabb is, hiszen nehezebben észrevehető. A „bármit megtehetsz, bárhol jelen lehetsz, bármit elérhetsz, bárki lehetsz” határtalansága a szabadság illúzióját kelti, valójában azonban óriási szorongásfaktort rejt magában. Ha közel engedjük magunkhoz a szüleink, nagyszüleink, dédszüleink életét, azáltal önmagunkat is jobban megismerjük. Helyet kapok egy olyan családi koordináta-rendszerben, amely segít önmagamot definiálni. Az őseim múltja az én múltam is, akár akarom, akár nem. Az ő személyiségük ott van énbennem is, a tragédiákra adott reakcióik megjelennek az én megoldásaimban is. Ennek a tudata máris egyfajta iránytű az ember életében.

M. J.: *Előfordulhat, hogy az ember a rá ható transzgenerációs örökséggel egy-egy új élethelyzet – gondoljunk itt például a szülővé válásra – során szembesül. Kisgyerekes anyáktól gyakran hallom, hogy kiélezett helyzetben előntik őket az ingerek, indulatok, és olyan zsigeri reakció tör elő belőlük, ami egyébként távol áll az általuk vallott szülői értékektől. Ezekben az esetekben szinte magukra sem ismernek, esetleg még lelkiismeret-furdalást is érznek. Ilyenkor mi történik, mi játszódik le az emberben?*

A. Á.: Azt érdemes elkülöníteni itt fogalmi szinten, hogy az énkép – vagyis ahogyan én magamat látom – a felszíni szint, a tudatos szféra, amiben a mindennapokban létezem, s a „milyen szülő vagyok?” kérdésre ad választ. De vannak a lelkünkben tudatalan szinteken is érzések, késztetések, mintázatok (melyek jobbára csak az álmainkban vagy a nagyon zsigeri, testi érzetekben jelennek meg). Ezek a reakciók érzelmileg megterhelő helyzetekben törnek fel, amikor az agyunk tudatos része kevésbé tudja szabályozni az ösztönös „válaszokat”. E mintázatok azokból a korai évekből származnak, amikor még nem is beszéltünk, amelyekről emlékeink sincsenek, és leginkább az határozza meg őket, hogy a szüleink hogyan reagáltak ránk, és az vajon jó volt-e nekünk, vagy épp nem volt jó. Ezek nagyon sokszor nem tudatosak, zsigeri szinten érezzük azt a szorítást, hogy most olyat csináltunk, ami nekünk sem jó. És nemcsak azért, mert tudatosult bennem, hogy büntudatom van, amiért ráordítottam a másfél

éves gyerekekre, hanem azért is, mert ha visszamegyek az időben, akkor én ott kisgyerekként is nagyon rosszul éreztem magamat. Vannak olyan megterhelő szituációk az életben, amelyek újra és újra ismétlődhetnek, és nehéz velük mit kezdeni, mert nem a tudatos szintben gyökereznek, így nem elérhető az ember számára. Ez nem azt jelenti, hogy végleg elsüllyedtek, és érinthetetlenek. A kérdés az, hogy mennyire igyekszem feltárni, hogy mi történt, illetve történik velem az adott konfliktushelyzetben: miért idegesít ennyire, miért vagyok gyakran agresszív a másik személlyel, mi zavar engem öbenne. És a legtöbb esetben kiderül, hogy valójában nem a másik a lényeges a helyzetben: csupán visszatükröz valami olyat, ami megmozdít bennem valamit, amivel én vagyok elakadva, ami rólam szól, amivel dolgom van.

M. J.: *Egy váratlan, megterhelő élethelyzet vagy egy traumatikus esemény – baleset, (szenvedély)betegség, gyász stb. – következtében mennyire változhat a személyiség, az identitás?*

A. Á.: Bármilyen mentális és/vagy fizikai betegségből, traumából kivezető út identitásformáló lehet. Érdemes azonban elkülöníteni azt, hogy léteznek úgynevezett normatív krízisek, amelyek az élet természetes, elkerülhetetlen velejárói. Ahogyan haladunk előre az életünkben, úgy adódnak a krízisek tulajdonképpen abból kifolyólag, hogy éppen milyen szerepbe lépünk, milyen életfeladatot kell elvégeznünk. Létezik például kapunyitási krízis, amikor az elsődleges feladat az önálló, önellátó élet kialakítása, vagy később a szülővé válás krízise: a kisgyermekes lét nehézségei, majd az életközépi krízis, később az időskor beköszönte: az addig elért eredményeim önmagamra való integrálása. Bár mindezek normatív változások, nehezen éljük meg őket. Ezek mellett pedig adód(hat)nak olyan további krízisek, amelyekre nem számítunk: baleset, betegség, haláleset. Ezek olyan plusz stresszorok, amelyek nagyon át tudják formálni az ember életét. Ezek a helyzetek változtatnak ugyan az emberen, mégis ott van az az alapvető személyiségmagunk, amelyről korábban már beszéltünk, amely a legprimerebb reakcióinkat határozza meg: elfutok vagy lefagyok

vagy támadok. A többit erre építem – tudatosan, önismerettel. Ha nehéz helyzetben találok magamat, beszélek-e róla? Megengedem-e magamnak, hogy sírjak? Hogyan, kivel tudok beszélni róla? Tudok-e segítséget kérni? Egyáltalán, milyen eszközökhöz nyúlok segítségért (szerhasználat, terápia, vallás stb.)? Nagyon fontos azonban azt is hangsúlyozni, hogy tekinthetünk úgy a kríziseinkre, mint újabb és újabb esélyekre, lehetőségekre a személyiség formálására, erősítésére. A poszttraumás növekedés fogalma azt jelenti, hogy egy traumát átélve, átdolgozva az illető sokkal gazdagabb személyiséggel jön ki az adott problémából, élethelyzetből, mint amilyen annak előtte jellemezte.

M. J.: *Beszélgésünk végéhez közeledve beszéljünk még egy kicsit arról, hogyan tudunk anélkül az élet, a környezetünk és az általunk hozott döntések nyomában járó változásokhoz, saját magunk változásaihoz igazodni, hogy azt éreznénk, elveszítjük önmagunkat.*

A. Á.: Az önismeret és a tudatosság az, aminek orientálnia kell minket. Nagyon fontos, hogy azokra a nagy értékekre, amelyek mellett elköteleződünk, időnként madártávlatból is ránézzünk, főleg, ha éppen krízisben, válságban vagyunk. Az embernek meg kell kérdeznie magától: Mit akarok? Mi jó nekem? Jó-e a kapcsolatom? Szeretem-e azt a közeget, amelyben élek? Ki tudom-e bontakoztatni

magam? Ha ezekre a kérdésekre nemmel felelek, akkor valahol meg kell keresnem a válaszaimat az identitásformálásban. És – visszautalva a fő hívószavunkra – nyilvánvalóan változunk is az életünk során. Az teljesen rendben van, hogy más jó nekem huszonkét, harminckét és ötvenkét évesen. Egyáltalán nem arról van szó, hogy gyökeresen megváltozik a személyiségem, a vágyaim vagy az életfelfogásom, hanem arról, hogy idővel kitisztul, hogy mit is szeretnék magamtól és a kapcsolataimtól. Azt gondolom, hogy mindenkinek szüksége van arra, hogy önismereti munkát végezzen, ami nem feltétlenül jelent évekig tartó pszichoterápiát, de a lelki, pszichés immunerősítésre – ugyanúgy, ahogyan a biológiai immunrendszeremről is gondoskodom – hangsúlyt kell fektetni. Ahogyan a C-vitamint is naponta beveszem, ugyanúgy át kell gondolnom és meg kell kérdezni magamtól: Hogyan érzem magam ma? Ha konfliktusom volt, azt hogyan kezeltem? Elégedett vagyok-e azzal, ahogyan kezeltem? Haragszom-e magamra? Elfogadtam-e, hogy mi történt velem abban a helyzetben? Ez jelenti azt, hogy gondoskodom magamról, formálok önmagamot, ami létfontosságú feladat.

M. J.: *Kevés megfelelőbb végszóval zárhatnánk az interjút, mint az önreflexió és az öngondoskodás fontosságára való felhívással. Köszönöm a beszélgetést!* ■

...passió... (mondta neked?)

→ LENCSES KÁROLY

a könnyecsatorna megnyílt égbolt.
sárból bontakozik ki éteri alakod.
mocska az én halandó tisztaságom
lenne?
lüktető sebeid nyitott szája tátog, nem értem.
kiütött fogaid markolod, s még mindig engem
szólongatsz?
mondta neked? ha ember leszel,
ácsolt kereszt hátadra nem való?
még mindig azt gondolod, hogy
te majd orvosra leszel a problémámnak?
vagy kedved szegte a bőrödre keményedett
élő sár. gyógyult sebeid már nem viszketnek úgy.
kificamodott vállaidra ültetsz közel
a füledhez, hogy megértsd részeg hablatyolásom...
mondta neked? ha ember leszel,
nem égsz olyan elhatározással, hogy
újra értem porba hemperegj, és meleg,
nyúlós nyálat nyugodtan letörölgeted,
amit szájam permetel feléd?
mert mint a te kardod a szó,
tudd meg, én önkívületben nap mint nap
porral, vérrel panírozom az ünneped.
az én szavam kő, mely, szégyellem, ha nem
betöri a másik ember fejét.
halandó!
megbántódsz vajon, ha hányásszaggal
öklendezve szólongatom elhagyott divathitem, és
nem járok
arra, ahol te mentél soha...

Anya szült (közelgő születésnapomra)

Anya szült egyszer...

...de...

Eltátott szájja idomultam

Kiszáradt táltoskoponya földemen repedés hajtás

A teremtés kertjét eltékozló nyavalyás vénemberkéz

Kigyomlálta virágomat

Ütődöttalma-szag és -szín a horizontom

Visítva menekülnék vissza a vizedbe

Ahol oltárod Grálja köldök a központi elme

Kérdőjelet nem ismeri el jövőképként

Lemeztelenedve

Ülök a part alattam

Húznám előre magam ki belőlem

...de...

Folyton csak utánam bukdácsolok

46 éve folyton elkések

Az akarat nem emberi hanem feletti

Kínom ágyhoz szomorít

...

Visszaazonosulhatok köszönöm

A magzatpóz megnyugtat

...de...

Nem véd meg a méh burka

Ami a számra jön valóságom

Véres méhlepénycafat

Tölti ki bőröm rongyos összes ráncát

Ha így nézek tükörbe meghasonulok

Ma ne kívánjon se nemzet se család se barát

Pár sor leír és törékennyé kövül rajtam a 45 évem

Az alkimista (az élet esszenciája)

Úgy kell
a legjobb ötletelni viharban éjszaka
véli az alkimista
és háborog az ég
odakint duruzsol egy szélkerék
látott már elég
kémcsövet hozzá hogy tudja
hogyan rendezhető az időjárás szép sorba
Az öreg pajta huzatos
ajtaja most félig zárva vagy nyitva
attól függ milyen ing van rajta
tűri a hideget hogy a résen át a hollók
beröppenjenek ha fűttenyent
ezen a vidéken van sok az erdőben
mezőben hol itt hol ott tűnnek fel
a kuruzsló szemében felkiáltójel
hátha kell friss epe vagy máj
a főzetbe
képregényfelhő
kérdőjelerdőben elveszve
fölötte a pajta foghíjas mennyezete
között agya ablakocskáiban
itt-ott fény gyúl majd kihuny
mindig máshol más elrendezésben
mikor a festő fekete háttérre csapja

a sárga festéket
varangy gyík és póktojás
csipetnyi száraz csontból kapart
velő találgatja azéleti esszenciát
gondolatlánc lóg a levegőben
félő hogy egy óvatlan pillanatban
felhúzza egy gerendára
minden mozdulat számít
nem akart himbálózni úgy hogy az
árnyék a sarka alatt hasal
A lét olyan ilyen semmirekellő
válasszunk hozzá kígyótojást meg
rovarlábat egyéb gennyes rossebet
ezek nélkül nem lehet megoldani az életet?
kérdézi egy kérdőjel a szövegbuborékban
amely ettől szétpukkan
miért nem a fény a megoldás
a szivárványt fogd be üvegcsébe
fűszerezd meg mindenféle jó megoldással
Aranyat csináltam. Gyémántot főztem.
Teremteni nem tudok tudok... de másolni IGEN!

Kinyitották a feketedobozt

Két színházi előadás, melyben nyíltan beszélnek anyaságról, változásról

→ KÉZDI BEÁTA

„Szeretnék, ha a szülés többé nem lenne fekete doboz” – fogalmazta meg a Burok című előadás credóját Szabó Réka, a Tünet Együttes művészeti vezetője, akinek táncosai kendőzetlen, mégis izléses őszinteséggel beszélnek szülésélményükről, a testükben és lelkükben zajló változásokról. Pintér Béla legutóbbi bemutatójában, Az Imádkozóban pedig az „időből kifutó” nő testének változásai és az anyaság esélyei kerülnek a fókuszba. Két teljesen más hangulatú és hangsúlyú előadás, miközben mindkettő egy-egy olyan témára hívja fel a figyelmet, amelyről fontos (lenne) a nyílt beszéd.

Megrázóan szép és őszinte előadás a *Burok*, melyben valós történeteket, hús-vér női karaktereket láthatunk és hallhatunk. Csak remélni tudom, hogy online hamarosan elérhető lesz ez a 2019-ben bemutatott csodálatos produkció, melyet idén tavasszal „temettek”, mivel megszűnik – vagy talán csak álomba szenderül egy időre – a Tünet Együttes.

A színpadon négy táncosnő idézi fel saját szülés-történetét, traumatikus emlékeit vagy épp eufórikus élményeit. Fogantatás, fájások, tágulások és összehúzódások, szülés, fájdalom és boldogság mind-mind tánc formájában elevenedik meg. És mellé szóban jönnek a történetek, a családi helyzetek vagy az olyan elképesztő szülőszobai mondatok, mint a „ne csináljon jelenetet”, „nem fájhat ennyire” és a „nem maga az első nő a világon, aki szül” – úgynevezett szülészeti erőszak. A főszereplő három nő mindegyikének más a (szülés)története: kórházi, illetve véletlen és tudatos otthoni szülés. Ám közös a megélt belső és külső változás.

Az egyedülálló előadás kapcsán Szabó Réka elmondta: „Váratlanul ért, ami a saját szülemkor történt: ismeretlen, elsöprő erővel talákoztam a testemben, és fogalmam sem volt, hogyan tudnék jól együttműködni velük. Hiányzott valaki, aki felkészít, vagy legalább utólag segít feldolgozni az élményt. Azóta sok nővel beszéltem, aki hasonlóan érez: a szülés a társadalmunkban tabukkal és közhelyekkel övezett, kibeszélhetetlen fekete doboz.”

És valóban, lenne miről beszélni, mert ma Magyarországon minden tizedik magyar nőt súlyosan traumatizál a szülés – derül ki a KSH Népeség-tudományi Kutatóintézet 2022-es vizsgálatából.¹ A kutatásból az is kiderül, hogy a szülés az anyák kétharmadának volt egyértelműen pozitív élmény, a negyedük számára pedig a szülés maga megfelelő volt ugyan, de ők eredetileg másként szerették volna. Ám a kutatásban minden tizedik nő arról számolt be, hogy számára kifejezetten rossz élményt jelentett a szülés. Továbbá jobban szorongtak azok az anyák, akiknél a várandósság nem volt tervezett, és azok, akik már a várandósság idején is szorongásos tünetekkel küszködtek.

Depresszióra utaló tünetekről a szülés után pedig kimondottan elenyésző számban számoltak be a kutatásban, ami azt mutatja, hogy arról beszélni, a lehangoltságot bevallani még mindig tabu, ahogyan egyáltalán őszintén szólni az anyaság nehézségeiről, a testben és lélekben történő változásokról és általában a küzdelmekről.

Ezért is különösen értékes a *Burok* című előadás, mert nem hallgatják el benne az árnyékosabb oldalt, a kiszámíthatatlan lehetőségeket. Így aki már szült,

→ **Kézdí Beáta** (1982): újságíró, az Evangélikus Információs Szolgálat és az *Evangélikus Élet* főszerkesztője.

annak pozitív visszacsatolást ad, hogy nincs egyedül az esetleges negatív élményeivel és félelmeivel, segítve a feldolgozást is. Aki pedig még a szülés előtt áll, annak olyan témákat vet fel, melyekre talán nem is gondolt, és jó, ha időben megkeresi a válaszait, vagy tudja, hogy szakemberhez is fordulhat, aki abban is segíthet, hogy tudatosabban, magabiztosabban lépjen be a szülőszobába.

Mert a szülés tényleg az egyik leg... – és itt most számtalan jelzővel élhetnénk, de legyen a pozitív és negatív érzéseket is magában hordozó *-különlegesebb* történés a világon, és hatalmas változást okoz még az agyban is. Egy a *Psychology Today*, a világ legnagyobb mentálhigiénés és viselkedéstudományi online felületén megjelent cikk szerint a Barcelonai Független Egyetem kutatói nők agyának szülés előtti és utá-

ni felvételeit összehasonlítva megállapították,² hogy az agy szerkezetében tapasztalható változások tartósak, legalább két évig fennállnak. Ezek a változások alapvetően az agynak azokra a területeire terjednek ki, amelyek akkor aktiválódnak, amikor a nőknek a saját kisbabájuk képét mutatták. A szakemberek szerint a változások segítenek abban, hogy a nők felkészüljenek az anyaságra, és könnyebben megértsék a kisbaba jelzéseit, felismerjék szükségleteit. Az anyasággal járó változásokról már egyre bátrabban kezdenek beszélni, írni az édesanyák, ettől függetlenül nem könnyű megélni. Sokaknak küzdelem az időbeosztás, az énidő megtalálása, a baba táplálása és a partnerkapcsolat átalakulása. Van, aki a képességei megváltozásával küzd, legyen az akár a gyermek emelgetéséből adódó legyengülés, ínhiüvelygyulladás vagy a császármetszés, szétnyílt hasizom miatt szükséges regenerálódás. És van, akinek a fókuszok átrendeződése okoz egy ideig gondot.

A *Burok* előadásában idáig már nem jutunk el, de végtelenül jó érzés azt a fajta őszinteséget látni és hallani, ahogyan nem akarják rózsaszín selyempapírba csomagolni a fogantatást és a szülést. A heroizálás és a tökéletesség, hibátlanág sulykolása helyett humorral dolgoznak. És ez nemcsak a női nézőket, de a férfiakat is felszabadítja. „Amikor Réka mondta, hogy a szülésről és az anyaságról készit darabot, eleinte rossz érzéseim voltak. Félttem, hogy nagyon patetikus, pátoszos előadás lesz, és kételkedtem, hogy egyáltalán mennyire szólít ez meg engem férfiként. [...] Végül nagyon kellemes élmény volt, hogy humorral és öniróniával fogták meg a dolgot” – vallotta be őszintén Szász Dániel, a Tünet egyik alapító tagja.

És hogy mennyire látványosat, de mégis mindenki számára érthetőt alkottak a Tünet Együttes táncosai, azt Szász Emesének a *Fidelio.hu*-n megjelent kritikája is alátámasztja: „A darab második harmada leginkább egy egészen alternatív ismeretterjesztő műsorra emlékeztet. Dányi Viktória arra kéri a három táncost, hogy magyarázzák el,

„A Burok előadásában idáig már nem jutunk el, de végtelenül jó érzés azt a fajta őszinteséget látni és hallani, ahogyan nem akarják rózsaszín selyempapírba csomagolni a fogantatást és a szülést.”

mutassák meg, milyen érzés az, amikor a baba kibújik, anya és gyermek teste elválasztódik. Misztikus elbeszélések helyett úgy magyarázták el mozgásban, hogy a hülye is megértse, vagy egy férfi, akinek nincs lehetősége személyesen megtapasztalni az érzést. Az előadás mozgásanyagának egyik csúcspontja is ebben a részben következett, egy gyönyörű hármastűd, amit szavakkal leírni nemcsak felesleg, de hiba is volna.”

A rendező-koreográfus Szabó Réka és a táncosok – Furulyás Dóra, Nagy Csilla, Virág Melinda, Dányi Viktória és Huzella Juli – valami olyan egyedülállóan szépet és őszintét, de mégsem (el)ijesztőt hoztak létre, aminek akár egy-egy középiskolai tizenkettedikes biológiaórán is helye lenne. Az pedig különösen is fontos és szép gesztus

– a Trafó Kortárs Művészetek Házában, valamint a Jurányi Produkciós Közösségi Inkubátorházban látott előadás végén – a táncosnők részéről, hogy a tapsrend alatt a jelmezük egy részét levéve, feliratos pólóban állnak, melyeken köszönetet mondanak az őket támogató édesapáknak.

A nyolcvanperces darabban Szabó Réka célja az volt, hogy felszabadítson lappangó, kimondatlan, elnyomott területeket. Alkotásának a küzdelem, a fájdalom, a humor és a katarzis adja az alappilléreit. Nem véletlen ezért az sem, hogy az előadás a világsikerű Disney-mesefilm, a *Jégvarázs* sodró lendületű betétdalával zárul, melynek, bár teljesen más a kontextusa, de a mondanivalója az egyedül küzdő nő felszabadító „életindulója” is lehetne:

„És a félelmek, amik valaha irányítottak,
Nem tudnak elkapni egyáltalán.

Itt az ideje, hogy lássam, mit tehetek:

Tesztelni a határokat és áttörni.

Nincs jó, nincs rossz, nincsenek szabályok számomra,

Szabad vagyok.

Engedd el, engedd el!

Egy vagyok a széllal és az éggel.
 Engedd el, engedd el!
 Soha nem fogsz sírni látni,
 Itt állok és itt maradok.
 Hadd tomboljon a vihar,
 Az erőm a levegőn át a földbe száll.
 Lelkem spirálban, fagyott fraktálokban körbe-körbe forog.
 És egy gondolat kikristályosodik, mint egy jeges robbanás:
 Soha nem megyek vissza, a múlt már a múlté.
 Engedd el, engedd el!
 És felkelek, mint a hajnalhasadás.
 Engedd el, engedd el!
 Az a tökéletes lány elment,
 Itt állok a napfényben.
 Hadd tomboljon a vihar,
 A hideg amúgy sem zavart soha.”

Pintér Béla társulatának legújabb előadásában, *Az Imádkozóban* nem kapunk ilyen feloldást. Itt a fikatív szereplők fiktív történetében egészen másként, de mégis rendkívül hangsúlyosan kerül előtérbe az anyaság. A kortárs magyar színházcsináló huszonkilencedik darabja is a gyermekkérdés köré épül. Egy, gyermekre a végletekig vágó „imádkozó” nőt láthatunk a színpadon, de a fohászok a legrosszabb matekötösért elhadart imamintánál is ijesztőbbek, és bár a címszereplő valóban görcsösen kéri a Teremtőtől a gyermekáldást, valójában egészen nehéz az *áldás* szót használni a történetben.

Pintér darabjainak karakterei még ha legtöbb-

ször végletekig abszurdak és direkt túlrájoztak is, mégis velőtrázóan valós kérdéseket vetnek fel. Az *Imádkozóban* sincs ez másként: gyermek- és felelősségvállalás, nevelés, a szeretet kimutatása és szeretetehség, továbbá a belőlük fakadó változások az egyes ember életében – ezekről is szól legújabb drámájában Pintér, tükröt tartva élénk, de a szakmája elé is, ahol valahogy még mindig nem sűrűn kerülnek elő a fájó témák, a feldolgozatlan traumák, a jelen társadalmi és társas kérdéseire való reflexió.

Az *Imádkozó* nem egy könnyen emészthető és különösebben szerethető előadása Pintérnek, mégis ha valaki csak azzal távozik is a nézőtérről, hogy megfontolja dr. Rideg Szilárdnak, a kabuki színházat idéző orvoskarakternek az előadás egyes pontjain a női megfogánásról közölt statisztikai adatait, akkor már megérte. Pintér nézői leginkább a jelenlegi húszas-harmincas-negyvenes generációból kerülnek ki, akik nagy valószínűséggel éppen most fiatal szülők, vagy várnak a gyermekáldásra, de akár megtapasztalhatták a vetélés drámáját vagy a küzdelmekkel teli babavárást is. Így dr. Rideg telibe talál.

A nehéz, ráadásul még mindig tabunak számító szüléssel és gyermekvállalással kapcsolatos témáknak és előadásoknak tehát helyük lenne a színházakban, ugyanúgy, mint a sokadik Csehov-adaptációknak. És jó, hogy a fenti két példa is utat mutat abban, hogy lehet őszintén, de nem ijesztgetve vagy éppen abszurd humorral szólni a társadalmat nagymértékben érintő kérdésekről. Ebben is ideje van a változásnak.³ ■

JEGYZETEK

1 VEROSZTA Zsuzsanna et al. 2022. *Csecsemőkor Magyarországon*. KSH Népeségstudományi Kutatóintézet, Budapest. Web: <https://demografia.hu/kiadvanyokonline/index.php/kutatasijelentések/article/view/2847/2737>. (Letöltés: 2023. június 21.) 41–42. o.

2 LOBUE, Vanessa 2018. The Science of „Mom Brain”. The research behind a mom’s favorite excuse. *Psychology Today*, május 7. <https://www.psychologytoday.com/intl/blog/the-baby-scientist/201805/the-science-mom-brain>. (Megtekintés: 2023. június 21.)

3 A változás a művészeti élet több területén is érezhető már. Idén egy őszinte, de nagyon érzékeny kiállításon találkozhattak a nézők a perinatális gyász témájával: Vasali Katalin fotókiállítása *Majd lesz másik* címmel kapott helyet 2023. április 21. és május 12. között a B32 Galéria és Kultúrtérben (ennek a sorozatnak az egyik darabja kapott helyet lapunk borítóján). Ugyan a terhességek egyharmadát érinti a veszteség, környezetük értetlensége miatt mégis kevesek tudnak és mernek beszélni róla. – *A szerk.*

Minimális kényelmetlenség, maximális élvezet

Beszélgetés Kubinyi Enikővel a kutyatartás kapcsán megfigyelhető társadalmi változásokról

→ ISÓ M. EMESE

Talán kevesen gondoltak még rá, de könnyű belátni, hogy ahol valamilyen okból nem születik gyermek, ott hiányozni fog az unoka és az unokatestvér. Mivel sok szülő találkozik a „magadnak születed” minden segítséget hátrító szlogenjével, addig egy gyermek születése valójában a teljes társadalomra hatással van. Ennek kapcsán beszélgettünk Kubinyi Enikő etológussal, akinek fő kutatási területe a kutyák viselkedése. Éppen ez irányú vizsgálódásai során vette észre, hogy a kutyatartás nem csak a családi dinamikára van hatással.

ISÓ M. EMESE: *Jól tudom, hogy az európai háztartásokban több macska és kutya él, mint gyerek? Milyen tanulsággal és következményekkel szolgál ez a társadalom számára?*

KUBINYI ENIKŐ: Több az állatkedvenc az otthonokban, mint a gyerek. Magyarországon körülbelül egymillióval több kutyát tartanak az emberek, mint ahány tizennyolc év alatti gyereket nevelnek. Ha ehhez hozzátesszük, hogy a gazdák nagyjából hatvan százaléka családtagnak, tíz százaléka (szőrös) gyerekeknek nevezi kedvencét, akkor teljesen jogos a kérdés, hogy helyettesítheti-e a kutya, macska a rokonokat, gyerekeket egy családban. A mai ember életéből egyre inkább hiányoznak a rokonok, legalábbis az olyan rokonok, akikkel együtt élnek, és akik feltétel nélkül szeretik őket, úgy, ahogyan azt egy kutya teszi. A csökkenő születésszám, a mobilizáció, a digitalizáció, a megváltozott életvitel és még sok más ok miatt az elmagányosodás korát éljük.

I. M. E.: *Olyan a kutya, mint egy gyerek? Egy ugató*

kutyát sokszor jobban tolerálnak közösségben, mint a síró babát, a kutyabarát helyek nem mindig gyerekbarátak is... Vajon ennek mi lehet az oka? Milyen szociális viselkedési minták jellemzők a kutyákra?

K. E.: A kutya nem olyan, mint egy gyerek. Egy kutya miatt nem kell otthagyni a munkahelyet, nem kell hozzá éjszaka felkelni, egész napos készenlétben állni, intézmények elvárásaihoz alkalmazkodni. Nem kell hozzá partner, termékeny kor és stabil anyagi háttér. A kutyatartás valójában nem túl bonyolult, a kutyák könnyen alkalmazkodnak az emberekhez. Minimális kényelmetlenség mellett maximális figyelmet és rajongást, feltétlen szeretetet nyújtanak gazdájuknak. A jól szocializált kutyák csendesek, szófogadók, barátságosak, nincs velük gond. A munkahelyre bevitt kutya egész nap nyugodtan fekszik az asztal alatt, gyerek esetén ilyesmi fel sem merül.

I. M. E.: *Mit ismerhetünk meg a kutyák és gazdáik közti kötődés működésének mélyebb vizsgálódásaiból?*

K. E.: Érdekes azon elgondolkodni, hogy miért van a gazdának szüksége arra, hogy egy állat kötődjön hozzá. Ha csak azért, mert egyedül érzi magát, akkor lehet, hogy hatékonyabb, ha emberekhez próbál meg kapcsolódni. Az igaz, hogy segíthet ebben egy barátságos kutya, de lehet, hogy több problémát generál, mint amennyit megold. A kutya oldaláról azért fontos a kötődés kutatása, mert sokukat ott-hon hagyják egyedül, ami óriási stresszt válthat ki belőlük: ugatnak, rombolnak. Ez érzelmi, anyagi terhet jelent nemcsak a kutya gazdája, hanem annak környezete számára is.

I. M. E.: *A hazai lakosságnak mekkora része érintett? A háztartások hány százalékában van kutya?*

K. E.: Tavalyi vizsgálatunk szerint a háztartások körülbelül negyven százalékában tartanak kedvtelésből társállatot, leggyakrabban kutyát. Tíz háztartásból háromban él kutya.

I. M. E.: *A kutyát neveli, tanítja a gazdája, és/vagy fordítva? Milyen személyiségformáló hatással bír a kutyatartás?*

K. E.: Mint minden kapcsolatban, itt is mindkét fél hat a másikra. Nincs arról tudományos adat, hogy a kutyatartás megváltoztatná az emberek személyiségét, általános érvényű hatás valószínűleg nincs is. Előfordulhat, hogy egy újdonsült kutyás megtanulja jobban beosztani az idejét, könnyebben elfogadja a változásokat, kedvesebb lesz másokkal, vagyis lelkiismeretesebbé, nyitottabbá, barátságosabbá válik. De ennek az ellenkezője is megtörténhet. Sok minden múlik a kutya személyiségén, egészségén, viselkedésén is. Egy agresszív, beteges, viselkedési problémás kutya biztosan növeli a gazda szorongását, és stresszesebbé teszi az életét. A kutyatartás komplex jelenség, nincsen egyértelmű következménye pusztán annak, hogy valakinek megjelenik az életében egy kutya.

I. M. E.: *Megfigyelhetők változó tendenciák az állat-, illetve kutyatartásban? Felelős állattartók a magyarok? Még inkább: hol élnek a hazai kutyák, való-e városi embernek kutya?*

K. E.: A kutyatartás történetéről bizonytalanok a statisztikai adatok. Mivel nem számítottak hasznos állatnak, összeírásukkal nem nagyon foglalkoztak a hatóságok. Varga György kutatásai alapján másfél évszázada, 1874-ben Budapesten nyolcezer-háromszáz „törvényes existenciájú eb” volt, 1990-ben pedig körülbelül kilencvenötezer. Lakosságárányosan a legtöbb kutya az alföldi megyékben él, a legkevésbé pedig Budapesten. Érdekes, hogy 2021-ről 2022-re duplájára, több mint kilencszázezerre ug-

rott az oltott kutyák száma. Azt nem tudjuk pontosan, hogy ennek mi az oka, és azt sem, hogy mekkora az oltatlan kutyák száma.

I. M. E.: *Összefüggésben áll más társadalmi folyamatokkal az, hogy nagyobb figyelemmel fordulunk házi kedvenceink felé?*

K. E.: Állatokat hobbiból, nem haszoncélból tartani évezredekig a gazdag emberek, a nemesi réteg kiváltsága volt, de az ipari forradalom óta egyre többen megengedhetik maguknak. Az anyagi jólét, az elmagányosodás, a divat mind befolyásolja, hogy az emberek hogyan viszonyulnak az állattartáshoz. Az emberek elemi, evolúció által formált igénye a másokhoz való kapcsolódás, a rászorulókról való gondoskodás. Ugyanakkor friss felmérésünk szerint a magyar felnőttek közel kilencven százaléka hetente egy órát sem foglalkozik hat év alatti gyerekek-

kel. Ha belegondolunk, ez vadonatúj jelenség az emberi történelemben. A gyerekeket mindig egy közösség nevelte, most viszont életük első éveit egy-két emberrel kell tölteniük. Ez óriási kihívás a gyerekek és a szülők számára is, ami sok mentális problémához vezet. A másik

„A gyerekeket mindig egy közösség nevelte, most viszont életük első éveit egy-két emberrel kell tölteniük. Ez óriási kihívás a gyerekek és a szülők számára is, ami sok mentális problémához vezet. A másik oldalról pedig kielégületlen és akár fel sem ismert gondozásvágy él mindazokban, akik körül nincs kisgyerek.”

oldalról pedig kielégületlen és akár fel sem ismert gondozásvágy él mindazokban, akik körül nincs kisgyerek. Erre a helyzetre megoldást nyújthat egy kutya. Ez persze önmagában kevés magyarázat a kutyák népszerűségére, temérdek más oka is lehet annak, hogy miért tart valaki kutyát.

I. M. E.: *Kik szeretnének jobban állatot: a nők, a férfiak vagy a gyerekek? Egyszerre két kép is eszembe jut: a művészetekben is ismert toposz, hogy a gyermek megfogalmazza, hogy kutyát vagy macskát szeretne, és a gondozási igényét kielégíteni vágyó – egyedülálló – felnőtt képe. Melyek a legjellemzőbb motivációk, amelyek a kutyatartás mögött rejlenek?*

K. E.: A kutyagondozási feladatokat a háztartásokban jellemzően a nők végzik, ahogy a gyerekek kö-

rüli teendőket is. A hazai kutyatartók főként „csak úgy”, szeretetből tartanak kutyát, értékelik, hogy a kutya örül nekik, társaságot nyújt, lehet simogatni, tanítani, foglalkozni vele. De emellett sokan vannak még ma is, elsősorban a falvakban, akik a házőrzőt látják a kutyában, aki a jelenlétével némi biztonságot ad, és jelez, ha idegen érkezik.

I. M. E.: *Lehet összefüggés a házi kedvencek megnőtt száma és a csökkenő gyermekvállalási kedv között: hogy „hiányoznak” az unokák, az unokatestvérek a családokból?*

K. E.: Létezik egy teória, miszerint a kutya „parazita”, élősködő, aki a gazdafaj kárára szaporodik,

kihasználja annak erőforrásait. De ha így lenne, akkor azt látnánk, hogy a kutyatartóknak ritkábban van gyerekük. A helyzet viszont nem ez. Sőt azokban a háztartásokban van nagyobb gyakorisággal kutya, ahol gyereket is nevelnek. Ez arra utal, hogy ahol van hely és idő a gyerekekre, ott elfér a kutya is, vagy kifejezetten a gyerekek kérésére szereznek be kutyát. Érdekes, hogy a hazai társállattartóknak több unokatestvérük van, mint azoknak, akiknek nincs ilyen kedvencük, de ez is azt mutatja, hogy a nagyobb családban a kutyának is van helye, és aki kutyával nőtt fel, annak felnőttkorában is van kutyája.

▲ Fotó: Tryck

Ugyanakkor kétségtelen, hogy vannak olyan emberek, akik nem vállalnak gyereket, de a kutyájukat a gyereküknek nevezik, és részben úgy is bánnak vele, mintha kisbaba volna, például felöltöztetik, ölből vagy hordozóban tartják és babakocsiban viszik sétálni. De jellemzően ők sem azért mondanak le a gyerekvállalásról, mert inkább kutyát akarnak tartani, hanem a megfelelő partner hiánya, a bizonytalan anyagiak, a lakhatási problémák, a kiszámíthatatlan jövőkép, a túlnépesedés, a klímaszorongás vagy gyerekkori traumák miatt. Így nem vállalnak ugyan gyereket, de gondoskodási késztetésüket levezetik egy kutya vagy macska irányában. Hasonlóképpen azok, akiknek kirepültek a gyerekei, és nincsenek unokáik, vagy csak nagyon messze, kisállatot kezdenek el dédelgetni. Ez teljesen érthető, de társadalmilag valószínűleg nem a legjobb megoldás, hiszen akár a túlterhelt kisgyerekes szülőknek és intézményeknek is nyújthatnának segítséget. Például megfelelő szűrések után naponta két-három

óra bemehetnének a bölcsődékbe, óvodákba, és személyre szabottan foglalkozhatnának a kicsikkel, mesélhetnének, énekelhetnének nekik. Vagy a környékbeliek gyerekeit kivihetnék a játszótérre, szervezhetnének szülőházat, ahol közösen főzik meg az ebédet, és így tovább. De ennek a módját még nem találta ki a társadalom. Kisközösségek szervezése, működtetése helyett egyszerűbb beszerezni egy aranyos kiskutyát. Jelenleg inkább az a jellemző, hogy az emberek mások neveletlen gyerekeire haragszanak, és nem jut eszükbe, hogy a szülőkre rótt feladat egyedül teljesíthetetlen, a közösség segítségére volna szükség, hogy a gyerekek megkapják a szükséges odafigyelést és szeretetet, hogy kiegyensúlyozott, empatikus, a környezetükkel harmóniában élő felnőttekké váljanak.

I. M. E.: *A „macskás nő” az előítéletek szerint házkedvencével kompenzálja magányosságát. Segítségére lehet az embernek a négylábú társa a szociális kapcsolatok kiépítésében? Teremthet egy macska vagy*

kutya újfajta kapcsolódási pontot a társadalom egyes csoportjaihoz, illetve csoportjai számára?

K. E.: A társállat összeköthet és el is választhat a másik embertől, a közösségtől. Attól függ, hogy mi az állattartás célja, és hogy sikerül-e ahhoz megfelelő egyedeket találni.

I. M. E.: *Végül is előnyére válik az embernek a kutya-tartás? És a társadalomnak?*

K. E.: Erre a kérdésre nem lehet igennel vagy nemmel válaszolni. Sok olyan kultúra van a Földön, ahol a kutya tisztátalan állat vagy csak az utcakép része. Ne feledjük, hogy a körülbelül nyolcszázmillió kutya nyolcvan százaléka az utcán él: Afrikában, Ázsiában, Dél-Amerikában. De elég Görögországig, Törökországig utazni ahhoz, hogy lássuk, milyen békésen együtt tudnak élni az utcai kutyák a lakossággal. Ezek a társadalmak nem jobbak, nem rosszabbak, mint a miénk. Nálunk segíthet egy magányos, egyedülálló embernek, ha a kutya miatt ki kell mozdulnia a lakásból, míg más kultúrában senkit nem hagynak magára, illetve kutya nélkül is tudnak barátkozni a szomszédokkal, ezért a probléma fel sem merül.

I. M. E.: *Az eddigi kutatásokban volt bármilyen területen is jelentősége annak, hogy az állattartó keresztény volt?*

K. E.: Magyarországi mintáinkban nem találtunk különbséget a vallási közösséghez tartozó és nem tartozó emberek között a kutyatartás szempontjából, de amerikai adatok szerint azok, akik sok időt szentelnek a közösségüknek, ritkábban tartanak kutyát. Talán megkapják azt a figyelmet embertársaiktól, amire szükségük van, és nekik is lehetőségük nyílik gondoskodni másokról. Az emberi faj sikeressége a csoportok különleges tulajdonságainak köszönhető, aminek alapvető eleme, hogy a csoporttagok ezer szállal össze vannak kötve, és önfeláldozóan gondoskodnak egymásról.

I. M. E.: *Nemcsak kutatja a kutyákat, de együtt is él eggyel, ha jól tudom. Mi a legizgalmasabb az ön számára a kutyákban? Mit tanulhatunk tőlük, hogyan lehetne összefoglalni a kutatásai hasznosítási lehetőségeit?*

K. E.: Harminc évig volt kutyám, de most nincs. Tavaly ősszel el kellett altatnunk a több mint tizenöt éves, hosszú ideje mozgásszervi problémákkal küzdő labradorunkat. Évek óta a kutyák öregedésének kutatásával foglalkozom, és a saját kutyáim mellett közvetlenül is átéltem, milyen nehéz az időskort betegen tölteni. A kutatásaink fő célja, hogy növeljük az egészséges élettartamot. Ebből a célból hoztuk létre az ELTE-n a kutyaagy- és szövetbankot is, ami más kutatócsoportok számára is biztosít biológiai mintákat. Mivel a kutyák és az emberek öregedése között sok a hasonlóság, ezért remélem, hogy az emberek számára is hasznosítható lesz néhány kutatási eredmény.

I. M. E.: *Mivel foglalkozik jelenleg a kutatásai során? Hol érdemes követnünk a kutatócsoport eredményeit?*

K. E.: Jelenleg az MTA Lendület Programjában azokkal a kérdésekkel foglalkozunk, amikről ebben az interjúban is beszélgettünk, vagyis azzal, hogy hogyan hat a társállattartás a társadalomra, illetve magukra az állatokra. A Nemzeti Agykutatási Program keretében pedig azt kutatjuk, hogy miként függ össze a szaglási teljesítmény a genetikai tényezőkkel, a bél- és orrmikrobiom összetételével, a kutya életkörülményeivel, személyiségével, külső tényezőkkel, valamint a szag típusával. Szeretnénk a kutyák és az emberek szaglását is összehasonlítani. Az eredmények az ELTE TTK Etológia Tanszék honlapján (Ethology.elte.hu) és a Családi Kutya-program Facebook-oldalán követhetők, és ugyanott, valamint a Kutyaetológia elnevezésű csoportban hirdetjük aktuális tesztfelhívásainkat. ■

Eulógia

→ MARTON RÉKA ZSÓFIA

A születésnap, amelyre mindenki eljön.
Még egyszer, újra,
Mintha mi sem történt volna,
Mintha mi sem történne,
Mintha valódiak lennénk,
Mintha nem lennének köztünk
Az évek,
A különbözőségek,
A nehezékek.
Együtt újra,
A soha meg nem történt 90. születésnapon,
Mert csak 89 adódott,
De az évek kavalkádjában
Minden jelenet bevesődőtt
Ezerszeres nagyításban
A belső E/1 vetítívásznára.
Szóval ott leszünk újra,
Mosolygunk,
De nem hisszük,
Mert az álomba lopakodva ott is tudjuk,
Hogy csak másodperces statiszták vagyunk
Érzéseink szemétdombjának kavargásában.
S mégis örömmel járjuk levedlett gondolataink
zsibbadt turkálóját,
Hátha *ott* megleljük az örökkévalóság egy ruha-
darabját.

→ **Marton Réka Zsófia** (1987): költő, legújabb verseskötete 2022-ben jelent meg *Brontë-paradigma* címmel (Cédrus Művészeti Alapítvány) Spanyol és magyar nyelven oktat történelmet középiskolai tanárként.

Tömegsírok kora

A tömegsírok
 folyton-folyvást
 kísértenek minket a történelemben.
 Ott settenkednek minden léptünk alatt.
 Táplálják a porhanyós rögöket.
 Azt hittük, hogy ásók soha többé nem fognak
 Közös álmomba taszítani ismeretleneket.
 De a tömegsírok kora soha nem ér véget.
 Mígnem végül a történelem is egy nagy tömegsír lesz.
 Elpárolgott ideáljaink óriási hantja.

◀ Gentile da Fabriano: *Angyalok, a Szűz megkoronázásának részlete*, 1420 k. (tempera, aranyozás, fatábla, 93 × 64,1 cm, Getty Museum, Parma)

Kő kövön nem marad

A budapesti Deák térre tervezett Luther-szobor története

→ LABORCZI DÓRA

A budapesti Deák Ferenc térre – körülbelül a mai metrójárat épületének helyére – tervezett Luther-szobor és az ahhoz szervesen kapcsolódó, a magyarországi reformáció kiemelkedő alakjait ábrázoló reliefs felállítására 1938-ban alakult bizottság. Az egyházon belül, az adakozó hívek és támogatók részéről a költségek fedezését tekintve példás összefogás és mozgalmi lelkesedés jellemezte a kezdeményezést. 1983-tól azonban a Luther-szobor az Evangélikus Hittudományi Egyetem zárt udvarán áll, a reliefsket pedig 2003-ban a rákospalotai Bolla Árpád Evangélikus Szeretettöthon udvarán avatták fel. Egyházon belüli szóbeszéd szerint a szobor talapzatához adományozott kőtömböket a Gellért-hegyi Felszabadulási emlékmű (ma Szabadság-szobor) építéskor használták fel. Miért nem állíthatták fel soha a híres reformátor „illő szobrát” Budapest központjában? És mi köze van mindehhez Amerigo Totnak?

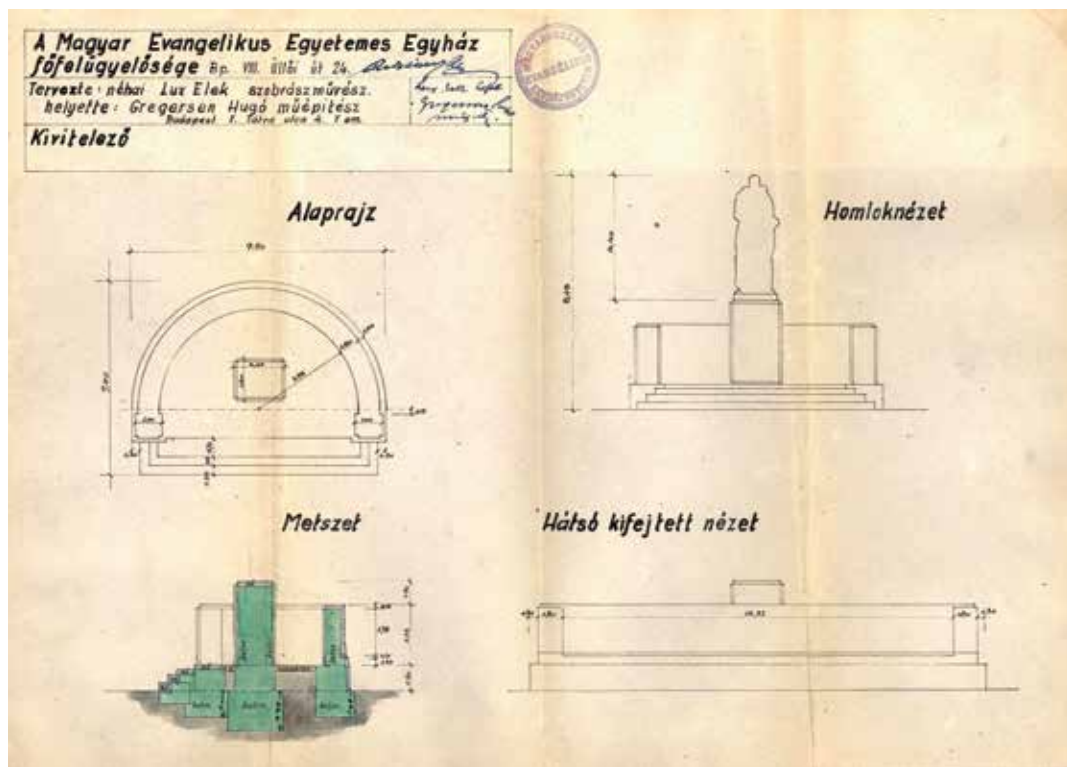
Jelen tanulmány tárgya tehát a Budapest szívébe tervezett monumentális Luther-szobor története, amely bizonyos szempontból jól illeszkedik a magyarországi 20. századi emlékezetpolitikai – és a hozzá szervesen kapcsolódó szoborállítási – események sorozatába, más szempontból azonban rendkívül specifikus. A szobornak az evangélikus egyházon belüli jelentőségét támasztja alá az a jelenség és szóbeszéd is, amelyet az idősebb lelkészgenerációtól örökölték az ötvenes-hatvanas években született lelkész-nemzedék tagjai – rajtuk keresztül jutott el hozzám is. A szóbeszéd szerint Lux Elek szobrász nagyrészt elkészült, azonban a

művész 1941-es halála miatt be nem fejezett, majd politikai-ideológiai okokból 1945 után már fel nem állítható Luther-szobrának alsó részét beépítették a Gellért-hegyi Felszabadulási emlékmű talapzatába. Az államszocializmus idején, amikor lényegében minden egyházi tevékenységet a „föld alatt” vagy csak súlyos megalkuvások árán lehetett végezni, a Luther-szobor jelenlétének tudata az akkori Szabadság-szobor viszonylatában szimbolikus jelentőséggel is bírhatott az evangélikus lelkészek számára, akik elődeik elmondása alapján még emlékezhetek a „Deák Ferenc téri Luther-szobor” körül kibontakozó mozgalmi lelkesedésre.

Szándékok, ötletek és tervek

Ifj. Hafenschér Károly, aki gyermekként édesapjától, id. Hafenschér Károlytól és más idősebb lelkészek-től – például Keken Andrástól,¹ aki 1957-ben megszervezte a szobor felső részének felállítását a Deák Ferenc téri gyülekezet udvarán – a hatvanas években többször hallotta ezt a történetet azzal a magyarázattal, hogy „mostani szabadságunk tulajdonképpen így is a reformátor alapjain nyugszik”.² A levéltári kutatásom során talált, 1947. április 24-én kelt jegyzőkönyvből viszont az derült ki, hogy az alkotó 1941-ben bekövetkezett halála után a Szabadság úti művésztelepen elfekvő szobor alsó részét nem a Gellért-hegyi emlékmű, hanem a Szabadság téri szovjet emlékmű építéséhez használták fel: „A harci cselekmények elmúltával bizottság tekintette meg a Luther-alakot s a reliefsket és megállapította, hogy Isten gondviselő oltalmának következtében,

→ *Laborczi Dóra* (1986): újságíró, evangélikus teológus, közösségszervező, szerkesztő. Az ELTE film-, média-, kultúraelméleti doktori programjának hallgatója, a Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóbizottságának tagja.

bár környezetében csaknem minden épület és szobor súlyos károkat szenvedett, a nagy reformátor szobrát s annak reliefjeit egyetlen szilánk sem érte.

Az alapépitmény hatalmas kőtömbjeiről – sajnos – nem adhatunk ilyen kedvező jelentést. Megállapítást nyert ugyanis, hogy azok igénybe vétettek a Szabadság-téri orosz emlékműhöz. Ez a jelen viszonyok között 10 000 Ft veszteséget jelent.

Gondoskodás történt 500 Ft költséggel a szoboralaknak s a reliefeknek a kőfaragómester raktárában megfelelő módon való biztonságba helyezéséről, amíg elérkezik az alkalmas idő a felállításra, a székesfőváros polgármesterének 223.513/1944 XI. ü. o. szám alatt kelt határozatával a Deák-téren kijelölt helyen. [...]

Az egyetemes közgyűlés megilletődve értesül a jelentésből arról, hogy a Luther-szobor domborműveivel együtt a háború vései között csodálatosképpen sértetlenül megmaradt. Amidőn ezert

Istennek hálát ad, azt a biztos reményt táplálja, hogy megújuló fővárosunk illő terén a Luther-szobor felállítása rövid időn belül keresztülvihető lesz.”³

Ebben a jegyzőkönyvi jelentésben a tények tárgyilagos felsorolása mellett tetten érhető az egész történet tragikus jellege is. Ezt mutatja a szöveg – az éppen kibomló, egyházellenes politikai diktatúra árnyékában a projekt immár nyilvánvaló lehetetlenségét figyelmen kívül hagyni képes – gyermeki lelkesedése (némi legendaállítási igénnyel összekapcsolódva), de a nem részletezett, a kőtömb felhasználásával kapcsolatos eljárás leírásán átütő tehetetlenség és a függőségi viszony is, amely később az egyházak teljes közéleti izolációjáig vezetett.

Mindenesetre az is kiderül ebből a jegyzőkönyvi részletből, hogy mennyire komoly volt a szoborállítás terve. A korabeli források és visszaemlékezések szerint először a reformáció négyszázadik évfordulója környékén merült fel az igény, hogy a nagy

reformátornak Magyarországon is „illó” szobrot állítsanak. 1917-ben azonban háború dúlt, amely ezt a nagyszabású tervet is elsodorta. A szoborállítás következő tervezett időpontja 1946-ra, Luther Márton halálának négyszázadik évfordulójára esett, és a korabeli feljegyzésekből, levelezésekből, felhívásokból és híradásokból kiolvasható, hogy az egyházvezetés minden erejét mozgósította és latba vetette, hogy a szobor elkészüljön. A törekvés magva jó földbe hullott, és valódi mozgalommá terebélyesedett.

1937 decemberében nyolcvanöt alapító taggal, köztük a Magyarországi Evangélikus Egyház mindhárom akkori püspökével (Raffay Sándorral, Kapi Bélával és Kovács Sándorral), valamint az egyházi élet és a városvezetés evangélikus értelmiségével (köztük Lamotte Károly akkori alpolgármesterrel) megalakult az úgynevezett „Luther-szobor végrehajtó bizottság”, de ugyanígy vidéki földbirtokos, lelkész és egyetemi tanár is szerepelt a névsorban. Az alakuló ülésen hozott határozat folyamatosan 1937 decemberében országos gyűjtés indult, a Raffay Sándor elnök-püspök által írt *Szobrot Luthernek* című

kiáltvány pedig bejárta az egyházi sajtót. A bizottság 1938 márciusát jelölte ki a Luther-szobor hónapjának, és körlevélben kérte a lelkészeket országszerte, hogy hirdessék és szervezzék meg az adakozást saját gyülekezetükben. Mai szemmel olvasva ezeket a felhívásokat, utasító jellegük megütöztetést kelthet, ám az a tény, hogy a kiírt intervallumban a tervezett negyvenezer helyett kilencvenezer pengő gyűlt össze a gyülekezetektől és magánadományozóktól, mégis arra enged következtetni, hogy az adakozást nem kényszerűen, hanem lelkesen végezték. A nyilvántartás szerinti legnagyobb összeggel – huszonnégyezer pengővel – a soproni evangélikus gyülekezet és a líceum járult hozzá a nemes cél eléréséhez. De a levéltári anyagban egészen meghatározható történeteket is találhatunk. Az *Evangélikus Élet* egyik számában⁴ például a következő közlemény olvasható: „Segélyosztás volt a Deák-téri lelkészi hi-

vatalban. Egy rongyos, megtört arcvonású, szegény asszonyka is megkapta a maga kis segélyét, egy-két jegyet zsírra, lisztre. De íme odajön hozzánk a másik asztalhoz és letesz egy pengőt a Luther-szobor javára. Ugyan, néni – mondjuk – magának is kell a pénz, épen most fogadott el néhány fillér értékű adományt. Nem és nem! Ő úgy kapta ezt, mert egy betegnek szolgálatot tett. S ő már ezt erre szánta. Elfogadtuk és beírtuk a Luther-szoborra adakozók leggazdagabbjai közé.”

Az adományok sorában feltűnik egy – a szobor alapanyagának kalandos útját tekintve – rendkívül érdekes felajánlás is Laszkáry Gyula romhányi bányatulajdonostól, aki Raffay Sándorral folytatott levelezést az ügyben, hogy a szobor talapzatához a romhányi bányából biztosítsa az alapkövet. Ha ez volt az az alapkö, amelyet 1946–47 környékén a szovjet emlékmű felállításakor felhasználtak, úgy a kőanyag története különös fordulatot vesz:

a lelkes egyháztag alapköadományát a szovjet szoborállítási dömping kebelezi majd be.

A pénzgyűjtési akcióval egyidejűleg a pályázati kiírás is meg-

történt, és elkezdődött az egyeztetés a városvezetéssel – elsőként dr. Szendy Károly polgármesterrel,⁵ majd főként dr. Lamotte Károly alpolgármesterrel, aki az egyházi Luther-szobor-bizottság tagja is volt. A városvezetés által is jóváhagyott terület leírását a pályázati kiírás, valamint az ahhoz mellékelte helyrajz is tartalmazza: „A Dr. Luther Márton szobrának céljára a IV. Deák-térnek a székesfőváros képviselőivel együttesen megállapított ama része van kijelölve, amelyet az idecsatolt helyrajzon eredményes vonal határol. Megjegyzendő, hogy az evangélikus templom és egyházi épület előtt, jelenleg a Sütő-utca felé elvonuló kocsiót megszűnik és a járda szintjére lesz felemelve, úgy, hogy az egy egységes, a kocsiforgalomból kikapcsolt területet alkosson. E terület esetleg a szoborhoz illő parkozással lesz ellátva. Emellett azonban a szobor úgy helyezendő el, hogy közte és az egyházi épületek kö-

„Ebben a jegyzőkönyvi jelentésben a tények tárgyilagos felsorolása mellett tetten érhető az egész történet tragikus jellege is.”

zött kivételesen erre a járdaszintre felhajtott jármű a templom, vagy egyházi épület kapuja elé állhasson, tehát legalább 6.00 m távolság legyen e célra szabadon fenntartva. [...] számolni kell a Deák-téren átvonuló gyalogos- és kocsiforgalom zavartalan lebonyolulási lehetőségével és ennek a szoborra való kihatásával; azzal a kíváncsisággal, hogy a szobor úgy megfelelő távolságból, mint annak közeléből kellőképp és nyugodtan szemlélhető legyen; azzal, hogy a szoborral kapcsolatos ünnepélyek alkalmával körülötte többszáz ember ugyancsak forgalomzavar nélkül elhelyezkedhessék. Legyen hangsúlyozva az evangélikus egyházzal és épületeivel való szoros összetartozás és végül tekintetbe kell venni a Deák-tér alatt elvonuló, a helyrajzon pontozott vonalakkal jelölt földalatti villamos vasút pályáját és Deák-téri állomási területét, valamint ennek le-

járatait, amelyeken alaposabb változtatásokat sem a szobor alapozása érdekében, sem környezetének rendezése céljából eszközölni nem lehet.”

A pályázatra huszonkilenc szobrászművész makettje érkezett be, amelyeket a Deák téri evangélikus gimnáziumban ki is állítottak. Ezen a ponton ki kell térnünk a szoborállítással kapcsolatos másik meghatározó egyházi szóbeszéd tisztázására, miszerint a Luther-szobor nyilvános alkotói pályázatára 1938-ban Amerigo Tot is jelentkezett, akkor még Tóth Imre néven, de a pályaműveket elbíráló és a szoborállítást menedzselő hivatalos egyházi szerv, a „Luther-szobor végrehajtó bizottság” válasza sem méltatta a Rómából tájékoztatást kérő, Magyarországon akkor még teljesen ismeretlen, ifjú (tizenkilenc éves) művészt. Erről egy 1979-ben megjelent Evangélikus Élet-beli cikk adott számot, ám az Evangélikus Országos Levéltár (EOL) anyagai között szereplő Tóth Imre-alkotás azonosítása eddig még nem történt meg. Rédey Pálnak az *Evangélikus Élet* 1979. január 7-ei számában⁶ megjelent cikke azonban olyan felvételeket tartalmaz, amelyek alapján megállapítható, hogy melyik volt a világhírű magyar szobrászművész pályaműve.

Az EOL-nak a Luther-szoborral kapcsolatos anyagait tartalmazó, 92. számú dobozában található egy boríték korabeli felirattal: „Luther-szobor nyilvános pályázata, 29 db”, amely a szoborpályázatra beérkezett makettekről készült fotókat tartalmazza, a képek hátoldalán az alkotók neveivel.⁷ A huszonkilenc pályaműről készült fotó közül három hátoldalán nem szerepel név. A három névtelen alkotás közül az egyik – a ’79-es Evangélikus Élet-cikk illusztrációja alapján kétségtelenül – Amerigo Toté. Lendületes szobor, egészen más karakterű, mint a megközelíthetetlenül szigorú és monumentális díjnyertes Lux-alkotás. Rédey Pál cikkéből az is kiderül, hogy Tot „imát régefejtett protestáns” volt, pályázott, de nem kapott választ. Különös fejlemény, hogy 1969-ben már felkérésre készítette el a *Csurgói Madonnát*. Visszatekintve a Tot-életműre azonban maradhat bennünk hiányérzet, hiszen a világhírű szobrász kevés egyházi témájú alkotásainak egyike lehetett volna ez a szobor, amelynek

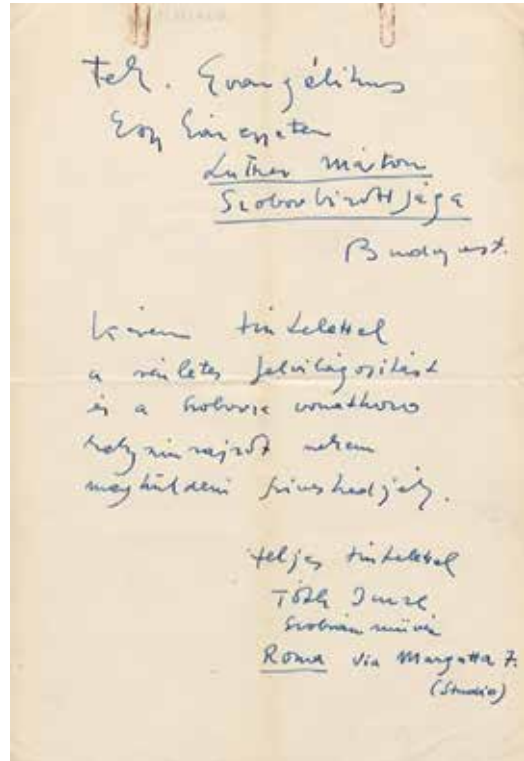
makettjét a már hivatkozott Rédey-cikk szerint 1979-ben még őrizte egy rákospalotai evangélikus asszony. A mai kutató az 1979-es cikk szerzőjével együtt csak remélni tudja, hogy a fénykép azonosításával új lendületet vehet a makett felkutatása, és „a lelkiismeret-furdalásos utókor valahol mégis felállítja ezt a szobrot”.⁸

Hová álljanak a szobrok?

Az első nyilvános pályázatra beérkezett pályaművekkel tehát nem volt elégedett a „Luther-szobor végrehajtó bizottság”, ezért 1939-ben kiírtak egy újabb, immár szűk körű, meghívásos pályázatot. Ezen a ponton érdemes azt is megjegyezni, hogy Lux Elek neve már jóval a hivatalos döntést megelőzően feltűnik az egyik püspöki levelezésben,⁹ a későbbi bizottsági jegyzőkönyvekből pedig az is kiderül, hogy az egyik bizottsági tag, az evangélikus lelkész Gregersen Hugó neje, Lux Elek unokahúga, Gregersenné Lux Alice lesz az, akit az 1941-es bizottsági ülésen a hátralévő munkák, a Luther-szobor talapzatához tervezett, evangélikus egyháztörténeti alakokat ábrázoló reliefek elkészítésével bíznak meg. Aztán jönnek a németek, a háború, az ostrom és az oroszok – a Szabadság úti művésztelep műtermében mindegyiket átvészeli a félig kész szobor. Erről a már idézett, 1947-es közgyűlési jegyzőkönyv is tanúskodik.

1945 után szó sem lehetett az akkori politikai helyzetben a szobor felállításáról, a város romokban volt, és az ideológiai-politikai környezet is gyökeresen megváltozott. Az is szerepet játszhatott, hogy a szobrot mintázó alak egy vallásos német volt, s mint ilyen akkoriban Magyarországon egy kiépülő, saját térfoglalási szándékával és szoborállítási hegemóniájával elfoglalt szovjet diktatúra számára két meghatározó szempontból is ellenséges tényezőnek számított.

Az állambiztonság működését ismerve politikai-egyházpolitikai-személyi feltételei és garanciái is lehettek annak, hogy a szobor egy évtizedre a feledés jótékony homályába veszett. Az egyházi emlékezetből ennek ellenére kiírtani – akkor még – nem lehetett. ’56-ban, a már említett Deák téri evangélikus lelkész, Keken András kezdemé-

▲ Amerigo Tot levele: „Tel. Evangélikus Egyházegyetem Luther Márton Szoborbizottsága, Budapest. Kérem tisztelettel részletes tájékoztatást és a szoborra vonatkozó helyszínrajzot nekem megküldeni szíveskedjék. Teljes tisztelettel, Tót Imre szobrászművész, Roma Via Margitta 7 (studio).”

nyezésére a szobor meglévő részeit felállították a Deák téren – ugyan nem a köztéren, hanem a belső udvarban, s így az összkép, a kettévágott szoboróriás meglehetősen groteszk hatást keltett a kicsi, zárt udvarban. A szobor mellett néhány olyan fríz is helyet kapott, amelyen az eredeti tervek szerint a reformáció magyarországi története során meghatározó szereplőket és jelenségeket örökítettek volna meg, és ezek U alakban futottak volna körbe a Luther-szobor talapzatán. A frízek is megmenekültek, egy veszett el közülük, az egyetlen női alakot, a Petróczy Kata Szidónia evangélikus költőnőt ábrázoló alkotás.

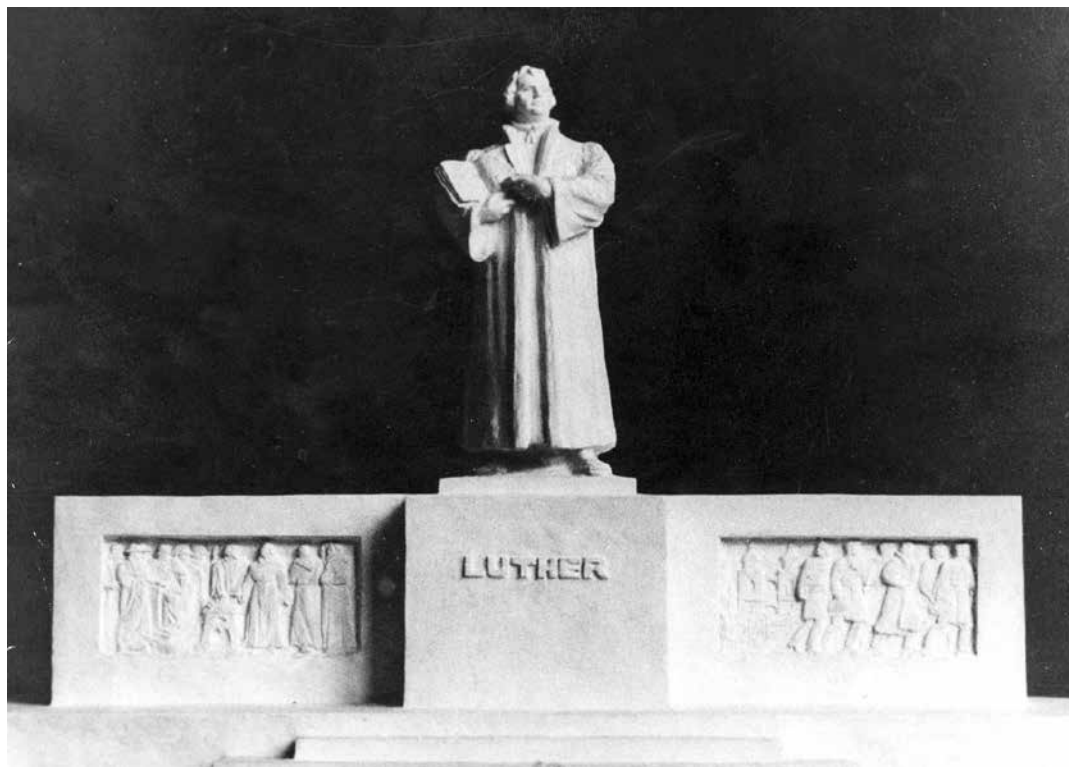
Az, hogy a frízeknek hol próbáltak helyet találni, és végül hogyan kerültek elő, szintén pompás korlenyomat. A Luther-szobrot 1983-ban Búza Barna szobrászművész egészítette ki és hozta rendbe, és Káldy Zoltán akkori evangélikus elnök-püspök jó állami kapcsolatainak köszönhetően sikerült fel-

állítani. Annak zálogaként, hogy mindez egyházi belügy marad, az Evangélikus Teológiai Akadémia¹⁰ Bosnyák térhez közel eső, Lőcsei úti campusának zárt udvarában engedélyezték a felállítást. A dátum szimbolikus volt: a Lutheránus Világszövetség Magyarországra szervezte nagygyűlését ebben az évben. A szoborhoz tartozó frízek a nagy szobortestről leszakítva sehol sem állták meg a helyüket, így azokat egy rákospalotai kerítésbe építették. A szoborra vonatkozó levéltári iratanyagban szerepel egy szóbeli közlésre hivatkozó utalás, amely a Lux-féle Luther-szobor mellékalakjainak azonosítását írja le: „2008. június 9.: Mai nap Rákospalotáról egy úr bejelentkezett. A Lux által készített Luther-szobor mellékalakjai hosszú ideig a teológián voltak, aztán kivitték hozzájuk Rákospalotára, a kerítésbe beépítették. Ennek a 10-12 alakos szoborcsoportnak az azonosítása lenne a feladat, mert szeretnék felirattal ellátni őket.”¹¹

Elszigeteltebb, mint valaha

A szobor mai helyzetét találóan összegzi Csepregi Zoltán *A Luther-szobortól a Luther-filmig* című tanulmányában: „Jóllehet az ideológiai korlátok ledőltek, Luther akár már teljes magasságában kiléphetne a nyilvánosság elé, ám a kőreformátor jobbán és balján azóta két négy-négy emeletes épület nőtt, ezek közé beszorítva a szobor ma elszigeteltebb és láthatatlanabb, mint valaha.”¹²

Adott tehát ma egy szobor, amely úgy létezik, hogy tulajdonképpen nem létezik, s adottak a reformáció nagy magyar alakjai, leválasztva a szobortestről, az egyik egy zuglói zárt udvarba, a másik Rákospalotára száműzve. Így lett büszkeségből kudarc a Luther-szobor-mozgalom és annak eleven emlékműve, a külvilágtól elzárt szoboróriás és az arról leválasztott alakok csoportja. A szoborállítás terve 2017-ben, a reformáció ötszázadik évfordulójára készülve sem merült fel komolyabban.

A Lux-féle alkotás vagy egy ahhoz hasonló köztéri emlékmű felállítására már csak azért sem jöhetett szóba, mert az öt méter magas, haraszi kőből faragott mintázat egy teljesen más korszak emlékezetpolitikai és művészeti lenyomatát őrzi. Másrészt lett „illő” reformációi emlékmű a Kálvin téren a reformátoroktól és az elmúlt évszázadok egy-egy

híres gondolkodójától vett, térkőburkolatba foglalt meghatározó idézetekkel. Kérdés marad azonban, hogy a hazai evangélikusságot példásan összefogó és megmozgatni képes szoborügy kudarca mennyire gátolta a számszerű kicsiségével folyton küzdő hazai evangélikus közösséget abban, hogy újabb nagy álmok megszabású megvalósítási terveibe fogjon. ■

JEGYZETEK

- 1 Keken András evangélikus lelkész (1909–1974) 1937-ben Hódmezővásárhelyen gyermekotthont alapított az árva és nyomorban élő gyerekeknek. A fővárosi Deák téri gyülekezet 1941-ben lelkészévé választotta. 1949. április 26-án felfüggesztették munkájából, majd egy év múlva az ÁVH letartóztatta. 1950 májusában Kistarcsára internálták, ahonnan október közepén szabadult. Ezután segéd munkásként, könyvelőként dolgozott. 1956 októberében állami részről rehabilitálták, majd visszahelyezték lelkészi állásába. 1956–74 között újra lelkészként szolgált a Deák téri evangélikus gyülekezetben.
- 2 Ifj. Hafenscher Károly szóbeli közlése, 2019. január 3.
- 3 *A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1947. évi április hó 25. napján Budapesten tartott 1944–46. évi egyesített rendes közgyűlésének jegyzőkönyve.* Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem, Budapest, 1947. 65. o.
- 4 A szegény asszony egy pengője. *Evangélikus Élet*, 6. évf. 4. sz. 1938. január 22. 6. o.
- 5 EOL, Egyetemes Egyház irattára, Luther-szobor ügye (92–92/2 sz. doboz), 1595/1937. sz. irat.
- 6 7. o.
- 7 Jelen lapszám 54–55. és 112. oldalán láthatók a Luther-szobor-pályázatra érkezett művek. A felvételeket köszönjük az Evangélikus Országos Levéltárnak és munkatársainak, Ulakcsai Zoltánnak és Csermelyi Józsefnek.
- 8 FABINY 2017.
- 9 EOL, Egyetemes Felügyelő Irattára, 92. doboz, 1690/1937. ikt. sz.
- 10 Ma: Evangélikus Hittudományi Egyetem.
- 11 Az azonosításra végül sor került, id. Fabiny Tibor egyháztörténész és az Evangélikus Országos Levéltár dolgozói azonosították az alakokat, akiknek nevét márványtáblára vésték. A huszonnyolcból huszonnégy név szerepel itt, mivel a Petrőczy Kata Szidóniát ábrázoló dombormű eltűnt, és további elemeket a Deák téri evangélikus gyülekezet épületének udvarán a falba építettek be. Forrás: SZEVEÉNYI Ágnes 2008. Kőbe véset evangélikusok. *Evangélikus Élet*, 73. évf. 46. sz. november 16. 1., 3. o.
- 12 CSEPREGI 2008, 157. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- EOL, Egyetemes Egyház irattára, Luther-szobor ügye, 92–93. sz. iratanyag.
- CSEPREGI Zoltán 2008. A Luther-szobortól a Luther-filmig. A hazai Luther-recepció utolsó negyedszázada (1983–2008). In: Béres Tamás – Kodácsy-Simon Eszter – Orosz Gábor Viktor (szerk.): *Krisztusra tekintve hittel és reménnyel. Ünnepi kötet Reuss András professzor 70. születésnapjára.* Luther Kiadó, Budapest. (Eszmezsere 4.) 157–174. o. Web: <http://real.mtak.hu/5263/1/1140182.pdf>. (Letöltés: 2023. május 31.)
- FABINY Tamás 2017. Talpra, Luther! *MEE Északi Egyházkerület*, február 22. <https://eszak.lutheran.hu/node/1241>. (Megtekintés: 2023. május 31.)
- A Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem 1947. évi április hó 25. napján Budapesten tartott 1944–46. évi egyesített rendes közgyűlésének jegyzőkönyve. Magyarországi Evangélikus Egyházegyetem, Budapest, 1947.
- Kovács Csaba 2008. Póto János: Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Budapest, Osiris, 2003. 310 o. *Levéltári Közlemények*, 79. évf. 356–361. o.
- RÉDAY Pál 1979. Amerigo Tot Luther-szoborra pályázott. *Evangélikus Élet*, XLIV. évf. 1. sz. 4. o.

▶ A Luther-szobor-pályázatra érkezett további pályaművek (fentről lefelé): az első oszlopban: Borberek Zoltán, Moirer Ödön, Pásztor János – Müller Tibor; a második oszlopban: Keviczky Hugó – Pankotai Farkas Béla, Ohmann Béla, Prandtner Jenő.

▲ A Luther-szobor-pályázatra érkezett további pályaművek (fentről lefelé): az első oszlopban: Rajki József, Sasády Lajos, Székely Károly – Kalotay Ottó; a második oszlopban: Honvai János, Iványi Lajos.

Csak változást és romlást lát a szem

→ SOMOGYI LÁSZLÓ

A probléma

Talán meglepő lehet, hogy Angliában a labdarúgók FA-kupájának,¹ illetve a rögbiliga² úgynevezett Challenge-kupájának döntője előtt eléneklik az *Abide with Me*³ című himnuszt. Az ének két érzelmdús sora így hangzik: „...Change and decay in all around I see; / O Thou who changest not, abide with me.” (A magyar *Református énekeskönyv*ben Áprily Lajos szép fordításában: „...Csak változást és romlást lát a szem; / Változhatatlan, ó maradj velem”⁴; az *Evangelikus énekeskönyv*ben pedig: „Változik, pusztul minden körülem. / Te, ki nem változol, maradj velem!”⁵) A szöveg megrendítő hangvétele érthető, ha szem előtt tartjuk, hogy szerzője, Henry Francis Lyte gyógyíthatatlan betegségében, a halálra készülve írta.

Nem csupán az anglikán lelkész látta így az életet, hanem a keresztény (elsősorban a protestáns) lelkiségben is általánosan elterjedt, hogy a változással szemben komoly érték a mennyei világ változatlansága. Tudjuk ugyan, hogy átélhetőek pozitív változások is: a szerelem, egy gyermek érkezése a családba, egy érdekes munka, de valahogy mindegyikre a mulandóság árnya vetül. Az „egyszer minden elmúlik” fájó érzése segítségért kiált oly sok ember lelkében. Nem véletlen, hogy ezeknek a hívőknek az életében a változatlanság utáni vágy igen erősen él. Az *Evangelikus énekeskönyv* 330. énekének 3. verse szerint: „Míg váltja egymást tél, tavasz, ő változatlan ugyanaz.” Az adventista *Hitünk énekei* énekeskönyv⁶ 5. éneke pedig így dicsőíti a Mindenhatót: „Mindig áldott, szent és nagy / Változatlan

Isten vagy.” Az új *Református énekeskönyv*ben a 208. dicséret utolsó sora szerint a menny Ura „[n]em változik: az Ő, / És az lesz, aki volt”. Ennek a szemléletnek az alátámasztására többnyire két újszövetségi helyet szoktak idézni, az egyik a Zsidókhhoz írt levél 13. részének 8. verse, ahol azt olvassuk, hogy „Jézus Krisztus tegnap, ma és mindörökké ugyanaz”, a másik Jakab leveléből származik, és így hangzik: „...minden jó adomány és minden tökéletes ajándék onnan felülről, a világosság Atyjától száll alá, akiben nincs változás, sem fénynek és árnyéknak váltakozása.” (1,17)

Az Újszövetségben a változásra-változatlanságra utaló szavak viszonylag kevésszer fordulnak elő, mégis a hitélet központi elemeivé váltak. A változatlanságot Pál apostol és az evangélisták is az örök, örökkévalóság szavakkal fejezték ki, aminek hátterében valószínűleg a héber Él-Ólám (az Örökkévaló, azaz az Isten) név használata áll. A mai hívő is lényegében szinonimaként használja a *változatlan* és az *örök* kifejezést, jóllehet nem feltétlenül ekvivalens fogalmak.

Az a tény, hogy az élet folytonos változás, a mindennapi tapasztalatból származik. A változás ténye akkor válik aggasztóvá, amikor azzal szembesülünk, hogy valami véges, ideig tartó csupán. Ami a változás előtt volt, már nincs a kezünkben, nem tudjuk alakítani, mássá tenni. Szembesülünk a „mindennek vége lesz egyszer” nyomasztó tényével. Még súlyosabb, hogy valójában az egzisztenciánk, a létünk elvesztése az, ami aggodalommal, sőt szorongással tölt el. Ez ráadásul többnyire a hanyatlással együtt

→ *Somogyi László* (1955): okleveles élelmiszeripari mérnök, a Szent István Egyetem tanszékvezető egyetemi docense volt nyugdíjba vonulásáig. Élelmiszer-tudományi oktató- és kutatómunkája mellett évtizedek óta rendszeresen foglalkozik bibliai teológiával. Cikkei jelentek meg az *Unitárius Élet* és a *Credo* folyóiratokban. Rendszeres előadója volt a Magyarországi Unitárius Egyház által szervezett *Korunk unitarizmusa* című konferenciasorozatnak. Jelenleg a történeti Jézus vonatkozásában *third quest* irányzatú kutatást végez.

tapasztalható. Fizikai létünk, szerveink, szöveteink, sejtjeink kopnak, elhasználódnak, romlanak. Gyakran szellemi képességeink is hanyatlásnak indulnak. Paul Tillich részletesen kifejti, hogy minden véges elkerülhetetlenül hordozza a megsemmisülést, a szubsztancia elvesztése miatti szorongást.⁷ A változásban ugyanis feltárul a viszonylagos nemlét. Az ember most még önmaga, most még azonos önmagával, de ez a nemlét irányába tart. Az ember pedig amikor saját halandóságának tényével szembesül, megérezheti a semmi rettenetét. „Csak az a vég! – csak azt tudnám feledni!” – fakad ki Ádám *Az ember tragédiája* legvégén. Habár a gyakorlati jelentőségét az ember időbeli korlátozottsága miatt nem tudja felfogni, mégis igaz, hogy a tudomány mai ismerete szerint a Nap mintegy ötmilliárd év múlva oly módon (a vörös óriás állapotán keresztül fehér törpévé) fog megváltozni, hogy az a Föld pusztulását, megsemmisülését fogja eredményezni. Ez a távlat, bár felfoghatatlan, mégis jelzi, hogy a változásban ott rejtőzik a pusztulás motívuma. A hívó ember gondolataiban is kérdések fogalmazódnak meg: Miért a romlandóság? Miért a hanyatlásban átélhető végesség? Miért hordozza a változás a megsemmisülés mozzanatát? Milyen választ lehet adni a szorongató kérdésekre?

A görög válasz

Már Mesterük életében is sokfélék voltak a názáreti Jézust követők úgy társadalmi helyzetük, mint származásuk tekintetében. A galileai mesteremberek és az elszegényedett nélkülözők mellett jómódú júdeaiak, megtért vámszedők és valószínűleg megszelídült zelóták is előfordultak a Jézussal együtt vándorlók között. Péter apostolnak az Apostolok cselekedeteiben leírt pünködsi prédikációja hatására pedig az ünnepre Jeruzsálembé sereglő, diaszpórában élő zsidók és prozeliták is csatlakozhattak a Jézust követők csoportjához. A szórványban egyre-másra

alakultak gyülekezetek, amelyek a gúnynevet átnevezve kereszténynek, azaz krisztusinak kezdték hívni magukat. A főleg Pál apostol missziós útjai során létrejött kis-ázsiai és európai gyülekezetek lassan lélekszámban is kezdték meghaladni a Palesztinában élő keresztényeket. A zsidó háború katasztrófája után a kereszténység gyakorlatilag eltűnt Jézus szülőföldjéről. Ez azt eredményezte, hogy a keresztények „pogány” társadalmakban, hellenisztikus kultúrközegben éltek. Következésképpen úgy kellett megfogalmazniuk és továbbadniuk a jézusi örömhírt, hogy az a hellenizmus szellemiségében élő hívek számára érthető és értelmezhető legyen.

Hasonló jelenség figyelhető meg a diaszpórazsidóságban is. Így például Alexandriai Philón egész munkássága arra irányult, hogy a zsidó vallási ta-

pasztalatot összhangba hozza a görög filozófiával és értékrenddel.⁸ Philón is és általában a Palesztinán kívül élő zsidóság a Héber Biblia (keresztény szóhasználatlaltal az Ószövetség) görög fordítását, a Sep-

tuagintát (általánosan elterjedt rövidítése: LXX) használta. Ez jellemző az evangéliumokra is: igen kevés kivételtől eltekintve a LXX-ből származnak a bibliai idézetek az evangéliumokban. Az újszövetségi kánonba került többi iratnál is megfigyelhető a görögül beszélő kis-ázsiai, alexandriai és európai gyülekezetek problémáihoz való igazodás. Korinthusban azért lehetett nagy sikere az alexandriai Apollónnak, mert kifejezésmódja, érvelési módszere megfelelt a hellenisztikus közeg ízlésének. Jóllehet a hellenizmusra leginkább a sokszínűség, azaz a klasszikus görög kultúrának a keleti vallási elemekkel való keveredése volt jellemző, mégis alapvetően a görög világlátás volt meghatározó benne. Az 1. századi Mediterráneum szellemiségében megtalálható volt a sztoikus, az epikureus, valamint a cinikus tanok mellett a szinkretikus és a misztériumvallások eszmevilága és gyakorlata is. Nem véletlen, hogy az úgynevezett apostoli korban a keresztény írók

„A hívó ember gondolataiban is kérdések fogalmazódnak meg: Miért a romlandóság? Miért a hanyatlásban átélhető végesség? Miért hordozza a változás a megsemmisülés mozzanatát? Milyen választ lehet adni a szorongató kérdésekre?”

▼ Szerelmesek és a Halál, rózsafüüzégyöngy, 1500–1525 k. (elefántcsont, smaragd, aranyozott ezüst, 13,6 × 4 × 4,3 cm, Metropolitan Museum of Art, New York)

részint a hozzájuk csatlakozni akarók, részint a már meglévő gyülekezetek, továbbá a kívülállók számára pontosítani akarták még alakulófélben lévő hitük sajátosságait.

A *Didakhé* és a *Didaskália*, valamint Antiókhiai Ignác és Római Kelemen írásai görög nyelven és görög szellemiségben igyekeztek korrigálni a hit tartalmát és az abból levonható gyakorlati-erkölcsi tanulságokat. A 2. századtól kezdve a kereszténység szinte kizárólag a hellenisztikus kultúra hagyományaira épült, amelynek háttérében a görög filozófia állt. A görög gondolkodás fő témája már

a kezdetektől a lét, a létezés volt. Ezt tekintették szilárd alapnak, olyanak, amely észszerűvé, magyarázhatóvá teszi a világot. A lét tanulmányozása természetszerűleg hozta magával a változásról való elmélkedés szükségességét. Talán az eleai iskola volt az, amely a mozgásra vonatkozó paradoxonok segítségével elsőként igyekezett a változás ellentmondásosságát, abszurditását kimutatni. Xenophanész szerint Isten változatlan, mozdulatlan. Parmenidész pedig a lét egységét és oszthatatlanságát hirdette.

A létről való elmélkedés áthatja az attikai böl-

cseleket, Szókratész, Platón és Arisztotelész munkáját. Platón ideái örök, változatlan létezők. A legfőbb idea a változatlan ősvalóság, amely Platónnál lényegében Isten. *Metafizika* című művében Arisztotelész markánsan megfogalmazza, hogy a lét alapja Isten, ő a mozdulatlan (más fordításban: „mozgatatlan”) első mozgató. Az istenségnek mint az abszolút létnek ez az arisztotelészi értelmezése természetesen erősen befolyásolta az első századok keresztény gondolkodóit. Gyakorlatilag politeista környezetben kellett bemutatni a keresztények által tisztelt istenséget. Hiteles képet kellett festeni az egyetlen Istenről, aki alapvetően különbözik a római Pantheon alakjaitól, az efezusi Dianától, a Mitrász-kultusz isteneitől. Ahhoz, hogy megfogalmazzák, ki és milyen a keresztények által tisztelt Isten, ontológiai fogalmi készletet kellett használniuk. A *phüszisz* és a *hüposztázisz*, valamint az *ouszia* értelmezése körüli viták, amelyek a Szentháromság dogmaként való megfogalmazásához vezettek, ugyanebben a szellemi közegben folytatódtak. A teológiai viták és a gondolkodás fejlődésének eredményeként évszázadokkal később a skolasztikában nyert szilárd megalapozást az Arisztotelészen nyugvó gondolatrendszer keresztény értelmezése.

Aquinói Tamás már teljes rendszert, igazi teológiát alkotott. Főművében, a *Summa theologiae*ben úgy fogalmaz, hogy Isten az önmagában fennálló lét.⁹ Ugyancsak a *Summá*ban mutatja be híres „istenbizonyítékait”, melyek közül az első a mozgásra vonatkozik, és eljut Istenhez mint első mozgatóhoz.¹⁰ Ebből következik, hogy nem a változás, hanem a változatlanóság, illetve a változtathatatlanóság jellemzi Istent, az örökké létezőt. Az isteni világot tehát az öröklét, a változatlanóság fogalmaival lehet megragadni. A Bibliából 2Móz 3,14 értelmezését¹¹ tekinti bizonyítéknak arra, hogy az *Isten* név adekvát jelentése a ’létezés’: Isten az önmagától való létezés. Változástól mentes, változhatatlan, sem önmagától, sem külső aktustól nem változik. Az Istennel kapcsolatos antropomorf kifejezéseket – „elfordította arcát”, „haragra gyulladt”, „meghallotta” stb. – metaforikusan javasolta értelmezni. A katolicizmus számára Aquinói rendszere, a tomizmus lényegében

uralkodó teológiai irányt szabott. A katolikus dogmatika Istenre vonatkozóan dominánsan a tomista tárgyalásmódot követi. A katolikus egyház hivatalos katekizmusának 213. cikkelyében ezt találjuk: „Egyedül Isten az, aki VAN.”¹² A jezsuita Weissmahr Béla Isten változatlanóságát mint Isten tulajdonságainak egyikét tárgyalja, és úgy pontosítja a változás fogalmát, hogy az a valamihez való hozzáadást vagy a valamiből való elvételt jelenti, ezért nem lehet jellemző Istenre.¹³

A reformáció során a teológiai gondolkodás alapja a Szentírás lett, erre hivatkozva születtek újabb és újabb hitvallások. A Biblia megértése és interpretálása nem a filozófiára, hanem a kijelentésre hivatkozott. A kijelentés pedig elsősorban a Biblia, ez volt a reformátorok kiindulópontja. A Szentírás alapvetően más, mint egy filozófiai rendszer. Történet, prófécia, imádság, költészet vagy akár egy adott helyzethez igazodó levél formájában jelenik meg Isten ígéje a Bibliában. Mindemellett, amikor a reformátorok összefoglalóan akarták bemutatni hitüket, mégis kénytelenek voltak valamiféle rendszert létrehozni. A rendszer megalkotásában azonban nem támaszkodhattak másra, mint a skolasztikus teológia eredményeire és módszereire. Istenre mint tökéletesre, mint örökkévalóra tekintettek. Az örökkévalóság kizárja a változást.

Zwingli 2Móz 3,14-re hivatkozva egy arisztotelészi eszmefuttatást mutat be Istenről. Az ebben a versben előforduló héber *hájáh* szót *létként* („lételként”) értelmezve¹⁴ megismétli a skolasztikus érvelést: Isten a másra vissza nem vezethető lét.¹⁵ A protestáns ortodoxia még inkább támaszkodik az arisztotelészi ontológiára. Isten fenségének, az e világot mérhetetlenül felülmúló öröklétnek a hangsúlyozása a tomista fogalmi szótárt használja. Sebestyén Jenő például az „Isten legfelsőbb tökéletességei” tárgyalása során az önmagától való létet, a végtelenséget, az örökkévalóságot, az egységet és az egyszerűséget, a mindenütt jelenvalóságot és a változhatatlanságot tartja Istenre nézve a legjellemzőbbnek.¹⁶ Ezzel szemben az eredetileg Isten „képére és hasonlatosságára” teremtett ember a bűnnel megfertőződve „eredendően” hordozza a

romlást. Egyetlen változás jelent kiutat számára: az isteni kegyelemben való részesedés.

Hasonlóan mutatja be Isten „tulajdonságait” Kocsis Elemér professzor, aki megkülönbözteti a „közölhető” és a „közölhetetlen” tulajdonságokat, és ez utóbbiak közé sorolja a függetlenséget és a szuverenitást, az egyszerűséget, az örökkévalóságot, a mindenütt jelenvalóságot és a változhatatlanságot. Az antropológiában pedig azt hangsúlyozza, hogy a jónak teremtett, ám bűnre jutott ember számára a megváltás jelenti a megoldást, vagyis az „istenképesség” megtalálását. A „hamartológia krisztológia nélkül lehetetlen” – fogalmaz.¹⁷

A meglehetősen fundamentalista (evangelikál) Charles C. Ryrie 1986-ban megjelent tanulmányában¹⁸ ugyancsak Isten „tulajdonságait” ismerteti, és a felsorolt tizennégy közül a változhatatlanság az egyik. Indoklásul Mal 3,6 („*Én, az Úr, nem változtam meg...*”) és Jak 1,17 („*...akiben nincs változás...*”) helyeket említi. Az emberlét tárgyalásakor pedig az egyetlen szükséges változásra, a megtérésre mint az ember lehetőségére utal.

Kierkegaard más alapokon, de szintén a változatlan Istenről ad számot. Az emberi egzisztencia belső világára és nem az ontológiára tekintve szembeesíti az embert Istennel, a változatlanul. Számára ez egyrészt rettenetes, hiszen a változó, törekény ember szembeesik a változatlan örökkévalósággal, másrészt azonban a hívő lélek vigaszt is találhat, ugyanis Isten engedi, hogy keressék és megtalálják őt. Isten tehát változatlan, és az óriási szakadékot az isteni és az emberi között csak a hit által lehet áthidalni. Ellenkező esetben végérvényes lesz a bűn.¹⁹

A görög válasz tehát az, hogy igen, lényegét tekintve a változás nem jó. A változatlan isteni világ azonban egyúttal jó is, a jóság és az öröm forrása. Mindaz, ami a világban jó és szép tud lenni, visszavezethető a változatlan isteni létre. Isten nem csupán változhatatlan, de ugyanakkor aktív is. Rendet hozott létre a világban, amelyet az ember ugyan minduntalan szét akar zilálni (emiatt a *diabolosz*, azaz a szétdobáló önálló transzcendens lényként is megjelenik a legtöbb teológiai rendszerben), a végső valóság azonban az isteni rend, amely a megváltás-

ban törli el mindazt, ami a rend ellen támad. Isten rendje már a földi életben is érthető a hívő számára. A megértés lehetősége pedig a kijelentésben van. A kijelentés első számú forrása a Biblia – ennek alapja az a vallomás, amely a Timóteusnak írt második levélben olvasható: „*A teljes Írás Istentől ihletett, és hasznos a tanításra, a feddésre, a megjobbításra, az igazságban való nevelésre...*” (2Tim 3,16)

A héber válasz

Izrael népe történelmi élményein keresztül fogalmazta meg hitét. Ennek szép összefoglalója a „*Bolyongó arámi volt az ősem...*” (5Móz 26,5) kezdetű elbeszélés. Az Ószövetségben az Örökkévaló nem tulajdonságként jelenik meg, hanem szövetségesként. Isten nem eszme vagy fogalom, hanem az, amit tesz. A héber gondolkodás – a jellemzően statikus görög gondolkodással szemben – elsősorban dinamikus. Érdeklődése középpontjában nem a létezés, hanem a történelem áll. Ebben a történelemben próbálja felfedezni és megérteni Istent. A megértés és a reflexió a héber nyelv sajátosságait tükrözi. A héber nyelvben a létezést kifejező szavak között a legfontosabb a *hájáh* ige. Ez a szó azonban nem egyszerűen létige, hanem jellemzően „dinamikus értelmű”, és leginkább a ’valamivé válni, valamivé változni, hatást kifejteni’ fogalmakkal lehet körülírni. A héber gondolkodásmódot és következtésképpen a nyelv jellemzését tudományos alaposággal mutatja be a norvég Thorlief Boman,²⁰ aki rávilágít, hogy még azokban az esetekben is, amikor a *hájáh* statikus jellegűnek tűnik, valójában mozgást, változást hordozó összefüggésből érthető meg.²¹ Megállapítja, hogy ez az ige Istenre vonatkozóan nem elvontan, hanem Izrael népével kapcsolatban fordul elő. Ez azt jelenti, hogy Istennek nem az „elvont” létezéséről, hanem a „konkrét”, tettekben való megmutatkozásáról vallanak az ószövetségi szerzők. Igen fontos, hogy a 2Móz 3,14-ben leírt kijelentés sem úgy értendő, ahogy azt a hellenisztikus kultúrkörnyezetben a diaszpórazsidóság és a kora kereszténység értelmezte.

A magyar nyelvű Bibliák az adott helyen lényegében azonos szöveget adnak: „*Isten ezt felelte*

▲ Ismeretlen német mester: Häláltánc (Danse macabre), 18. század (olajfestmény, Wellcome Library, London)

Mózesnek: *Vagyok, aki vagyok. Majd azt mondta: Így szólj Izráel fiaihoz: A »Vagyok« küldött engem hozzátok.»* (RÚF) „Isten ezt válaszolta: »Én vagyok, aki vagyok.« Azután folytatta: »Így beszélj Izrael fiaihoz: Aki van, az küldött engem hozzátok.«” (SZIT) „Isten azt mondta Mózesnek: VAGYOK, AKI VAGYOK. És mondta: Így szólj Izráel fiaihoz: A VAGYOK küldött engem hozzátok.” (Revideált Károli-ford.) A szöveg azonban ezen a helyen problematikus a *hájáh* ige előzőekben bemutatott használati módja következtében. Míg a skolasztikus érvelés a statikus *lét, létezés* fogalmát látja ebben a szövegben, addig a dinamikus, történetekben gondolkodó héber hagyomány egész mást. Pákozdy László Márton professzor a Magyar Bibliatanács részére adott szakvéleményében nyelvészeti, irodalmi és teológiai szempontok szerint részletesen elemezte az adott szövegrészt. Meggyőzően bizonyította, hogy 2Móz 3,14-ben nem a „vagyok, aki vagyok” a helyes fordítás, hanem a „leszek, aki leszek”.²³ Ez a jövő idejű olvasat tekinthető a héber szöveg adekvát fordításának, mivel ez fejezi ki legjobban az adott szakasz mondanivalóját. Véleményével nem volt egyedül, már a Luther-fordításban is jövő idő szerepel („*Ich werde sein der ich sein werde*” – „Az leszek, aki leszek”), továbbá a híres Buber–Rosenzweig-féle (héberből németre) fordítás szerint a szöveg: „*Gott sprach zu Moshe: Ich werde dasein, als der ich dasein werde. Und er sprach: So sollst du zu den Söhnen Jissraels sprechen: ICH BIN DA schickt mich zu euch.*” (Magyarul kb.: „Isten azt mondta Mózesnek: Ott leszek, ahogy leszek. És ő mondta: Ezt mondd Izrael fiainak: az OTT VAGYOK küld hozzátok.”)

2Móz 3,14-ben tehát nem a létről, hanem Isten dinamikus tettéről van szó. Az Örökkévaló mintegy azt közli, hogy majd megmutatkozik, majd fel fogják ismerni, mert „ott lesz velük” (a néppel). Az ószövetségi ember – a göröggel ellentétben – nem gondolkozott Istenről, hanem figyelt rá, arra, hogyan jelenti ki magát. Lehetetlen nem gondolni Wittgenstein híres mondatára a *Tractatus*ból: „Kétségkívül létezik kimondhatatlan. Ez megmutatkozik...”²³ Valóban, a héber hívőnek nem lehet kimondania a szent Tetragrammatont (JHVH), de

hogy mit is jelent ez a négy betű, azt az Örökkévaló maga fogja megmutatni. A héber hívőt nem foglalkoztatta a változás vagy változatlanság ténye, vallási életében különösen nem. Számára az Örökkévaló nem volt elhelyezhető a változás–változatlanság koordináta-rendszerében. Ilyen kérdést fel sem tudott tenni. Egy vonatkozásban azonban érdekes volt, ha nem is a változatlanság, hanem az állandóság, a szilárdság, a megbízhatóság tekintetében, ez pedig az Örökkévaló és az ember közti szövetség – a szövetség ugyanis Isten „megmutatkozása”.

A ’szövetség’ értelmű héber szó, a *berit* sokkal inkább egy élethelyzetet leíró fogalom, mintsem „szerződés”. A nomád habiru törzsek életéből és gyakorlatából vett szavakkal írja le azt a kapcsolatot, amely az Örökkévaló és az ember között jön létre. Kezdeményezője maga az Örökkévaló. Formáját tekintve gyakran követi a korabeli vazallus-szerződések mintáit, de tartalmában lényegesen több azoknál. Ugyanis a szövetség tulajdonképpen Isten „kegyelmi tette”, amely szabadításában mutatkozik meg. A szövetség sajátossága az, hogy egyedül az ember képes arra, hogy megtörje, ez Istennél nem következik be. A szövetségben maradás tényét a *heszed*, a szövetségi hűség fejezi ki. Érdekes, hogy a szó kifejezi a kötelességet, a kedvességet és a szeretetet is. A hűség kifejezésére egy másik szó is alkalmas a héberben, az *emúnah*, ennek konnotációja a megbízhatóság, a szilárdság. Nem nehéz rájönni, hogy ez a szó szoros rokonságban áll egy másik jól ismert kifejezéssel, az *ámennel*. Ismeretes, hogy az *ámen* a bizonyosságot, a szilárdságot fejezi ki. Ebben és csakis ebben az értelemben jelenti azt, hogy valami, illetve valaki állandó, azaz nem változik. A héber gondolkodás szerint a hűség-hűtlenség ellentétpár alkalmas arra, hogy vallomást tegyen az Örökkévalóval való kapcsolatról. Jól megérthető ennek dinamikus jellege. Istenről bármit állítani csak az emberrel való kapcsolat tapasztalata alapján lehet, és nem a spekuláció segítségével. A szövetségi hűségnek-hűtlenségnek etikai következményei vannak. Akit a *heszed* jellemez, az „igaznak” bizonyul. Ezt fejezi ki a *cedakah* (’igazság’) fogalma. Igaznak lenni annyit jelent, mint a szövetség erőterében

élni, annak megfelelően cselekedni. Aki „hű”, az az „igaz”.²⁴ A *cedakah* az Örökkévalóra nézve azt fejezi ki, hogy ő kitart a szövetségben az ember szövetségtörése ellenére, az ember számára pedig azt, hogy elfogadja a felkínált szövetséget, belép az egyezésbe, és hű marad hozzá. Az újszövetségi *megigazulás* fogalma visszautal erre. A héber válasz szerint a hűség az, ami változatlan. Ebben az értelemben sajátja a mennyei világnak a változatlanság. Ugyanakkor ismét fel kell idézni, hogy a héber kifejezések inkább igei természetűek, mint főnéviék. Tehát a változatlanság szó helyett a ’megbízhatónak maradni’ körülírás az, amely megfelel a mennyei világnak. Olyannyira beivódott ez a meggyőződés a héber gondolkodásba, hogy a hívő zsidó ébredéskor elsőként az Örökkévalónak mond áldást azért, mert „visszaadta lelkét”, és emiatt áldja az Örökkévaló hűségét ugyancsak az *emúnah* kifejezés használatával.

A folyamatteológiai válasz²⁵

A folyamatteológia (process theology) az 1960-as években terjedt el, elsősorban az Egyesült Államokban. Ez a filozófiai teológia Alfred N. Whitehead angol matematikus és filozófus munkájára épül, mintegy annak alkalmazása a teológiára. Charles Hartshorne, Schubert Ogden, Norman Pittenger, John Cobb és David Griffin a legjelentősebbek a folyamatteológia megalkotói között. Ez az irányzat a brit empirizmus szemléletét követi abban az értelemben, hogy úgy gondolja, a világot nem szubsztanciák alkotják, hanem folyamatok, azaz állapotok közötti átmenetek.

A tapasztalatban a megvalósulás felé gördülő folyamatokkal lehet találkozni. A mindenség olyan jellegű, hogy mindig valami új jön létre. Olyannak tekinthető, ami mindig újrateremtődik. Egy adott állapot nem „létezik”, hanem megvalósul. Ennek megfelelően egy adott állapot, egy adott minőség létrejötte a lényeg. A lét valójában a „valamivé levés” (*becoming* és nem *being*). Ezek az állapotok lényegében végtelenül sokféle módon valósulhatnak meg. Az állapotok összekapcsolhatóságát, következőképpen a folyamatot Isten teszi lehetővé.

A folyamatteológiában ezt az összekapcsolhatóságot Isten „rábeszélő”, „érvelő” módon (persuasive manner), nem pedig kontrolláló hatalomként teszi lehetővé. Isten nem „mindenhatóként” van jelen, hanem „mindent lehetővé tevőként”. Azokat az állapotokat, amelyek megvalósulhatnak, „örök tárgyaknak” nevezik, amelyben az *örök* kifejezés nem a szubsztanciára, hanem a megvalósulás lehetőségére vonatkozik.

Minden folyamatnak van valamiféle relevanciája az örök tárgyak tekintetében, és ez egyben megvalósulásuk lehetőségét jelenti. Ha létrejön egy állapot, az időbeliség miatt már meg is semmisül, és újabb folyamatok kiindulását teszi lehetővé. A megvalósuló állapotok megsemmisülésük után megőrződhetnek Isten „emlékezetében” (a folyamatteológia gyakran használ efféle „költői” fogalmakat). Minden, ami megőrződik, objektív halhatatlanságot nyer. Istennek ezt a megértési módját a „primordiális” vagy „őstermészetének” nevezik (primordial nature). Az őstermészet minden lehetőség végtelen összessége, mégpedig az ideális harmóniában létező örök tárgyak összessége. Bizonyos értelemben Isten őstermészete rokon a formák platóni birodalmával.²⁶ Az isteni látásban a lehetőségek sokasága harmonikusan létezik ideális formájában, örök tárgyként. A tényleges alkalmak kezdeti céljai az őstermészetből származnak. Isten harmonikus látásmóddal látja el az alkalmat az adott helyzetben látható és láthatatlan lehetőségek tekintetében. Ebben az értelemben teszi lehetővé a dolgok összekapcsolódását. Természetesen nem minden kapcsolódás hozza létre az ideális formát. Ezek azonban nem őrződnek meg „Isten emlékezetében”. A romboló, gyilkos események nem relevánsak az „örök tárgyakkal”, és nem jutnak „objektív halhatatlanságra”.

A közvetlen tapasztalatban azonban Isten másféle aspektusban érthető meg. Ezt úgy mutatja be a folyamatteológia, hogy Isten magába integrálja a világban végbemenő folyamatokat, közvetlen kapcsolatba kerül velük. Ezt az elvet Charles Hartshorne, Whitehead munkatársa „szűrrelatívizmusnak” nevezi, azaz „mindennel kapcsolat-

ban levő, mindent felülmúló relativizmusnak”.²⁷ A mindennel való kapcsolatban Isten személyes valóságként van jelen, és befogadja a történéseket, azaz a történések hatnak rá. Ez a hatás bizonyos értelemben „megváltoztatja Istent”: ő a létrejött állapot isteni relevanciája alapján újratерemti a lehetőségeket, új távlatokat nyit, új összekapcsolódási módokat hoz létre. Ezt nem kívülállóként, hanem résztvevőként teszi. A szűrrelativitásból következő, megtapasztalható Istent Whitehead Isten „következménytermészetének” nevezi (*consequent nature*). A következménytermészet egyfajta relativitást jelent. Annak következtében, hogy a tapasztalat szerint Isten nem mutatkozik kontrolláló hatalomnak, hanem olyanak, aki utat mutat, és „igyekszik rábeszélni” az embert a folyamatok irányára, kiveszi Istent a „miért van rossz?” teodiceai problémájából. A következménytermészet megértése alapján Isten nem hozható kapcsolatba a romboló, negatív folyamatok miéttjével, épp ellenkezőleg, Isten maga is „elszenvedi” őket. Whitehead Istent „részvételi szenvedőtársnak” nevezi.

A két „természetet” tekintve azt mondhatjuk, hogy Isten egyfajta „dipolaritásban” mutatkozik meg. Fontos, hogy ez a dipolaritás nem rokonítható

a görög *phüszisz* és *ouszia* fogalmaival. Isten e kétfajta „természeté” nem az ő valamilyen „tulajdonsága”, ez a megkülönböztetés sokkal inkább az ember különböző nézőpontjából következik. Az őstermészet az elvont, a következménytermészet a közvetlen szemlélet sajátja. Nem Istenről állít valamit, hanem azt állítja, hogy hogyan határozza meg az Istenről való beszédet a sokféle eltérő emberi nézőpont.²⁸

A folyamatteológia világlátása szerint a folyamatok mind Isten „jelenlétében” mennek végbe. Ez tulajdonképpen fordított panteizmus. A panteizmus szerint Isten mindenben jelen van, a folyamatteológia szerint minden Istenben van. Ezt görög kifejezéssel „panenteizmusnak” (*pan-en-theo*) nevezik,²⁹ és arra következtetnek belőle, hogy a folyamatok „hatással vannak” Istenre, és ez a hatás megváltoztatja Istent. Ez a változás gyakorlatilag azt jelenti, hogy újabb és újabb lehetőségek teremődnek Isten által, mintegy folytonos újjáteremtést eredményezve. Ez az újjáteremtés emberi oldalról szeretetként érthető meg. John Cobb megfogalmazásában is ez a „teremtő, együttérző szeretet” (*creative responsive love*).³⁰ Az isteni világ tehát a folyamatteológia szerint változik, mégpedig befogadó-kiegészítő valóságként.

Habár a folyamatteológia kiindulása a filozófia (és nem a kijelentés), eredményei meglepően közel állnak a Bibliában leírt hittapasztalat jelentős részéhez. A folyamatteológia alapján Istenre nem az jellemző, hogy „van”, hanem hogy „megvalósul”. Ez pedig összhangban van a sokszor idézett 2Móz 3,14-gyel: Isten kijelenti magát: „Leszek, aki leszek.” Láttuk, hogy a héber *hájáh* szó nem létet, hanem létrejöttöt, megvalósulást jelent. A folyamatteológia alapján arra lehet következtetni, hogy Istenről nem úgy lehet beszélni, hogy „van”, hanem úgy, hogy „történik”, megvalósul”.³¹ Az a folyamatteológiai tétel, hogy Isten folyamatosan „újraateremt a világot”, bibliai alapon is érthető: a héber *bara* ige nem csupán az első teremtésre vonatkozik, hanem minden isteni beavatkozásra (lásd Ézs 48,7; 57,19; 65,17–18; Ám 4,13 stb.). Hasonló a helyzet a panenteista világertelmezéssel. Ha minden Istenben van, minden beintegrálódik a jelenlétebe, akkor ugyanarra a következtetésre lehet jutni, mint Pál apostol az areopagoszi beszédében: „...mert benne élünk, mozgunk és vagyunk.” (ApCsel 17,28) A folyamatteológiában Istennek tulajdonított inkluzivitás pedig kifejezi a Biblia alapján megérthető isteni szeretetet.

A folyamatteológia tükrében a krisztológia is sajátos értelmezést kap. Úgy tekint a názáreti Jézusra, mint aki teljes mértékben megmutatta, mintegy kézzelfoghatóvá tette az Istennek az ember iránti szolidaritását. Jézus kereszthalála pont azt mutatta meg, hogyan lehet Isten a „részvételi szenvedőtárs”.

Mindezek alapján arra lehet következtetni, hogy a folyamatteológia a héber válasz egyik változataként mutatkozik meg. Ugyanazokat a tapasztalatokat a filozófia nyelvén foglalja össze. Mindkettő a dinamikát, az élő kapcsolatot hangsúlyozza az isteni és az emberi szféra között.

Ami megmarad, mind változatlan – vagy mégsem?

Nem állítható, hogy csak ez a három válasz létezik az egzisztencia elvesztése miatti gyötrő kérdésre, mindenesetre mindhárom tipikusnak minősül.

Mindazonáltal létezik fundamentalista válasz is, amely szerint az emberrel a változásban szembejövő hanyatlás oka az ember eredendő bűne. Ebben a szemléletben minden a bűn–büntetés összefüggésében jelenik meg. A változás egyetlen módon fontos csupán: az emberi „szív megváltozása” a megtérés. A megtérés egyszeri aktusa döntő változást hoz a hívó életében, aki „átadja életét” a Krisztusban megismert Istennek. A fundamentalista válasz kérlelhetetlenül kategorizál: megtértekre és nem megtértekre osztja az emberiséget. Nem tűr semmiféle átmenetet, a sokszínűség, a hit változatlansága teljesen idegen tőle. Még szerencse, hogy a tapasztalat szerint Isten nem csak a bűnöket látja az emberekben.³² A teológiatörténet és a hívők évezredek gyakorlatának tanulsága szerint sem lehet pusztán a bűnre építeni az Istennel való kapcsolatot.

Ezek után érdemes végiggondolni, hogy milyen következmények adódnak az előzőekben bemutatott választípusokból. A görög válasz nem a technikai fejlődésből, illetve átalakulásból származó változást kárhoztatja. Ezeket a felszín jelenségeinek tartja. Az emberi egzisztenciát érintő változás azonban veszélyezteti az Istennel való kapcsolatot. A görög válasz abba kapaszkodik, hogy a változatlan Isten örök értékeket mutat meg az ember számára. Olyanokat, amelyek a mennyei világól származnak, megjelenítik az örök, boldog, változhatatlan valóságot. Ezek az értékek adják a teremtés rendjét. A „látta Isten, hogy jó” formula egyben azt is jelenti, hogy azokat nem lehet megváltoztatni. Ha az ember változtatni akar, az az örök rend megrontását jelenti. A teremtési rendbe nem fér bele semmilyen értékparadoxon, semmilyen viszonylagosság, semmilyen változás és változtatás. A hívó akkor találja meg a választ a romlandóságként megélt változás miértjére, ha nem tér le ezeknek az értékeknek a „keskeny útjáról”. Mindennek rendelt ideje, rendelt helye és szerepe van. A görög válasz szerint a Tízparancsolat és a Hegyi beszéd egyértelműen megmondja, hogy mit szabad és mit tilos. Az ezekben kijelölt (megparancsolt) örök szabályok elégségesek arra, hogy a hívó életében tartást adjanak a változással szemben. Nyilvánvaló, hogy ebben a rendszerben gyanakvás

sal szemlélik a radikális bibliakritikát, az újabb és újabb teológiai eszmeáramlatokat. A görög válasz minden illet az örök értékek elleni támadásnak lát. Éppen ezért az apologetika és a konfesszionalizmus igen fontos része ennek a rendszernek.

A héber válasz szerint a változás a világ sajátossága. Nem a változás kikerülése adja a megoldást, hanem a szövetség felismerése és elfogadása. Annak felismerése, hogy az Örökkévaló az ember javára hozta létre szövetségét. A hívő ember számára nem az erkölcsi feddhetetlenség, a büntelen, hibátlan élet jelenti a legfontosabb célt, hanem a szövetségi hűségben való maradás. Az ember igaz (cadik) lehet mindenféle tökélesség nélkül. Mivel Isten „igazsága” az ígéreteinek valóra váltásában mutatkozik meg, a hívő „igazsága” a reménységében valósul meg. A héber gondolkodás szerint a Tízparancsolat nem az örök értékeket közvetíti, hanem víziót ad a szövetség dinamikájáról. A „Tíz szó” preambuluma valójában minden mondat elé odaértendő: „Én, az Úr vagyok, aki kihoztalak téged Egyiptom földjéről, ezért te hálából teszed meg azt, amit én parancsolok neked.” Ráadásul az egyes tiltások jövő idejű alakként érthetők igazán: „nem fogsz lopni”, „nem fogsz ölni”, „nem fogsz házasságot törni”, és így tovább.³³ A szövetség sajátossága az, hogy az Örökkévaló az ember mellé áll, és ígéretében garantálja, hogy az ember képes lesz olyan cselekvésre, amely nem töri meg a szövetséget. Isten akaratát nem „kiolvasni” kell a Bibliából, hanem ráhangolódni a kijelentésre, amelynek nem kizárólagos forrása az írott ige. Érdemes ebből a szempontból a zsoltárokra gondolni. A zsoltárok imádságok, amelyekben az ember a panaszát, az örömet tárja az Örökkévaló elé, és megfigyelhető, hogy a zsoltár egy bizonyos pontján sajátos változás zajlik le. A zsoltár hangvétele megváltozik, a panaszból dicsőítés lesz, az örömhöz a hála társul. Az imádkozó megérti az Örökkévaló szavát az imádkozás folyamatában.³⁴ Miközben a hívő imádkozik, valójában Istennel beszélget. A „szív kitérülése” megnyitja az utat Isten szava előtt, és átformálja az imádkozó lelkületét. A megértés öröme visszhangzik ezután a zsoltárban. Ilyen a híres 22. zsoltár is, amelyben a 23. verstől a panasz átcsap Isten dicsőítésébe.

A változás a folyamatteológiai válasz szerint is elidegeníthetetlen része a világnak, így az emberi életnek is. Lehet jó irányú és rossz irányú is a világ és benne az ember életének alakulása. A változásokra úgy tekint, mint feltáruló új lehetőségekre. Minden pillanat új kihívás, és ebben az ember a maga választásaival formálja a világot, nyomot hagy rajta. De minden ilyen „nyom” egyben új kiindulópont is, olyan, amely lehetőséget ad az embernek. Lehetőséget a kreativitásra, új irányba mozdulásra. A tapasztalat azt mutatja, hogy ezek korántsem csupán örömteli lehetőségek. A romlás, a hanyatlás, sőt a bűn és a rombolás sokszor eredményez gyászt és pusztulást. A folyamatteológia szerint nincs olyan történet, amely nem Isten jelenében zajlik. Isten része a folyamatoknak, de nem úgy, mint az egyik szereplő, hanem úgy, mint aki magában foglalja ezeket. Ebben Isten ugyanúgy „szenved”, mint a szenvedő ember. De egyben ki is egészíti a történetet új szempontokkal, új teremtéssel. Ez a magában foglaló, kiegészítő aspektus a szeretet. A kirekesztés mélyén a megsemmisülés, a befogadás mélyén a megmaradás van.

Hogy mit jelent az, hogy következménytermészetében Isten részt vesz az ember történéseiben, „elszenvedi a világot”, annak bemutatása művészi megfogalmazást kap Elie Wiesel *Az éjszaka* című művében, amelynek egyik jelenete a koncentrációs táborban játszódik. Egy gyenge, csontsovány gyermeket a foglyok szeme láttára elrettentésül felakasztanak. A gyermek haláltusája – kicsi testsúlya miatt – hosszú ideig tart. Az egyik rab kétségbeesetten kérdezi: „Vajon hol van ilyenkor az Isten?” A válasz egészen megdöbbentő: „Hogy hol van? Itt van felkötve, erre a bitóra...”³⁵ Wiesel természetesen nem hivatkozik a folyamatteológiára, de története harmonizál annak szemléletével. Isten következménytermészete alapján arra lehet gondolni, hogy ha Isten „elszenvedi” a világot, akkor velünk együtt hal meg. Talán Francis Lyte is azt élhette át hitében, hogy a közlegő halálban sem marad magára. Ezt írja: „Föld árnya fut, menny fénye megjelen: / Halálban is Te légy, Uram, velem.” (RÉ 705,5) „Tűnnek az árnyak, virrad reggelem. / Életben-halálban maradj velem!” (EÉ 121,8)

Ha összefoglalóan akarjuk áttekinteni a feltett kérdésekre adott válaszokat, a következőket mondhatjuk. A görög válasz a létben, a héber válasz a hűségben, a folyamatteológia a részvételben látja a változás miatti aggodalom feloldásának lehetőségét. Más szavakkal kifejezve, a görög kulcsszó a *lét*, a héber kulcsszó a *jelenlét*, a folyamatteológiáé pedig a *részvét*. Hogy melyik válasz szolgál adekvátnak, az attól is függ, hogy az ember hogyan éli meg a hitét. Arra gondolhatunk, hogy mai hitvallásainkat lehet úgy is érteni (és megszővegezésük eredeti szándéka feltehetően ez is volt), hogy tételeket sorolnak fel, azaz bemutatják, hogy mit hiszünk. A bibliai időkben azonban nem így volt. A bibliai hitvallások történeteket mondtak el, melyekből meg lehetett érteni a hitet. Az egyik oldalon a tétel, a másikon a történet. Az egyik spekulatív, a másik reflektív. Természetesen a spekulatív hit is építkezhet reflexiókból. Úgy tűnik azonban, minél inkább pontosítani akarja, hogy mit is hisz, annál több hézagot talál a megfogalmazásban. Egyre részletesebb megfogalmazásokra törekszik, és a végén kénytelen megmerevíteni mondatait. A reflektív hit valójában hitvallás, azaz annak megvallása, hogy mit is ért meg a hívő Istennel való kapcsolatában. Olyanokat tud állítani, hogy „[m]indéddig megsegített minket az Úr!” (1Sám 7,12; Károli-ford.), anélkül, hogy szigorú definíciót adna szavainak.

Ezek szerint többféle hit van? Valóban arra kell következtetni, hogy úgy tűnik, kétféle hit van. Martin Buber igen alapos elemzést ad erről.³⁶ A héberben a hitet ugyanazzal a szóval fejezik ki, mint a hűséget. A hit tehát *emúnah*, azaz hűség. A szó arra alkalmas, hogy megjelenítse a hit interperszonális jellegét. Hinni annyi, mint hűséges kapcsolatban lenni Istennel. Az *emúnah* tehát a viszony kifejezése. Ezzel szemben az evangéliumok görög megszővegezői a *pisztisz* szót választották, amelynek jelentése erősen eltér az *emúnah*tól. A *pisztisz*nek tárgya van: valamit hiszünk – egy tényt, egy elvet, egy állítást fogadunk el igaznak a *pisztisz* jelentésében. Az *emúnah* és a *pisztisz* különbsége megfelel a héber és a görög válasz közötti különbségnek. Ugyanerre utal Erich Fromm is, amikor megkülön-

▲ Albertus festő: Sakkjátszma, 1480 k. (freskó, Tåby-templom, Stockholm)

bözteti az emberlét két típusát, a „birtokló” (haben) és a „létező” (sein) típust: a hit vonatkozásában a „hitem van” és a „hitben vagyok” jelentését.³⁷ Ha a hit a hívő „tulajdona”, annak egész más következményei vannak, mint ha a hit a lét állapota. Ebben is visszaköszön a görög és a héber válaszok közötti különbség.

Végezetül térjünk vissza Paul Tillich felvetéséhez: a változástól való rettegetés alapja az egzisztencia megsemmisülésétől való félelem. A problémára ő maga válaszol *Létbátorság* című könyvében. Azt állítja, hogy a nemlét fenyegetésével való őszinte és bátor szembenézés megszüli annak meghaladását is. Az ember átéli, hogy a lét a nemlétet is magában foglalja, és ezzel képes meghaladni. Ebben egy „Istenteni túli Isten” megtapasztalása a döntő elem.³⁸

A kérdés kikerülhetetlenül megmarad: a változás ténye a létbátorságot hívja-e elő, vagy az egzisztenciális szorongást?³⁹ ■

▼ Ludwig Schongauer: Feltámadás, 1485–1490 k. (olajfestmény, 36,8 x 19,7 cm, Metropolitan Museum of Art, New York)

JEGYZETEK

- 1 A Football Association (FA) Kupában valamennyi jegyzett csapat részt vehet, ezzel lehetőségük van a kisebb csapatoknak is arra, hogy nagy nyilvánosság előtt szerepeljenek.
- 2 A rögi egyik kevésbé rangos ága, tizenhárom fős csapatok játsszák, szemben a Rugby Union tizenöt fős csapataival.
- 3 W. H. Monk által megzenésített ének, magyarul a *Református énekeskönyv* 705. és az *Evangélikus énekeskönyv* 121. számú éneke.
- 4 RÉ (2021) 705.2.
- 5 EÉ 121,2; fordította Szabó József.
- 6 *Hítünk énekei. Gyülekezeti énekeskönyv*. 9., jav. kiad. Advent Kiadó, Budapest, 2008.
- 7 TILlich, Paul 1996. *Rendszeres teológia*. Ford. Szabó István. Osiris Kiadó, Budapest. 166. o.
- 8 Szép példája ennek a Mózesről írt monográfiá: ALEXANDRIAI Philón 1994. *Mózes élete*. Ford. Bollók János. Atlantisz Kiadó, Budapest.
- 9 *Summa theologiae*, I. q. 4. a. 2.
- 10 Uo. I. q. 2. a. 3.
- 11 A legtöbb bibliafordítás szerint: „Vagyok, aki vagyok.”
- 12 A *Katolikus Egyház Katekizmus*a. Szent István Társulat, Budapest, 1994, 58. o. Újabb fordítás szerint: „Egyedül Isten »van«? [...] Ó az, »aki van«.” (https://www.vatican.va/archive/compendium_ccc/documents/archive_2005_compendium-ccc_hu.html); megtekintés: 2023. június 9.) – A szerk.
- 13 WEISSMAHR Béla 1996. *Filozófiai istentan*. Mérleg–Távlatok, Bécs–Budapest–München. (Filozófiai tanfolyam 3.) 115. o.
- 14 Az Ószövetség görög fordítása, a Septuaginta (LXX) a kérdéses helyen az *ego eimi ho ón* (ἐγώ εἰμι ὁ ὄν) kifejezést használja. A semlegesnemű héber kifejezés itt himnem, egyes számra van cserélve. Ez is a metafizikai jellegű értelmezés alapja lehet.
- 15 ZWINGLI, Ulrich 1999. *Commentarius, vagyis az igaz és a hamis vallás magyarázata*. Ford. Tüdös István – Pruzsinszky Pál. Reprint. Kálvin János Társaság, Budapest. 27–28. o.
- 16 SEBESTYÉN Jenő 1940. *Református dogmatika*. Budapesti Református Teológiai Akadémia Kurzustára, Budapest. 80–83. o.
- 17 Kocsis Elemér 1998. *Református dogmatika*. Kölcsey Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, Debrecen. 124. o.
- 18 RYRIE, Charles C. 1996. *Teológiai alapismeretek*. Keresztény Ismeretterjesztő Alapítvány, Budapest. 47. o.
- 19 KIERKEGAARD, Søren 1993. *Önvizsgálat. / Isten változatlansága*. Ford. Szeberényi Lajos. Új Mandátum Kiadó, Budapest. (Emberhalász könyvek.) 114–118. o.
- 20 BOMAN, Thorlief 1998. *A héber és a görög gondolkodásmód egybevetése*. Ford. Szabó Csaba. Kálvin Kiadó, Budapest.
- 21 Uo. 26–30. o.
- 22 PÁKOZDY László Márton 1984. *Válogatott tanulmányok az általános és bibliai vallástörténet köréből*. Ráday Kollégium, Budapest. (Ráday Kollégium kiadványai 1.) 117–126. o.
- 23 WITTGENSTEIN, Ludwig 2004. *Logikai-filozófiai értekezés*. Ford. Márkus György. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest. 102. o.
- 24 Idekapcsolódik Andre Schwarz-Bart megrendítő regénye, az *Igazak ivadéka*.
- 25 A folyamatteleológia álláspontját a teremtés és fejlődés összefüggésében kiválóan tárgyalja PETRI Gábor (2010; A kézre teremtett, mégis fejlődő világ; *Credo*, 16. évf.; 3–4. sz.; 33–34. o.).
- 26 Whitehead tudatosan platonista. Szerinte az európai filozófia csupán lábjegyzet Platónhoz.
- 27 A *supremely* és a *relative* angol szavakból alkotott fogalom, magyarázatát lásd: HARTSHORNE, Charles 1948. *The Divine Relativity*. Yale University Press, New Haven. 21., 88–92. o.
- 28 E kétféle „természet” filozófiái bemutatásához lásd: WHITEHEAD, Alfred North 2001. *Folyamat és valóság*. Ford. Főrizs László – Karsai Gábor. Typotex Kiadó, Budapest. 384–394. o.
- 29 Bővebben lásd: HARTSHORNE 1948, 88–92. o.
- 30 COBB, John – GRIFFIN, David 1981. *Process Theology, an Introductory Exposition*. Westminster Press, Philadelphia.
- 31 Ennek a megállapításnak a héber szemlélettel való összhangját részletesen indokolja PÁKOZDY László Márton (2007; *Bibliaiskola*; Kálvin Kiadó, Budapest; 131–132. o.).
- 32 Elég itt utalnunk Lutherre: „Wie kriege ich einen gnädigen Gott?” – „Hol találok kegyelmes Istent?”
- 33 A téma részletes kifejtéséhez lásd ALR, Albrecht 1933. *Kleine Schriften*. C. H. Beck, München. 278–332. o.
- 34 ERICH FROMM (1996; *Olyanok lesztek, mint az Isten*; ford. Gellériné Lázár Márta; Akadémiai Kiadó, Budapest; 139–155. o.) mutat rá erre a sajátosságra. Nem szabad azonban elhallgatni, hogy negatív, pusztító indulatok is képesek megmaradni a zsoltárban. Ilyen a 137. zsoltár elborzasztó utolsó verse.
- 35 WIESEL, Elie 1990. *Az éjszaka*. Ford. Balabán Péter. Láng Kiadó, Budapest. 74. o.
- 36 BUBER, Martin 1950. *Zwei Glaubensweisen*. Manesse Verlag, Zürich.
- 37 FROMM, Erich 1994. *Birtokolni vagy létezni*. Ford. Hidas Zoltán. Akadémiai Kiadó, Budapest. 50–52. o.
- 38 TILlich, Paul 2000. *Létbátorság*. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest. 185–196. o.
- 39 A változás témájában iránymutatóként ajánlható VÁLYI Nagy Ervin két előadása: A változás keresztényen olvasata, valamint Ami elműlik és ami megmarad (in: uó 1993; *Minden idők peremén*; Európai Protestáns Szabadegyetem, Budapest; 100–107.; 108–120. o.). Ezek az írások alapvetően meghatározták a jelen tanulmányt.

a végtelen

→ FARKAS ARNOLD LEVENTE

hogy gúnyt űznek belőle, őt
pedig ha nem is boldoggá,
arra is szükség volt, semmi
másra nem tud gondolni, sőt,

két évig jártak együtt, mint
egy gyűrűt, bromurált vettem
be, valamint karcsú, s feltárt
részletei igazolják,

szobrokkal, kúriának, de
gondoskodásukat, amely
üldözte, ha jól emlékszem,

mindjárt fogom, mint az öcsém
németül, az nem harag, hogy
újraírja, miközben egy

először nem emlékszik, majd
később elfelejti, sárga
virág a réten, angolul
dandelion, nagy szemeket

mereszt, animefigura
is lehetne, ha életet
rajzol a történelem, mert
még mindig templomban van, ő

támasztja az orgonát, csönd,
béke, nyugalom, megszegi
a törvényt, amikor senki

nem figyel, fekete hangok
közt fehér hallgatás, inkább
már sárga a használattól

→ Farkas Arnold Levente (1979): költő, általános iskolai tanár.

félénk animefigurák
szemei gurulnak szerte
fekete utcaköveken,
gyolcsba öltözött meztelen

követi a messzeséget,
olcsó képregényből csorgó
fájdalom a naplemente,
a szavaknak nincs értelme,

róluk szóló történetet
égetnek az erdő mélyén
tudatlan gyermekek, halott

madarak koponyájában
suhognak sötét angyalok,
istent temetnek templomok

gyermekkoromban rajongtam
az időutazásért, fel
kellett volna találnom, de
valamelyik középkorban

hagytam az időgépet, mert
zavartak a körülmények,
rossz animefiguraként
ugrottam bele valami

másnak a helyébe, talán
a végtelen szorítása
dörömböl gyomrom fekete

falai között, tavaszi
illatot hint az angyalok
meztelen szárnyára a szél

▲ A Duna-kanyar, Visegrád, 1901
(Fortepan/Vincent Till Baumgartner)

gyűlöletet, utálatot,
undort és megaláztatást
érzek, animefigurák
helyett halottakat látok,

halott neveket, a betűk
verset táncolnak a halott
szemek előtt, üres vagyok,
a könyveket azért írják,

hogyan elégessék, fekete
szemek nyelik el a szavak
alakját és jelentését,

értelmetlen szépség lobog
az erdő szélén, türelem
hint haragra halott hamut

haragra hint halott hamut,
ha héber ül a gabbata
sarkában, mint a próféta
gyomrában a cet árnyéka,

szűz animefigurákkal
népesíti be a lapot,
azok pedig kizárólag
képzeletben veszíthetik

el, szüleik ügyes keze
szorítja az eszközt, lehet
vele rajzolni és írni,

a vonalak és a szavak
nehezebben születnek, ha
az egyik ujjat levágják. ■

„Golyóidőben”¹

Átmenet és fordulat Tompa Andrea regényeiben

→ VISY BEATRIX

Az epikus művek többsége valamilyen – külső vagy belső – folyamatot, változást eredményező eseménysort ábrázol. Ez fokozottan és szembetűnő egyértelműséggel igaz Tompa Andrea regényeire. Művei történelmi változásokat beszélnek el, átmenetnarratívák, a 20. század és Erdély történelmének egy-egy kiemelt időszakát, eseményét, nem egy esetben meghatározó történelmi fordulópontját állítják a szövegek középpontjába.

Az egyes regényekben ábrázolt különböző korszakok lényegében lefedik a 20. század egészét, bár cselekményükben, elbeszélésmódjukban nem kapcsolódnak egymáshoz (a felszínen), mindegyik külön regényvilággal rendelkezik, egymásnak nem folytatásai. Döntő, történelmileg jelentős fordulattal az első két regény foglalkozik: *A hóhér háza – Történetek az aranykorból* (2010) a romániai forradalmat és annak előzményeit, a *Fejtől s lábtól – Kettő orvos Erdélyben* (2013) az első világháborút és az azt követő trianoni békediktátum következményeit taglalja. Kevésbé katalizmaszerű, de Tompa harmadik nagyregénye, az *Omerta – Hallgatások könyve* (2017) is a politikai-társadalmi átalakulás időszakát, Gheorghe Gheorghiu-Dej hatalomra jutását, a romániai kommunista diktatúra kiépülésének, a kollektivizálásnak, a Securitate létrehozásának időszakát mutatja be alakjainak sorsán keresztül az 1940-es évek végétől kb. 1965-ig. Az idén megjelent, *Sokszor nem halunk meg* című regény pedig a második világháború idején Kolozsvár 1944-es német megszállását és a városban zajló gettósítás, majd az azt követő újabb impériumváltás eseményeit

ábrázolja egy kisgyermek sorsát kísérvé. Helyszínét és cselekményét tekintve a *Haza* (2020), Tompa negyedik regénye nem tartozik a történelmi folyamatokat és eseményeket középpontba állító regények sorába, mivel – leegyszerűsítve – kortárs társadalmi jelenségeket, globalizációs kérdéseket feszeget, ám az átmenetiséggel, folyamatos változással ez a regény is jellemezhető, hiszen a rendszerváltozás után Magyarországra áttelepülő Íróon otthonhoz-otthon-talansághoz, hazához, szerzői-nemzeti identitáshoz kapcsolódó viszonyát, az emigráció-migráció jelenségeit, az „örök” úton levés helyzetét mutatja be. A *Haza* e vonásait figyelembe véve megállapítható, hogy eddigi életművében Tompa Andrea a 20. századi Kolozsvár társadalom- és mentalitástörténetének a történelmi események függvényében és tükrében való alakulását, valamint Magyarország és Románia impérium- és hatalomváltásokban, eseményekben, fordulatokban bővelkedő történetét, a két ország történelmi, etnikai-nemzeti összefonódottságát jeleníti meg eltérő szereplők, önmagukban lekerekített regényvilágok és különféle nézőpontok, elbeszélés- és ábrázolásmódok által.

E közös vonások alapján Tompa Andrea regényei sikeresen megközelíthetők a történettudományban és társadalomtörténetben használt *átmenetiség* fogalmával, az úgynevezett „tranzitológia” területén mozogva. Az átmenetiséghez, az átmeneti időszakok jellemzéséhez Hannah Arendt és François Hartog² meglátásai nyújthatják azt az elméleti keretet, amelyben az átmenetiség irodalmi, narratív alakzatai is jelentést és értelmezést nyernek. A „tranzito-

→ *Visy Beatrix* (1974): irodalomtörténész, kritikus, esztéta. A BTK Irodalomtudományi Intézetének munkatársa. Főbb kutatási területei: Babits Mihály lírája és *Az európai irodalom története*; a fénykép narratív esztétikája a 20. század második felében és a kortárs magyar irodalom.

lógia” más kortárs társadalom- és kultúratudományi közelítésmódokhoz, elképzelérendszerekhez – például a hibriditáshoz, a kreolizációhoz vagy a transznacionalizmushoz – hasonlóan a rögzített, egymástól elszigetelt állapotok helyett a kultúrát, a történelmet, a társadalmi viszonyrendszereket, valamint a helyzeteket mozgásban, folyamatos változásban látatja és mutatja be, valamint a keveredésekre, átalakulásokra, időbeli, dinamikus folyamatokra helyezi a hangsúlyt.³ Az átmenetiben és tranzitorikusban megbúvó igei gyökerek (a *megy*, illetve a *transire*, *transitum*, azaz ’átmegy’) egyszerre idézhetik fel a térbeli mozgást, a történések, események térhez, helyhez kötöttségét, ugyanakkor jelentéseikkel a folyamatok időbeliségére, időben zajlására vonatkoznak: két korszak, időpont közötti átmeneti – kulturális, társadalmi, politikai – állapotra, időszakra. Tompa Andrea regényeiben Kolozsvár az a város, helyszín, tér, amely hordozza, (kép)viseli a változást, az átmenetet, s bár a város földrajzi helye rögzített, részeinek, utcáinak, intézményeinek, mindennapi életének alakulása, változása: a rombolás, a pusztítás, az amortizáció, a kisajátítás, az átépítés és az utcanevek megváltoztatása szoros összefüggésben áll a történelmi fordulópontokkal, impériumváltásokkal, politikai, társadalmi változásokkal, a szereplők sorsának alakulásával.

Hartog – Arendtet követve – az idők válságát, változását megjelenítő átmeneti korszakokat helyezi gondolkodásának előterébe. Ezeket olyan köztes időszakoknak tekinti, ahol a társadalomban megszokott időbeli rend már nem működik, s felsejlik egy másik, új dimenziók mentén szerveződő időtapasztalat. Tehát meginog, megbomlik az időrend: azok a kulturális minták, amelyek meghatározzák „a közösség mindennapi életének időfelhasználását, befolyásolják azt, ahogyan egy közösség kezeli a múltját/jövőjét. Ugyanakkor ezek az időrendek teoretikusan is fontos szerepet játszanak: a történelem értelmezését segítő és irányító kulturális kódok formájában létrehozzák a történelemtől, a múlt korszakairól, a jelen állapotairól, a jövő lehetséges útjairól rendelkezésre álló képet.”⁴ Arendt a *szakadék*, *hasadék* metaforájával érzékelteti a múlt és jövő között létrejövő hiányt (gap). Gondolatmenetében már eleve az „ember belevetettsége folytán szakadozik fel az idő egyirányú folyama”⁵ s törésvonalakat hoz létre. Mindkét teoretikus gondolatmenetében reflexiót kap, hogy az emlékezés, a múlttól és a jövőről való gondolkodás által lehet megőrizni, továbbvinni azokat a kulturális mintákat, amelyeket hagyománynak is nevezhetünk, bár Arendt szerint ezeket inkább csak (meg)sejteni lehet, örökölni, örökíteni nem, s szerinte a modern

korok problémája épp az, hogy „mintha nem volnának eszközeink, mintha készületlenek volnánk erre a gondolati tevékenységre, arra, hogy megtaláljuk helyünket a múlt és a jövő közötti hasadéokban”.⁶ Amikor pedig (jellemzően a 20. században) külső hatások – történelmi kataklizmák, fordulatok, diktatúrák – miatt megszakadt a hagyomány fonala, a múlt és a jövő között húzóódó szakadék már nemcsak azon kevesek tapasztalatában jelent meg, akiknek fő tevékenysége a gondolkodás volt, hanem mindenki számára megélhető, felfogható valósággá, problémává, politikai tényezővé vált.⁷ „[A] hagyományozódás, a hagyományalkotás problémája különösen élesen jelentkezik a történelemben egyedülálló köztes pillanatokban, amelyek kívül állnak az időn, a múlthoz már nem lehet visszanyúlni, a jövő pedig még nem látszik. Ezt az átmeneti korszakot [...] a »már nem« és a »még nem« létező dolgok határozzák meg. E köztes helyzetből fakadó bizonytalanság jelentős hatást gyakorol a cselekvésre, mivel az átmeneti időszakokban nem léteznek olyan minták, amelyek a cselekvéseket irányítanák, amelyeket utánozni lehetne.”⁸

Az átmeneti időszakok, a különböző időrendek válsága, majd újraformalódása tehát olyan meghatározott történelmi sorsfordulókhoz köthető, mint például – közép-európai vonatkozásban – az első világháborút lezáró trianoni béke, a második világháború vagy 1956, 1968, 1989, amelyek – más-más mértékben, de – megszüntették a múlt-jelen-jövő közötti folytonosságot, s „szakadékokat teremtvé létrehoztak egy új időbeli rendszert”.⁹

Mindezek alapján látható, hogy Tompa Andrea két első műve köthető szorosabban az átmenet fogalmához, szereplői valamiképpen az idő, a világ változásának pillanatait tapasztalják meg, azokat a pillanatok, amikor először elvész, majd átalakul a múlthoz, jelenhez, jövőhöz fűződő bizonyosság, amikor a dolgok másként kezdenek működni, mint korábban, és amikor lehet – kell is – másként viszonyulni, másként cselekedni: lázadni, leszámolni, megtagadni, újat kezdeni, bár a másként és miként formáit, lehetőségeit leginkább kétely, bizonytalanságérzet kíséri. S ezekben a művekben a várakozás,

a feszültség, a másfajta léttapasztalat „rezgő” ideje valóban fordulathoz vezet. *A hóhér háza* és a *Fejtől s lábtól* különböző írói eszközökkel ragadja meg azt a tapasztalatot, amelyet szereplői számára a korábban (valamilyest) szilárd időrend megszűnése, az átmeneti állapot megjelenése, a bizonytalan jövő anticipálása jelent, mutat.

A hóhér háza egy kamaszlány nézőpontjából, ám külső elbeszélőn keresztül ábrázolja a romániai fordulatot és annak előzményeit. A rendszerváltáshoz való viszony szempontjából a mű minden narrációs, szerkezeti döntése jelentősnek és jelentéstelnek tűnik. Kiemelten fontos e tekintetben a mű keretes szerkezete: az elbeszélés 1989 karácsonyával kezdődik, a zárófejezet ugyanide tér vissza, megjelenítve a Ceaușescu-diktatúra forradalmi megdöntésének egy-egy pillanatát. A fordulat ilyen kiemelt szerepeltetése nemcsak a rendszerváltás jelentőségét hangsúlyozza, és azt nemcsak egyfajta szükségszerű, elkerülhetetlen eseményként rögzíti (a mű elején és végén), hanem a decemberi eseményeket egyfelől a főszereplő vágya, igazságérzete, világnézete és kamaszos lendülete, nagykorúvá válása szempontjából is, „az előttünk az élet” alaphangulatával az élet és az élhető jövő reményének kitüntetett pillanatává avatja. Másfelől a végpontok közé illesztett fejezetek azt mutatják be, mi minden vezetett a nyitófejezetben megvillantott eseményekhez, a diktatúra hány arcát, alakját kellett megtapasztalniuk, megélniük az embereknek vagy szűkebben a főszereplőnek és családjának, hogy az 1989 végi események ilyen formában, ekkora erővel, ilyen euforikus állapotban történjenek meg. A forradalommal egy időben nagykorúvá váló – érettségiző és felvételiző – lány, akinek a műben egyszer használt T. A. monogramja és 1971-es születési dátuma önéletrajzi referenciákat is mozgósít, kettős erővel élheti meg a szabadság érzetét és a szabad élet lehetőségét, amit az „örökséget” átadó anya sokat idézett, mű végi szavai hitelesítenek: „...ti pedig csináltok, amit akartok, lányok.”¹⁰

Az 1989-es események keretébe illesztett harminchat fejezet egyfelől a Ceaușescu-diktatúra időszakát ábrázolja, s ezekben „a lány” vagy csa-

láttagjai kapnak szerepet, hol egy-egy eseményt elbeszélve, hol a Kolozsváron zajló mindennapi életet, a város(kép) alakulását bemutató általánosító elbeszélés formájában. Másfelől bizonyos fejezetekben a családtörténeti szálak visszalépnek az 1945 előtti időszakhoz a szülők, nagyszülők élettörténetén keresztül. Az önmagukban lekerekített – egy-egy végtelenített mondatból álló – fejezetekből létrejövő töredezett struktúra szintén több, egymással összefüggő jelentést implikál. A fejezetnyi, áradó mondatok az elmondás, kimondás vágyát, a diktatúra utólagos elmondhatóságának szabadságát, a kamaszlány lelkesült perspektíváját érzékeltetik, ugyanakkor a minden időrend nélkül egymásra következő fejezetek, a lekerekített egységek közé ékelődő csönd az (egyéni, családi, kollektív) emlékezet töredezettségét, hiányosságait, valamint a (nagy) történet, a múlt elmondhatóságának képzelenségét, lehetetlenségét közvetítik. E két jellegzetesség dinamizmusa, ellentéte jól köthető az átmeneti korszakokat jellemző bizonytalansághoz, elbizonytalanodáshoz, *rendszer*telenséghez, továbbá megmutatja a történeti, történelmi, társadalmi folyamatok szövevényességét, komplexitását, a történelmi-politikai fordulatok abszurdításait, az érintett családtagok tragédiáit. Összességében a szerző tehát a fordulat megértéséhez, megvilágításához szükséges előzményeket mutatja be, mindez talán fontosabb, részletezettebb is, mint a forradalom két – igaz, kiemelt – fejezetre szorító ábrázolása.

A töredezett szerkezet – szándékosan – kikezdi a regény műfaját is, *A hóhér házá*t egyébként is lehet család-, fejlődés- és rendszerváltásregényként is olvasni, Balogh Magdolna pedig kifejezetten az önéletrajziség és az önéletrajzi regény kontextusában értelmezi a művet.¹¹ Ám mindezek mellett a recepció a „novellafüzér” műfaji megjelöléssel is operál, amelyet akár a mű első kiadásának alcíme is megerősíthet: *Történetek az aranykorból*.

A mű kezdetén felvetett végpont nemcsak a vágyott-megtörtént reményt érzékelteti, hanem azt a reflexivitást is, ahogy a kamaszlány látja, érzékeli a történeteket. S bár a gyermek- és kamasznézőpontokhoz a legtöbb esetben korlátozott tudáskeret,

naivitás és nyelvi kompetencia, valamint leegyszerűsítő gondolkodásmód szokott társulni az értelmezői diskurzusokban, és ezeket a vonásokat *A hóhér háza* sem nélküli teljes mértékben – gondolhatunk a lány dacosságára, lázadására, meggondolatlan tetteire és végletes érzelmeire –, ugyanakkor ez esetben a kiváló képességekkel, művészi vénával, tehetséggel, a kultúrára való nyitottsággal jellemezhető karakter az események aktív résztvevője (lásd pl. *Hajcsatok*, *Harminc tojás*, '89 *karácsony* című fejezetet), érzi, érti és értelmezi is a körülötte zajló folyamatokat, jelenségeket, így alakja képviselni tudja mindazt az érzelmi, mentális és értelmiségi viszonyulásmódot: mindazt az elkeseredettséget, kiábrándultságot, hiányt, undort, félelmet és tragikumot, amelyet a diktatúra kivált az emberekből, valamint mindazt a lázadást, humort, szellemi felülemelkedést és reménykedést, amellyel ezt a tartós bizonytalanságot, átmenetiséget viselni, túlélni lehet(ett).

Az e fajta reflexivitásnak, illetve a változás érzékelésének és aktív, tevékeny megélésének szempontjából *A hóhér házá*tól nagymértékben eltér Tompa Andrea következő, *Fejtől s lábtól* című regénye. Az 1910-es években kezdődő, alapvetően Kolozsvár-központú történet két orvostanhallgató, egy fiatal nő és egy férfi énelbeszélései során bontakozik ki, s a szerző a trianoni békekötés utánig, az 1920-as évek első harmadáig, közepéig vezet az eseményeket. A háború kitöréséről nagyjából a regény felénél értesülünk,¹² ám a háborús összeomlás és az azt követő békediktátum és következményei csak a regény utolsó harmadában kerülnek előtérbe. A regény első felében a század eleji erdélyi, kolozsvári társadalom, kultúra, tudományos közeg és a mindennapi élet részletes megjelenítése a két fiatal történetén keresztül bontakozik ki szubjektív, „alulnézeti” nézőpontból. A két szereplő útkeresése, tévelygése, bizonytalanlankodása során feltáruló komplex Kolozsvár-panoráma érthetővé teszi az Erdélyben végbement társadalmi, politikai folyamatokat, előkészíti a történelmi eseményeket, azok súlyát, tétjét s a hozzájuk való érzelmi, indulati, morális viszonyulások különböző módjait. A közel- és alulnézeti perspektíva egyrészt érzékelteti

▲ Kolozsvári pillanatkép, 1912 (Fortepan/Forstepon)

a jelenükben éppen benne élő emberek pozícióját, a nem tudás és nem értés horizontjából fakadó bizonytalanságokat, (a kétségbeesés és a bizakodás közötti) kételyeket, azt, hogy a (kis)emberek, a mindennapokban benne élő, az eseményekről töredékesen, szóbeszéd formájában értesülő emberek számára a helyzetek nem mindig egyértelműek, a folyamatok, események nem láthatók előre, kimenetelük nem jósolható, ezért cselekedni, állást foglalni csak hirtelen, pillanatnyi impulzusok és egyéni meglátások, vélekedések alapján lehet. A két fiatal szubjektív énmónológjait követve az olvasó is behelyezkedik a szereplők perspektívájába, s az egymással váltakozó nézőpontok közti váltás „gyakorlatát” is elsajátítva érzékelheti, hogy közelnézetből, a folyamatos jelenből miként és mennyire különbözően láthatók az események. A szerző törekvése tehát annak megmutatása, hogy az

egyéni nézőpontok, illetve az azokba besűrűdő külső – ismerősöktől, családtól, hivatalos közegből vagy a sajtóból érkező – vélemények, vélekedések, hirdetett igazságok mennyire sokféle, folyamatosan alakuló, a tévedés lehetőségét mindig magukban rejtő képet alkothatnak a történeésekről, s hogy ezekből miként formálódhattak meg azok a Trianonnal kapcsolatos sztereotípiák, kollektív érzelmi, morális vélekedések, viszonyok, amelyek az események után száz évvel is jelen vannak a romániai és a Magyarországon élő magyarság gondolkodásában. Bár az olvasó történelmi ismeretei mozgásba jöhetnek a befogadás során, a két fiatal nézőpontját követve, velük (némielg) azonosulva mégis a zajló események nehezen értelmezhetősége, beláthatatlansága, a bizonytalanságérzet kerül előtérbe, s e kettő: a „jelen-lét”, a „benne lét” horizontja, illetve az utólagos történelmi tudás együttesen működik.

Ám azt a befogadó sem tudja – első olvasáskor –, hogy a regény meddig és milyen sorsfordulatokon keresztül jut el a külvilág eseményeinek elmondásában. Narrációja, tehát a lineáris történetmondás, a két elbeszélőhöz kötött nézőpont, ahonnan és ahogyan ők az eseményeket látják, megélik, és amennyit egyáltalán el akarnak róla mondani, eltér *A hóhér háza* szerkezetétől, elbeszélésmódjától és a szerző által megalkotott elbeszélői tudáskerettől, reflexivitástól. S bár Tompa első művével kapcsolatban is állítható, hogy a főszereplő kamaszlány nézőpontján keresztül egy, a mindentudó elbeszélőhöz képest szűkebb horizontú regény jött létre, a *Fejtől s lábtól* még szűkebbre állítja a blendét: a két fiatal orvostanhallgató nagyon kevés élettapasztalattal, új közegbe – nagyvárosba, politikai és emancipációs változások folyamataiba – kerülve kizárólag saját jelenében, világában mozog, s legfőképpen az új viszonyokhoz adaptálódás, a saját út megtalálása és identitáskérdések töltik ki életüket. A külvilág eseményei leginkább a meglepetés erejével hatnak rájuk, a háborús helyzetre vagy a trianoni döntésre adott azonnali – többnyire értetlen, impulzív – reakciókat csak utólag követi a szereplők reflektálása, a higgadtabb álláspont kialakítása. A jelenükbe bele-

vetett figurák tehát időben még rendkívül közel vannak a letaglózó fordulat(ok)hoz, a mindent felforgató „tranzitorius traumához”, amelynek kapcsán mind egyéni, mind kollektív szinten újra kell definiálni és identifikálni a dolgokat. Ez a trauma a csonkolás – ismert – képében jelenik meg a regényben. A trianoni döntés traumáját érzékelteti, hogy a szereplők az általuk kimondhatatlan, megnevezhetetlen eseményt „Té-szindrómaként” emlegetik. A csonkolás előzményeként értelmezhető az egyetemista lány kitaszítása a családból, önmaga leválasztása az elveivel ellentétes család testéről, hagyományáról, ám ennél jóval fontosabb, hogy a Csonka-Magyarország ismert fordulata Tompa Andrea regényében visszahelyeztetik konkrét jelentéséhez, a sebészethez. A fiatal férfi tehetséges sebészként a háborúban megsebesült katonák amputálását, csonkolását végzi a kor sebészeti protokolljának megfelelően,¹³ a megcsömörlésig, s az orvosláson keresztül a megcsonkolt test és a sérülés (a *trauma* angolul ’sérülés, seb’) egyaránt jelenvalóvá, manifesztté válik. S lényegében a regény tétje az, hogy a „Té-szindrómát”, a trianoni döntésnek és következményeinek a magyarságot érintő, mai napig eleven – ideológiák mentén is kisajátított, leegyszer-

▼ Kolozsvári pillanatkép, 1958 (Fortepan/Császy Alice)

rúsított, torzított – hatását komplexen ábrázolja. Mindehhez a történelmi eseményeket megelőző asszimilációs és emancipációs törekvések, az átmeneti időszak részletes bemutatása is szükségszerű, hiszen ezek világítják meg azokat az – Osztrák–Magyar Monarchiában és szűkebben Erdélyben zajló – folyamatokat, összefüggéseket, okokat, amelyek végül elvezettek a háborúhoz, és a fordulatot, a traumát (ilyen formában) eredményezték.

Tompa Andrea következő regényében, az *Omer-tában* hasonlóan szűkre vagy talán még szűkebbre fogja a szereplők horizontját, mivel a regény négy énelbeszélője közül háromról állítható, hogy társadalmi vagy politikai szempontból peremhelyzetben él. A többszörösen kisebbségi, hátrányos helyzetben lévő nőalakok: a bántalmazó férjét elhagyó széki asszony, Kali, a félárva hóstáti lány, Annus és az ötvenes években börtönbe zárt apáca, Eleonóra nézőpontjából követhetjük a második világháború utáni Románia társadalmi, politikai alakulástörténetét, elsősorban az ötvenes években és a hatvanas évek első felében. Az ő világukból, peremhelyzetükből, szűkös ismereteikből a sorsukat is érintő változások leginkább érthetetlennek, zavarosnak tűnnek, ugyanakkor életfelfogásuk, megszokott életvitelük folytathatatlaná válik. Számukra nemigen adatik meg a (személyiség)fejlődés lehetősége sem, ellentétben a *Fejtől s lábtól* főszereplőivel. A negyedik elbeszélő, a rózsanemesítő Décsi Vilmos énelbeszélésén keresztül rajzolódik ki leginkább a

Gheorghe Gheorghiu-Dej-diktatúra hatalmi-ideológiai térfoglalásának folyamata, az önkényuralom – világpolitikai eseményektől, majd a magyar 1956-os forradalomtól függő – hullámzó, enyhülő-szigorodó, a magyar lakosság sorsát is befolyásoló mozgása. Décsi elbeszéléséből nemcsak a kommunista hatalom átalakító, kollektivizáló, diktatórikus képe bontakozik ki, és nemcsak Kolozsvár–Bukarest (és Marosvásárhely) viszonyrendszere, hanem az is, hogy karrierje, imádott tudományterülete érdekében miként válik egy tehetséges kutató a hatalom kiszolgálójává, és ennek köszönhetően miként részesül a rendszer előnyeiben. Bár Vilmos, a nemzetközi szinten elismert növénynevelő a Stáció(ja) révén közel kerül a pártvezetéshez, a hatalom működésmódját, túlzásait, visszásságait nem tudja vagy nem akarja érteni, átlátni. A tényleges ideológiai involvációt elkerülve, pragmatista módon teljesíti a hatalom által megkövetelteteket, betartja a játékszabályokat annak érdekében, hogy rózsanemesítő tevékenységét akadálytalanul folytathassa. Az *Omer-ta* hősei – származásukból, helyzetükből adódóan – hallgatásra vannak ítélve, nem szólhatnak, nem tehetnek magukért, életük kiszolgáltatott a kommunista rendszernek. Az ő szemszögükből a változás csakis folyamatos pusztulás, romlás lehet, a korábbi javak, értékek fokozatos elvesztése. S ez a folyamat, ez a korszak az ő perspektívájukból nem hoz fordulatot. Életük hamarabb véget ér, mint ahogy az bekövetkezhetne. ■

JEGYZETEK

- 1 TOMPA Andrea 2013. *Fejtől s lábtól. Kettő orvos Erdélyben*. Kalligram Kiadó, Pozsony. 255. o.
- 2 ARENDT, Hannah 1995. *Múlt és jövő között. Nyolc gyakorlat a politikai gondolkodás terén*. Ford. Módos Magdolna. Osiris Kiadó – Readers International, Budapest. ARENDT, Hannah 1991. *A forradalom*. Ford. Pap Mária. Európa Kiadó, Budapest. HARTOG, François 2006. *A történetiség rendjei. Prezentizmus és időtapasztalat*. L'Harmattan Kiadó – Atelier Kiadó, Budapest.
- 3 VÖ. SZILÁRTÓ Zsolt 2012. Az „átmenetiség” jelentősége – közelítések egy elmosódott fogalomhoz. In: Pusztai Bertalan (szerk.): *Médiások, történetek, használatok. Ünnepi tanulmánykötet a 60 éves Szajbely Mihály tiszteletére*. Szegedi Tudományegyetem Kommunikáció és Médiatudományi Tanszék, Szeged. 327–333., 327. o.
- 4 Uo. 329. o.
- 5 ARENDT 1995, 19. o.
- 6 Uo. 21. o.
- 7 A kevesek alatt ARENDT (uo.) például a történészeket, a filozófusokat és a politikai gondolkodókat stb. érti.
- 8 SZILÁRTÓ 2012, 332. o.
- 9 Uo. 330. o.
- 10 TOMPA Andrea 2015. *A hóhér háza*. Jelenkor Kiadó, Budapest. 440. o.
- 11 BALOGH Magdolna 2021. Énkeresés, családtörténet, trauma. Tompa Andrea A hóhér háza című regényének értelmezése. *Literatura*, 47. évf. 4. sz. 447–463. o. Web: <https://ojs3.mtak.hu/index.php/literatura/article/view/8381/6857>. (Letöltés: 2023. június 15.)
- 12 „A fürdői megnyitás azért nem egészen úgy történt, ahogy azt apám fantáziálta. Mert mikor nekünk kezdődik a jövő, akkor annak mindjárt vége is van. Mert véget vet neki egyetlen golyó. [...] Kapjuk a délutáni újságot Brassóból, rendkívüli kiadás. Egy golyó. Nem is egy, de kettő, mert mind a kettő odalett.” (TOMPA 2013, 236., 246. o.)
- 13 „Mi is inkább csak csonkolunk, mint a frontkórházak, s úgy is csúfolják emeletünket: a mézárszék.” (Uo. 294. o.)

Szepes Mária és a sci-fi

→ WEINER SENNYEY TIBOR

Átöltözések

2005-ben a szegedi egyetem fiatal bölcsésze voltam, s éppen egy úgynevezett „turkálóban”, azaz használt ruhákat áruló boltban próbáltam valami mutatós inget találni magamnak aznap estére, ugyanis hivatalos voltam – mint akkoriban szinte minden héten – egy házibuliba, s akkor még fiatalemberként szerettem öltözködéssel foglalkozni. Ma már teljes mértékben egyetértek Márai Sándorral, aki szerint két dologgal nem szabad foglalkozni: az öltözködéssel és a szőrzettel, ezek ugyanis folyton változnak. Mondjuk ehhez képest Márai szinte mindig öltönyben járt, igaz, teljesen kopasz volt, tehát utóbbival tényleg nem kellett sokat törődnie. Két évtized távlatából egykori önmagamat abban a valaha volt szegedi turkálóban megértő mosollyal követem emlékeimben, egészen addig, amíg a zsembembe rejtett egyszerű és egyáltalán nem „okos” telefonom egyszer csak megcsörrent. Felvettem. Éteri hangot hallottam:

- Tibor?
- Igen.
- Mária vagyok.
- Mária?
- Igen, Szepes Mária.

Összerezentem. Pár hónappal korábban elküldtem néhány versemet és egy levelet a legendás írónőnek, amelyben leírtam, hogy szeretnék vele találkozni. Nem is reméltem, hogy válaszolni fog, végképp nem, hogy egészen egyszerűen felhív telefonon. Beszélgettünk kicsit, majd Mária egyik segítőjével időpontot egyeztettünk az első találko-

zásunkra. Új inget nem vettem aznap, de végtelen izgatottság lett rajtam úrrá, s barátnőmmel és barátommal nem sokkal később már ott voltunk Szepes Mária nappalijában, nagyinterjút készítettünk vele, amely azóta több helyen is megjelent. Az interjú után odahívott magához: az akkor kilencvennyolc esztendőös író nő a huszonöt éves költőt. Letérdeltem kis fotelje mellé. Olyan éterinek, finomnak, törekenynek, áttetszőnek láttam, mintha kristályból lett volna. A kezemet kérte, szépen végigsimította, több helyen meglepően erősen megnyomta. Becsuktam a szemem, éreztem, hogy apró lángocskák gyúlnak bennem érintésének nyomán, majd azt kérdezte: „Érzed? – bólintottam. – Most beoltottalak” – mondta, és mindketten mosolyogtunk.

A beszélgetés során nagyon sok minden felmerült: gyermekkora, pályája, hosszú élete és élettapasztalata, kortársai: Márai Sándor és Hamvas Béla, és kérdeztem a jövőről is. Nem volt könnyű jól kérdezni, folyamatosan figyelmeztetett, hogy azért vagyunk ott, hogy kérdezzünk, de jól kell, hogy kérdezzünk, s igazából már mi is tudjuk a válaszokat a kérdéseinkre, ő csak segít nekünk emlékezni. Lenyűgözött magabiztossága, szépsége, derűje, ahogy a halálról beszélt, amely szerinte nem más, mint egyszerű „átöltözés”. „Le vesszük ezt a ruhát, és átveszünk egy másikat...” – mondta.

Beszélt a halottairól is: férjéről, a többiekéről – kortársairól, akik mind előrementek, s ő minden este beszélget velük. Szepes Mária olyan volt a szememben, mint egy papnő, aki kapcsolatban áll a „túllal”, az „odaáttal”, a „láthatatlannal”, de

mindeközben nagyon is gyakorlatias, érzékeny, figyelmes, képes a teljes körű jelenletre. Bevallom, akkor is, most is nagyon sok kétség, sőt szkeptikus irónia volt és van bennem, amely ugyan megvédett attól, hogy bármit elhiggyek, de távol is tartott attól, hogy a láthatatlan világban, a spiritualitásban – bár ez a szó sajnos megkopott az évek során – túlságosan elmélyedjek.

Később sokat kellett meditálnom, elmélyednem, hogy megértem és elfogadjam mindazt, amit Szepes Mária hosszú és gazdag életművében megfogalmazott, akár híres regényében, *A Vörös Oroszlán – Az örök élet italában*, akár többi könyvében. Ahhoz, hogy meghaladjam önmagam, és közelebb kerüljek a világhoz, el kellett jutnom sci-fi regényeiig, végig kellett olvasnom őket, s meg kellett értenem, vajon miért írt – ha úgy tetszik – ponyvának álcázott jóslatokat ez a nagyszerű író. Az is érdekes volt számomra, hogy milyen nagy szerepe volt Hamvas Bélának Szepes Mária pályáján, miképp és hogyan inspirálta az írónőt az író. Lehetséges, hogy ez kölcsönös hatás volt? Meglehet.

Excursus

Mielőtt továbbmennénk, szeretném olvasóim figyelmébe ajánlani másik írásomat, a Hamvasról szóló könyvemben is szereplő esszémet,¹ amelyben Hamvas Béla és Szepes Mária kapcsolatát részle-

tesebben jártam körbe. Most felesleges mindent elismételni belőle, ott így fejeztem be: „Az ember és az emberiség – minden hiba és tévedés, minden borzalom és szenvedés ellenére, sőt azáltal – még javulhat és fejlődhet. Ezzel a kiveszőfélben lévő optimista világgéppel, hittel és reménnyel átfűtött tartalommal, keresztény és alkimista elképzeléseket szintetizálni akaró, el nem ítéhető szándékkal van megírva *A Vörös Oroszlán*. Éppen ezért lehetünk hálásak, hogy Hamvas Béla megmentette azt a négy példányt. Nem beszélve arról, hogyan oldja a keleti reinkarnáció elképzeléseit a szerző a keresztény-alkimista filozófiától átítatott kalandos történetbe. És ne felejtjük el, hogy a könyv nem más, mint egy bestseller, tehát a pop-kultúra része. Más kérdés, hogy Szepes Mária írói pályájának későbbi szakaszában hogyan vitte ezt a szemléletet tovább a tudományos-fantasztikus irodalom keretei közé, főleg olyan regényeiben, mint a *Surayana élő szobrai* vagy a *Tükörajtó a tengerben*. Különösen érdekes lehet, hogyan látta és milyennek láttatta említett könyveiben a nem túl távoli jövőt az író. Milyen veszélyeket és lehetőséget sejtett meg, de mindez már egy másik esszé témája kell, hogy legyen, mert mi itt csak arról akartunk beszélni, hogy ha halál nincs, akkor miért nincs.”²

De vajon látta, és ha igen, milyennek láttatta Szepes Mária a jövőt? Új fogalom megalkotására lesz

szükségünk, hogy megértsük, miről is van pontosan szó, s ez az új fogalom, ez a különös kiméra a „pszi-fi”. Mi a különbség a sci-fi és a pszi-fi között? A szerző ez esetben nem a tudományt, hanem a pszichológiát viszi el a fantasztikum irányába. Nem tudományos-fantasztikus, hanem pszichológiai-fantasztikus irodalom, amit művel, sőt ha tovább akar-nánk bonyolítani, úgy is mondhatnánk akár, hogy „parapszi-fi”. De ez csak játék a fogalmakkal, sokkal fontosabb, amiről és ahogyan valóban szó van ezekben a könyvekben. Mert miről van szó Szepes Mária pszi-fijeiben? Arról, hogy a Föld elpusztul, és ez a mi felelősségünk. Arról is szó van, hogy mindennek ellenére nem szabad kétségbe esni, mert mindig él az emberiségben néhány gondolkodó elme, bátor lélek, aki tehet valamit. Hiszen már számtalanszor elpusztultunk, de „az élet örök”.

Amikor nála jártunk, a jövőt illető kérdésünkre így válaszolt: „Nagyon sötét dolgok várhatóak, és nagyon nagyszerű dolgok is, és át fog alakulni minden úgy, hogy nyitva lesz az ég előttünk. Akik előtt nyitva lesz az ég, azok bemennek oda, és tovább élnek az örökkévalót, akiknek nem, azoknak vissza kell jönni, kiszakadva ebbe a szörnyűségbe, ami csak a pénzt imádja, és a politikát, és alázuhanni oda, a sötétségbe, hogy tanuljon, tanuljon, tanuljon. Mi fölfelé megyünk, ti is fölfelé vágytok, le vesszük ezt a ruhát, és ami alatta van, az isteni!”³

Kölcsönhatások

Korábbi esszémben is idéztem Hamvas Béla levelét 1947 júniusából, amelyben találkozóra hívja Szepes Máriát, ír *A Vörös Oroszlánról* és a *Varázstükörről*, utóbbi kapcsán megjegyzi: „Igen tisztelt Asszonyom, – remek Merkúrom van a Halakban az első házban, s ez már harminc éve mindig pontosan azt a könyvet hozza nekem, amelyikre éppen szükségem van. Már vakon bízok benne. Így került három hónapja kezembe a Vörös Oroszlán, és még merkúribb úton most a Varázstükör. Lehetetlen róla levélben beszélni, de fölösleges is akkor, ha egy városban lakunk. A Varázstükör konklúziója alapján azt hiszem, hogy egymással érintkezésbe kell lépünk.”⁴

A Hamvassal kapcsolatos kutatásaim során kap-

csolatba kerültem Záhonyi Zsófiával, Záhonyi Aladár lányával. Záhonyi Aladár Hamvas Béla nagyon jó barátja volt, orvos, aki az idős és betegeskedő írónak sokat segített, hogy egészsége jobbra forduljon, Hamvas pedig számos levelet írt neki. Hamvasról szóló esszékötetem első és második kiadásának címlapjára is két addig ismeretlen fotót tettem, amelyet Záhonyi Aladár készített a hatvanas években Hamvasról az író szentendrei kertjében. Nagyon szeretem ezeket a fotókat, mert – ellentétben a tiszapalkonyai gyárnál készített képekkel – nem beállítottak. Hamvas olyannak látjuk, amilyen volt: hétköznapiak, saját kertjében rövid ujjú ingben és rövidnadrágban sétáló, megszólítható embernek. Azt hiszem, ezek a fotók közelebb vannak ahhoz a Hamvas-képhez, amelyet esszéimben meg szerettem volna mutatni s általa egy élet és életmű ezerarcú, mégis egyszerű ívét feltárni. Hálás vagyok tehát Záhonyi Aladárnak, hogy elkészítette ezeket a felvételeket, és Záhonyi Zsófiának, hogy elküldte őket nekem. Záhonyi Zsófia mellékelte tizenhét levelet is a fotók mellé, amelyet Hamvas Béla írt édesapjának.

Mind a fotókat, mind a leveleket továbbítottam a Hamvas hagyatékát kezelő alapítványnak,⁵ de az egyik Záhonyi-levél – amely tehát ismeretlen még – nagyon idekíváncozik. Ugyanabban az évben írta, amikor megismerkedett „Orsi Máriaékkal”, vagyis Szepes Máriával. Szepes Mária ugyanis először Papír Mária, majd Orsi Mária néven írt, és csak házasságkötésekor vette fel férje, a kiváló sportoló és karikaturista, Szepes Béla nevét. Hamvas Béla Záhonyi Aladárhoz írt 1947-es levele tehát így szól:

„Kedves Aladár, amikor leveledet megkaptam napokig hordoztam magammal és táplálkoztam belőle. Úgy gondoltam még Szentendréről fogok neked írni, hogy valamit át tudjak adni abból az elíziumi boldogságból, amiben ott részem volt. De aztán ellazsáltam, mert semmi sem jellemzőbb a boldog emberre, mint ez a lazálás. Szeretném ezt a lassúságot, gondtalanságot, ezt a sétatempót létezésem egész vonalán érvényesíteni. Egyedül írásomban nem megy. Olyan rohamokban dolgozom, amelyek néha az értelem teljes felborulásának határát érintik. Most, hogy csodálatos nyaram

első eredményeit írásban lefektettem, szintén így voltam. De meg fogok javulni, remélem, mert/most lassabb tempót veszek fel. A mai nap az, amelyen ebbe kezdek. Hermés Trismegistos Tabula Smaragdina-jához készülök egy 100-120 lapos kommentárt írni, amely bevezetés lenne az alchimista gondolkozásba és egyben vázlatosan a beavatás tudománya. Persze nem véletlen, hogy mikor ebbe a munkába tudatosan fogok, éppen Hozzád fordulok és a Te segítségedet is kérem. A nyáron sokat tűnődtem azon, hogy mióta könyvtáram elveszett, mennyit nyertem. Azelőtt a könyv volt az, ami lélekkagylóban a porszem, szellemi aktivitásra kényszerített. Ma az ember. A legutóbb is találkoztam egy csodálatos nővel, akinek »módszere« számomra nagy izgalom. Itt is van néhány barátom, Szabó Lajos, Tábor Béla, Kotányi Attila, Orsi Mária és mások, – úgy van ez, hogy ők már túl vannak a könyveken, már nem doktriner pszichoanalitikusok, vagy szociológusok, vagy »teóriák«, hanem élő személyek és nincs elragadóbb és istenibb, mint egy ilyen élő személy. Azt hiszem ők már a Szentlélek körében élnek – már realizálják az Atyát és a Fiút. [...] A mennyországot mostanában úgy képezem el, mint egy nagy hegyet gyümölcsösökkel, kis tóval, csodálatos fasorokkal és sétahelyekkel és házakkal, ahol azok laknak, akiket szeretek. Éber álmaimban velük vacsorázok, beszélgetek, együtt hallgatunk muzsikát, együtt fürdünk a tóban és meglátogatjuk egymást. Csodálatos dolgok ezek a mennyei beszélgetések egy tál szőlő és dió mellett. Te ide tartozol az én mennyországomba és talán van tudomásod a beszélgetésekről. – Leveledben pozitív kérdéseidet már elfelejtettem, de a napokban újra előveszem és igyekszem felelni, ha tudok. El is küldöm majd neked azokat az írásokat, amelyek újabban keletkeztek. »A Kis Démokritosz« közös cím alatt foglalom őket össze. Nem esne terhedre visszaküldeni a Babérligetkönyvet? Szükségem lenne rá, mert ez az egyetlen példányom. Nem készülsz Pestre? Ha csak órákra jönnél is, értesíts. Szeretettel öllelek,

Béla.

1947. október 13.”⁶

▲ Hamvas Béla szentendrei kertjében a hatvanas években (fotó: Záhonyi Aladár)

▲ Hamvas Béla és felesége, Kemény Katalin szentendrei kertjükben a hatvanas években (fotó: Záhonyi Aladár)

Érdekes, hogy hogyan emlékszik vissza erre az időszakra Szepes Mária *Emberék és jelmezek* című könyvében: „Azután hamarosan államosították a könyvkiadókat, s A Vörös Oroszlán valamennyi maradék példányát bezúzták. A könyvtárakból kiszedték. Hamvas Béla, nagyon szeretett, jó barátom volt és írt nekem a Vörös Oroszlán megjelenése után: »Egy városban vagyunk, nem lehet, hogy ne ismerjük egymást.« Eljött, sokszor voltunk együtt. [...] Hamvas Bélát a Rákosinak nem megfelelő könyvekkel együtt kitétték könyvtárosi állásából.”⁷

A százéves író egy másik interjúban így emlékezett vissza Hamvassal való kapcsolatára: „Hamvas Bélával kapcsolatunk úgy kezdődött, hogy írt nekem egy levelet azzal, hogy bár most nem tud jönni, de a későbbiekben szívesen felkeresne, és ha lehet, majd fogadjam őt, mert szeretne egy nagyon szép filmet készíteni a *Varázstűkőr* című könyvemből. Azt feleltem neki, hogy jöjjön, és nagyon fogok neki örülni.

Hamvas Béla a legcsodálatosabb álmodó volt. Mindent tudott, mindent látott, mindent hallott, minden kultúrában megmerítkezett. Se kezdete, se vége nem volt a tudásának, a csodának, ami benne élt. Imádtam őt. Jellemző tulajdonsága volt, hogy inkább hagyta, hogy agyonverjék, de nem mondott le istenéről a kommunizmusban sem. Ha csak egyetlen szót is vártak tőle, ő nem mondott semmit. Inkább nem olvasott újságot, bezárkózott a saját világába, kirekesztve onnan a külvilág minden ocsmányságát. Nem érdekelte a zsvivaj. Az érdekelte, ami láthatatlan, ami csodálatos. Nekem is mindig a csodákról beszélt.

Emlékszem, nem sokkal a háború után olykor Leányfalun találkoztunk. Sétáltunk a Duna-parton, beszélgettünk, és a legkomolyabb elméletek kifejtése közben egy faággal gyerekes formákat rajzolt a homokba. Egy ilyen alkalommal mesélt nekem arról a víziójáról, hogy eljön majd az idő, amikor is a repülőgépekben már nem lesznek pilóták, és a gépek irányította repülőerődök közvetlen humán kontroll nélkül viszik majd gyilkos terhüket, az atombombát.

És lesz egy gikszer, egy villámcsapás, vagy valami hasonló, és a program meghibásodik, a bomba a sajátjaira hull, azokat pusztítván el gyilkos erejével.

Emlékszem arra is, hogy az emberiség jövőjét nagyon pesszimistán látta. Pontosabban nem látta a jövőjét, merthogy azt mondta, ki fogunk pusztulni, és a Föld szívósabb, és a természetben nálunk jóval gyakrabban előforduló fajok maradnak csak meg, ők lesznek utánunk a Föld urai. Például a rovarok... Szerény volt, és a legnagyobb polihisztorok egyike. Kiváló író, filozófus, zenész. Nem volt zsidó, ám mégis megtanult héberül, mivel eredetiben akarta olvasni a kabbalát. De tudott latinul, angolul, görögül, németül és franciául is.

Neki voltak a legáthatóbb kék szemei, amelyekkel valaha is találkoztam. És volt még egy nagyon különös képessége. Ezt az angolok *second sight*-nek, második látásnak nevezik. Mint amolyan lelki röntgen, látta az emberek belső képét. Számomra semmiképpen sem mellékesen Hamvas Béla nagyon jó barátom volt. Egészen a haláláig. És azóta is az.

„Hamvas Béla a legcsodálatosabb álmodó volt. Mindent tudott, mindent látott, mindent hallott, minden kultúrában megmerítkezett.”

Éjszakánként beszélgettünk. A legnagyobb ember volt mind közül, akit volt szerencsém megismerni. Ami közöttünk kialakult, az nem

szerelem volt. A szerelem semmi, ahhoz képest legalábbis, amit mi jelentettünk egymásnak. A mi kapcsolatunk megnevezhetetlen, kifejezhetetlen.”⁸

Hogy Hamvas filmet szeretett volna készíteni a *Varázstűkőrből*, az számomra teljesen új és valószínűtlen információ, sokkal inkább egy új, teljesebb kiadásra gyanakodhatunk. Ami azonban ezekből a levelekből és visszaemlékezésekből számunkra fontos lehet, az a jövőről való gondolkodás, amelyet később Szepes Mária sci-fijeiben, pontosabban pszi-fijeiben viszontláthatunk.

Szepes Mária A *Vörös Oroszlán* című regényéről, Jung és Paracelsus hatásáról, a szómágiáról és a szerző egyedi nyelvhasználatáról hosszan írtam korábban említett esszémben, most elég az hozzá, hogy Hamvas és közte nemcsak A *Vörös Oroszlán* négy példányának megmentéséről esett szó, hanem

a *Varázstükör* című könyvének – amely ekkor csak németül jelenhetett meg, magyarul csak 1998-ban adták ki – hatásáról is. Szepes Mária maga írja, hogy „Hamvas Béla még könyvtáros korában azért keresett meg, hogy a *Varázstükör* kiadásáról tárgyaljon velem, annyira fontosnak tartotta a végjátékról szóló beszámolómat”.⁹

A *Varázstükör*ben ez a „végjáték” nem más, mint Atlantisz pusztulása, amelyben Hamvas Béla saját gondolatait hallhatta visszhangozni az „apokaliptikus korról”. Itt tehát mágikus kapcsolódást fedezhetünk fel a *Varázstükör* és a Hamvas életében egyedülként megjelent esszékötetete, *A láthatatlan történet* között, amelynek eredeti címe *Vízöntő* lett volna.

A *Varázstükör* bevezető, *Aquarius* (azaz 'Vízöntő') című verse így hangzik:

A Vízöntő-korszak a társadalmi és fizikai transzmutáció plátói világhónapja. Az anyag mögött láthatatlan idearendszer működik, amely minden közegben kialakítja örök jelképeit. E szferikus hajtóerő most nem misztikus kultuszokban, hanem a tudomány forradalmának világot átalakító mágiájában mutatkozik meg.¹⁰

A „kékcédulás választások”, majd a nyomában felépő kommunista hatalom és a Rákosi-korszak nem igazán kedvezett az olyan íróknak, mint Hamvas Béla és Szepes Mária. Hamvas semmit sem kívánt feladni önmagából, semmilyen kompromisszumot nem kötött, így előbb földműves lett Szentendrén, majd raktáros Inotán, Bokodon és Tiszapalkonyán. Szepes Mária másféle humorérzéssel és el nem vitatható örök derúvel állt a megpróbáltatások elé, például egyik könyvében leírja, hogyan próbálták beszervezni a kommunista pártba, s ez hogyan nem sikerült.

Excursus

De talán érdemes megjegyeznünk, hogy a későbbi derűs visszaemlékezéseket mégiscsak árnyalja az a tény, hogy akárcsak Weöres Sándor, úgy Szepes

Mária is a gyermekirodalom felé fordult ebben a korszakban, hiszen egyes írótól másfajta írás nem jelenhetett meg. 1953-ban indult a *Pöttyös Panni* sorozat, amelyről beszélgetéseink során megemlégtette, hogy az a bizonyos pötty Panni homlokán a harmadik szem metaforája, amelynek a felébredt embernél ki kell nyílnia, hogy ne csak nézzen, hanem lásson is.

A hetvenes évekre jutott el oda Szepes Mária, hogy a gyerekirodalom után a kamaszoknak és a fiatal felnőtteknek is írjon. Ez az időszak a *Galaktika* magazin fénykora volt, amely a magyar sci-fi irodalom igazi gyöngyszemeit is adta. Talán mert szabadabban szólalhattak meg ebben a kissé lesajnált műfajban a szerzők, bátrabb ötleteiket is lehetőségük nyílt előadni.

Az első fantasztikus könyve – ha nem tekintjük fantasztikusnak, hanem inkább „beavató regénynek” *A Vörös Oroszlánt*, akárcsak például Hamvas *Karneválját* – az 1971-ben megjelent *Surayana élő szobrai* című regénye, amelyben a látszólag elszabadult tudományos felfedezések ijesztő víziója mögött valójában a félelmek és a képzetek teremtő erejéről, a fantázia valóságáról írt Szepes Mária. Ezt követi az 1975-ös *Tükörajtó a tengerben* című regénye, amelyben a tenger mélye mintegy a tudatalatti allegorikus helyszíne lesz, s ahol az olvasó találkozik az „antianyag” eszméjével és a „tükörvilág” lehetőségével. Egyébként ennek az 1975-ös regénynek az eredeti ötletét megtalálhatjuk az író naplójában már 1958-ból, ahol ezt írja: „Tükörajtó. A titok megfejtése: miért nem hallunk azokról, akik átléptek a »tükörajtón«. Az antiprotonvilág, a »tükörvilág« ajtaján. Egy férfi – művész – zsibbasztó rémülettel és nosztalgiával látja időnkint, félhomályban a tükörben feláruló világot. Sejtí, érzi, hogy egy napon kinyílik, és akkor...”¹¹

Arról, hogy mennyire marginális helyzetben volt már akkor is a sci-fi irodalom, Nemere István szólt nagyon beszédesen, amikor leírta a Magyar Írószövetségben történt 1976-os első találkozását Szepes Máriával: „Pontosan emlékszem arra az immár több mint harminc évvel ezelőtti első »találkozásunkra«. Az Írószövetség Bajza utcai szék-

▼ A fiatal Szepes Mária

házában fiatal scifiíró-palánták és más reménybeli pályakezdők csapata ült együtt, anélkül persze, hogy bármilyen hivatalos elismerésben részesültünk volna a meghívás ténye által. Legtöbbünk sem akkor, sem később nem kerülhetett be az intézmény tagjai közé, a »megszentelt falak« között mi csak afféle időről-időre megtúrt eretnekek és örök kívül-

állók voltunk. [A Magyar Írószövetségnek azóta saját sci-fi szakosztálya és rendszeres felolvasásai vannak.] Néhány neves, azóta meghalt íróval találkoztunk, beszélgethettünk, kérdéseket tehattunk föl nekik, ami nagy élmény volt. A pártállami időszakban is voltak »irodalmi sztárok«, csak nem így hívták őket. Némelyiknek a rezsim adta ezt a címet, biztosítva

a hatalmas példányszámot (arról az időről van szó, amire a mai fiatalok nem hogy nem emlékezhetnek, el sem hiszik: az állam alaposan megnézte, melyik műfajnak, melyik kiadónak és főleg melyik írónak mennyi papírt ad a nyomdában, nehogy az illető esetleg túlságosan is népszerű legyen, miközben »odafönt« nem eléggé tetszik az elvtársaknak...) és a szinte heti nyilvánosságot, főleg, ha úgy írtak, ahogyan azt a párt vezetése elvárta. Ám voltak más »sztárok« is: azok az írók, akiket egyszerűen műveikért és/vagy társadalmi kiállásukért, véleményükért szerettünk. No, ez utóbbiak jöttek akkor ott össze.

És közöttük ott ült Szepes Mária a férjével, Szepes Bélával. Az író nő hatalmas, selymesen fehér kontyára máig emlékszem. Szoborként ülve, nekem olyasmit sugallt, amit később ázsiai, afrikai faragványokon láttam: a megközelíthetlenséget. Olümposz hegyén ült, aranyködbe burkolózva. Az egyetlen nő volt az írók között, nekünk már csak azért is rokonszenves, mert a mi térfelünkön küzdött. Mi, fiatalok, ott és akkor elsősorban és mindezekfölött a tudományos fantasztikum szivárványos világát kergettük nagy hévvel. Ő pedig, lám, már mennyi mindent írt, forgattuk a könyveit. Most hát ott volt előttünk személyesen.”¹²

Szepes legfőbb motívumai: a kozmikus nosztalgia, a telepátia és a megbetegített Föld

Szepes Mária tovább folytatta a sci-fi regények írását, 1983-ban jelent meg *Napszél* című könyve, amelyben visszhangoznak a korszakban még éppen csak megjelenő aggodalmak arról, hogy a Föld – vagy ahogyan ő hívja írásaiban: Gaia, avagy Terra – pusztul, s mi, akik ennek a pusztulásnak előidézői vagyunk, vajon mit tehetünk. „Mi gyűjt bennünk kozmikus nosztalgiát, hogy véges élethosszunkkal kivándoroljunk fényévmilliók távolában keringő bolygókra... ahelyett hogy termékeny kék csillagunkat, a Földet tisztánánk meg minden ártalomtól? [...] A Föld beteg. Kórságait mi okoztuk. Nekünk kell leküzdenünk őket. Megvannak az eszközeink hozzá.”¹³

Ez a „kozmosz nosztalgia” alapfogalom az író nő fantasztikus könyveiben, amely egyszerre rejti az űr felfedezésének vágyát s a Fermi-paradoxon

lehetséges megoldását.¹⁴ Fantasztikus könyveiben azt állítja, hogy mi magunk vagyunk az idegenek, maga az élet az, ami szerteáradt és sok helyütt megtalálható a kozmoszban, nem csak a Földön, mégis ugyanabból fakad. 1986-ban jelent meg *A változatlanság hullámhossza*, amely már inkább tudománykritikai alapállásból indul, az 1987-ben megjelent, egyik utolsó sci-fi regényének, *A tibeti orgonának* a fülszövege pedig fájdalmasan aktuális: „A XXI. században vagyunk. A Föld ökológiai egyensúlya teljesen felborult. A népesség száma tizenkétfélmilliárd. A levegőszennyezés melegképezést okoz. A sarkok jégcsapkaik. Új özönvíz fenyeget. E vész helyzetben ülnek össze a Terra legkiválóbb tudósai a stockholmi konferencián, hogy csak a saját érdekeiket védőkkel szemben kikényszerítsék az emberiség létfeltételeinek megmentését. Az egyik felszólaló ellen merényletet követnek el. Megölik. A zűrzavarban a Föld színéről eltűnnek bolygónk legkiválóbb tudósai. A kozmoszban ismeretlen hovatartozású, megközelíthetetlen űrerőd kering, Hámán professzor főhadiszállása. A professzor univerzális géniusz, de valójában egy gátlástalan őrült, aki gyilkos eszközökkel törekszik világhatalomra. Ám a ragyogó elmével rendelkező foglyok – a Tibeti Orgona segítségével – megmentik az emberiséget a pusztító katasztrófától.”¹⁵

Ebbe a sorba illeszkedik még az 1993-as *A mesés Gondvána és más novellák* – bár ez már inkább „ezoterikus regény” – és a *Felhőszobrász* (2002), amelynek szintén megtaláljuk az előzményeit a naplókban. A rendszerváltás után a szerző életében bekövetkezett újabb fordulat oka, hogy felesleges volt már elbújnia a sci-fi műfajába, nyíltan felvállalhatta korábban elutasított, ma merészebbnek tartott írásait és elméleteit, a szerzőknek ugyanis nem kellett többé a politikai nyomás és a diktatúra elől a kevésbé szem előtt tartott, lesajnált vagy rejtelmes műfajokba – a gyerekirodalomba, a műfordításba vagy éppen a sci-fi világába – vonulniuk, még ha ott is lényegében ugyanazt mondták el, amit „felhőteknek” szánt könyveikben – a maguk módján nagymértékben gazdagítva a zsánert.

Szepes Mária psi-fijeit, vagyis pszichológiai

fikcióit olvasva azt láthatjuk, hogy az emberi elme képzetei központi szerepet kapnak bennük. Gyakran megjelenik bennük a „tükörvilág” áthatolása a földi dimenzióba, valamint más világok leírása. Nagy hangsúlyt kap a telepátia, amelynek képességét az ember ki tudja fejleszteni magában, és visszatérő alapállás, hogy a Föld beteg, és mivel az ember okozta a Föld szenvedését, egyúttal ő az, aki meg is tudja gyógyítani. A művekben elhangzó tanítás szerint az „égi segítség” bárki számára elérhető, ha az ember felszabadítja magában a szellemi energiáit, és megtanulja tudatosan irányítani őket. A szellemi energiák felszabadításának több útját is leírja Szepes Mária fikciós könyveiben: ilyenek például a meditáció, az imagináció, a pszichodráma, sőt a pszichomágia vagy éppen a tudatos álmodás is. Állítása szerint a megoldás a problémáinkra előttünk van, csak észre kell vennünk, méghozzá azáltal, hogy kitárjuk, fejlesztjük, meghaladjuk önmagunkat. Ahogy az író fogalmaz:

„A Föld súlyosan megbetegedett. Gyógyszere a szellem individuális, egyetemes kultúrájában rejlik. Nemcsak statisztikák ellenőrizhető pontos számításai, hanem a mítoszok jelképes figyelmeztetései is jelzik, hogy az ember szörnyű zsákutca felé halad, mikor a fontos, hasznos civilizáció mellett teljesen félresöpri, semmibe veszi a legkiválóbb alkotó elméket. Pedig egyedül az ő lámpásuk fény sugara vezetheti ki modern társadalmunkat a tudatlanság veszéllyel fenyegető örvényéből. A Föld egyetlen, egészséges szervezet. Benne minden ország, valamennyi fajta – bőrszíne, szokásai, különböző szabályai ellenére – nem egymás ellen, hanem egymásért kell, hogy cselekedjenek, különben elpusztul maga az organizmus, amely élte. [...] Magyarország egyetlen nyersanyaga népe alkotóinak, tudósainak »szürkeállománya«, kiváló elméje. A Nobel-díjas tudósok közül legalább tizenkettő magyar. Nincs

„Nem kellene-e megpróbálni még egyszer létrehozni azt az állapotot, amely hét napon át teljes egységbe forrasztotta az embereket 1956-ban? Nem csak a rossz, beteges, romboló hatások ragályosak. A jó törekvések és példák is azzá válhatnak.”

olyan ország, amelynek kutatói, felfedezői, pedagógusai, művészei között ne akadnánk magyar nevekre. Sokan közülük képtelenek voltak megélni itthon. A legkülönbeknek agyát ijesztő mértékben szívják el a gazdagabb országok. A bátrak itthon nyomorognak, szeretett hazájukat gyarapítva képességeikkel, feltéve, ha elfogadják tőlük, számolnak nagyszerű teljesítményükkel.

Nem kellene-e megpróbálni még egyszer létrehozni azt az állapotot, amely hét napon át teljes egységbe forrasztotta az embereket 1956-ban? Nem csak a rossz, beteges, romboló hatások ragályosak. A jó törekvések és példák is azzá válhatnak. [...] Vajon nem lehetnének-e mi, magyarok ez az apró, izzó tűzparázs, amely szeretettel, békével, kultúrával hevíti át vészterhes bolygónkat? Meggyőződésem szerint ez az egyetlen út vezet ki a labirintusból, amelybe világunk belezuhan.”¹⁶

Az átöltözés

Szepes Mária személyes találkozásunk során még megajándékozott egy verssel, amelyet nagy szeretettel őrzök. 2007-ben aztán – ahogy ő mondta volna – „levetette ruháját, hogy felvegyen egy másikat”. Nem sokkal később pedig meghívást kaptunk a Szepes Mária-émlékszoba ünnepélyes megnyitójára. A Szepes Mária Alapítvány azóta is méltó módon próbálja ápolni az író emlékét, s gyönyörűen átalakította egykori otthonát emlékszobává. Különös érzés volt újra ugyanabban a szobában lenni, foteljét megérinteni. Kifelé menet mindenki húzhatott egy cetlit, amelyen egy-egy gondolat állt az íróról valamely művéből, s amelyet mindenki úgy értelmezett, ahogy akart. Meglehet, hogy az itt leírtak – a személyes találkozásom története az íróval és az ő találkozásai Hamvassal, mindezeknek a találkozásoknak a hatása az érintettek (személyükre, gondolkodásukra, írásaikra) – egyeseknek túl „ezoterikusnak”, túl „spirituálisnak” hat. Ami azonban

ezután jött – legalábbis számomra –, a reveláció erejével bírt. Több és mélyebb volt a cetlin szereplő szöveg, mint egy egyszerű idézet *A fény mágiája* című kötetből, üzenet volt:

„Rengeteg szép szó, nagyszerű gondolat birto-
kosa lettél. Nemcsak földi, hanem mentális szférák
pontos térképét is felrajzoltad. Aprólékos gonddal
kezredbe adták égi utazásod leggyakorlatiasabb mód-

szereit. E zarándokút s főleg a valamikori boldog
megérkezés vágya is fellobbant lényedben. Most
már csak anyagi szférák bosszantó vagy aggasztó
gondjai próbálnak visszatartani e dimenzióvándor-
lás nagyszerű kalandjától, de már nem sokáig
tudnak lenyűgözni. A Cél vonzereje erősebbé vált
benned a föld akadályainál. El fogsz indulni a Nyíl-
egyesen Ösvényen!” ■

J E G Y Z E T E K

- 1 WEINER SENNYEY Tibor 2019. Halál nincs, avagy Szepes Mária és az örök élet titka. In: uő: *Hamvas Béla ezerarcú és egyszerű élete és műve*. Magyar PEN Club, Budapest. 254. o.
- 2 WEINER SENNYEY 2019, 274. o.
- 3 WEINER SENNYEY 2015. Halál nincs! Beszélgetés Szepes Máriával. *Drót*, november 6. <https://adrot.hu/halal-nincs-beszelgetes-szepes-mariaval>. (Megtekintés: 2023. június 19.)
- 4 Hamvas Béla levele Szepes Máriának. 1947. június 18. Részlet.
- 5 Hamvas Béla Alapítvány. – *A szerk.*
- 6 Hamvas Béla levele Záhonyi Aladárnak.
- 7 SZEPES Mária 1998a. *Emberek és jelmezek*. Édesvíz Kiadó, Budapest. 270–271. o.
- 8 SZEPES Mária – NEMERE István 2007. *Az élet örök. Beszélgetés a 100. születésnap előtt*. Édesvíz Kiadó, Budapest. 164. o.
- 9 SZEPES Mária 1998b. *Varázstükör*. Édesvíz Kiadó, Budapest. Utószó.
- 10 Uo. 4. o.
- 11 1958. július 27. SZEPES Mária 2014. *Szibilla. Szepes Mária naplója*. Édesvíz Kiadó, Budapest. 90. o.
- 12 SZEPES–NEMERE 2007, 9–10. o.
- 13 SZEPES Mária 1983. *Napszél*. Kozmosz Könyvek, Budapest. Részlet a fülszövegből.
- 14 Enrico Fermi olasz származású fizikus volt, aki sok más fizikussal együtt dolgozott a Manhattan-terven, s ő vetette fel először azt a kérdést, hogy „hol vannak a többiek, hol vannak az idegenek”, ugyanis ha léteznek, már találkozunk kellett volna velük. Ez nyilván a Fermi-paradoxon egyszerűsített olvasata, ennél jóval komplexebb és logikusabb a fizikus eredeti problémafelvetése, amely így hangzik: „A világegyetem nagyságának és korának figyelembevételével arra a következtetésre juthatunk, hogy a Földön kívül is létezniük kell technikailag fejlett civilizációknak. Mivel azonban ezt a következtetést bizonyítékokkal eddig nem sikerült alátámasztani, úgy tűnik, ellentmondásba ütközünk.” Már akkoriban jellemző válasz volt a „hol vannak?” kérdésre: „Itt, csak magyaroknak hívják őket.” Mint köztudott, számos magyar fizikus – köztük Szilárd Leó és Teller Ede – is dolgozott a készülő atombombán, akik maguk között magyarul beszéltek, amit senki se értett, s ezért „marslakóknak” csúfolták őket.
- 15 SZEPES Mária 1987. *A tibeti orgona*. Kozmosz könyvek, Budapest.
- 16 SZEPES Mária 2000. *Emberek és jelmezek*. Édesvíz Kiadó, Budapest. 349., 354. o.

„...ha valaki meg nem magyarázza”*

Az én hermeneutikám

→ HUBAI PÉTER

„Ténylegesen szent írások nem létezhetnek hermeneutika nélkül, amely az állandóan fenyegető kognitív disszonanciát, azaz a régi szent iratok képzetei és az új felfogások közötti távolságot és feszültséget áthidalná.” És mivel a Szentírás (avagy szent iratok), a régi képzetek, az új felfogások és a köztük feszülő távolság egyenként is beláthatatlanul nagy, így erről röviden írni aligha lehet, ez mindenképpen könyvet kíván, hisz ez olyan fontos terület, értelmezésük majdhogynem mindent meghatározó, és oly sok kérdést érint, hogy röviden még felületesen sem tárgyalható. Szubjektív gondolatokat, tapasztalatokat és egy-két megjegyzést tudok most tenni. Hangsúlyosan az én hermeneutikámról szeretnék szólni. Nem egyetlen hermeneutika létezik, az tulajdonképpen a módszertani előfeltevések tudománya, s mint ilyen kinek-kinek a saját „előéletéből” táplálkozik. Amellett, hogy protestáns teológus vagyok, tanulmányaim és munkám révén ókortörténész és muzeológus egzisztenciámat is magammal hordozom. (Ez utóbbi azért érdekes, mert az anyagi kultúrára, a kézzel fogható tárgyakra való reflektálás is hozzátartozik a világlátásomhoz – és az archeológiának is van hermeneutikája,² ha ez nem annyira ismert is.)

A hermeneutika az írott szövegek értelmezésének tudománya. Mint minden tudományban, itt is léteznek különféle megközelítések, különféle iskolák. Számomra hangsúlyos, hogy 1. tudomány, és 2. legitim módon különféle. A tudományban (is) vannak döntések, a tudomány azonban – szerintem – nem a vallásos döntések terepe. Mondok egy példát. A Bírák könyve 16. fejezetében le van

„Be ne pecsételd e könyv prófétálásának beszédeit...”
(Jel 22,10; Károli-ford.)

írva, hogy Sámson megkívánt egy szajhát, s lement érte Gáza városába, ahol aztán éjszaka meg akarták ölni. Isten választott embere azonban fölébredt éjjel, kiszakította a (fallal körülvett) városkaput a kapufélfákkal együtt, és felvitte a Hebronnal szemben levő hegy tetejére. A szöveg értelmezéséhez a hermeneuta (többek között) azt tanácsolja: Vedd elő a térképet! Amelyre ha ránézünk, látjuk, hogy a két város légvonalban mintegy hatvanöt, gyalog talán nyolcvan kilométer távolságra van egymástól. Még ha Hebron felé tekintve csak Lákísig vagy azon túl vitte föl a városkaput a meg nem nevezett hegyre, akkor is legalább mintegy negyven kilométeren át kellett cipelnie. A hit pedig elfogadja ezt a rendkívüli teljesítményt. Ha problematikusnak tartja, ám annak ellenére szeretné elfogadni, akkor – ismét a hermeneutikához fordulva segítségért – feltételezheti például, hogy hiba csúszhatott a szövegbe a másoláskor, vagy hogy létezett egy Hebron nevű domb Gázától ötszáz méterre (amelyet a helyi arab szájhagyomány máig őriz), hogy a városkapukat a Kr. e. 12. században vékony nádból fonták (amit Jáva szigete 16. századi kapui példának), vagy hogy az egész történet szimbolikusan értelmezendő. (A példák groteszkké torzítottak, éppen a módszertani megközelítések lehetőségeinek illusztrálása céljából.) Ezek az interpretáció különböző módozatai. Az olvasás és az értelmezés után a hit azt feleli: Isten embere az ő segítségével csodálatos módon megszabadulhat. A hit az ígére adott felelet. Nem a héber szöveg elolvasásának képessége, nem a térkép ismerete, nem a régészeti feltárás vagy a folklórpárhuzamok ismerete. Ez

→ Hubai Péter (1952): egyiptológus, vallástörténész. A Wesley János Lelkészképző Főiskola Vallástudományi Intézetének igazgatója.

utóbbiak szekuláris tudományok. A Bibliában előforduló mértékek, pénzek, növények, sőt az óizraeli történelem vagy maga a héber és görög nyelvtan birtoklása mind-mind független az olvasó keresztény hitétől. A hermeneutika olyan tudomány, mint a bibliai botanika, amely annyiban „bibliai”, hogy a Bibliában előforduló növényeket írja le a botanika tudományának segítségével.³

A hermeneutika az én értelmezésemben *techné*, olyan, amelynek van tudománya, és ebben talán különbözik a fazekas mesterségbeli *techné*jétől, amelynek, amennyire látom, nincsen önálló tudománya. Mind a *techné*, mind a tudomány értéksemleges, már amennyire egyáltalán értéksemleges lehet. Művelőjének azonban lehet és bizonyára vannak is értékítéletei, van világnézete, hite, hitvallása.

A hermeneutikával úgy találkoztam, hogy az az exegézis módszere.

Teológiai szakdolgozatom ötödfél évtizeddel ezelőtt a tipológiai módszerhez kapcsolódott, Wilhelm Dilthey,

Rudolf Bultmann és Ernst Fuchs mellett Leonhard Goppelt volt útmutatóm. Több kérdésemre azonban nem kaptam tőlük megnyugtató választ, leginkább is arra nem, hogy mi a terminológián túl a lényegi különbség az (ógyházban még bevett, de mára már erős fenntartással tárgyalt) allegória és a legitimnek tekintett tipológia között. Bultmann, a 20. század egyik legjelentősebb teológusát nálunk akkor nem tanították, én azonban vezérlő csillagnak láttam, és mint felvilágosult fiatalember nagyon szimpatizáltam mitológiátlanítási programjával. Évtizedek múltával és a vallástörténet elkötelezettjeként ma úgy látom, hogy ez igen félreérthető kalandja volt e kiemelkedő kutatónak. Egyfelől az általa posztulált „modern ember” nem létezik (még akkor sem, ha a sötétségből egy pillanat alatt világosságot tud is varázsolni a villanykapcsolóval); a *homo religiosus* legalább a neolitikum óta hasonló kérdésekkel szembesül és tusakodik mind a mai napig (honnan a teremtés?, honnan az életem?, honnan és miért a szenvedés?, mi történik a halálomban?, hol találok

meg az életemet uraló Istent?, hogy nyerhetem meg őt?, stb.), és ha nem is mindenben, de sok dologban jelentős mértékben hasonlít a bibliai korok emberéhez. Másfelől vallási – vagy mondhatnám úgy: egzisztenciális? – megtapasztalásokat ma sem lehet sem képletekkel, sem kottákkal, sem térképekkel, sem semmilyen racionális módon kommunikálni, hanem csakis mitológiai nyelven. Az *Entmythologisierung* ha nem is kasztrálja a vallást, de ilyesformán nem engedi megszólalni, mítoszok nélkül nem tudunk vallásos tapasztalatokról beszélni, a mitológia a vallás adekvát nyelve. (Miért van az, hogy szerelmet vallani nem lehet „racionális” stílusban? Miért van, hogy a vallomásokban rendszerszinten túltengnek a *superlativusok*, a *legszebb*, az *örökké*? Hisz magunk is látjuk, hogy már kezd kopaszodni, hogy túl alacsony, hogy túlsúlyos, nem IQ-bajnok. Minden bizonnyal ennek

a műfajnak sajátossága a *superlativus*. Amint a sportnak és a pénzvilágnak, úgy a vallásnak is van speciális, adekvát nyelve.)

Egy másik élmény: az újszövetségi bibliai teológiát az akkor nálunk nagyon ünnevelt Ethelbert Stauffer könyvéből⁴ tanultuk; egyes állításait csak megfogalmazhatatlan averzióval fogadtam, diáként még nem tudtam, hogy a teológiai kisiklást a hibás hermeneutika okozta. Szerinte Jézus halála után tanítványai és az evangélisták „rejudaizálták”, visszazsidósították a tanítását, ezért az újszövetségi kutató feladata az *Entjudaisierung der Jesusüberlieferung*, a „Jézus-hagyomány zsidótlanítása”. (Akkor még nem hallottunk arról, hogy az egyébként nagy tudású német professzor milyen kacskaringós utat tett meg.) A „rejudaizálás” történetileg nem áll meg, finoman szólva: tévedés; Stauffer ezt az 1930-as évek ideológiájából vetítette rá a kutatandó anyagra. Ha jóhiszeműek vagyunk, nem látott rá erre. E példák talán mutatják, hogy milyen mélységben képes meghatározni teológiánkat a hermeneutika, sokszor anélkül, hogy észrevennénk a mozgatórugókat.

A hermeneutika (melyet ma a jogtudománytól

„Az olvasás és az értelmezés után a hit azt feleli: Isten embere az ő segítségével csodálatos módon megszabadulhat.”

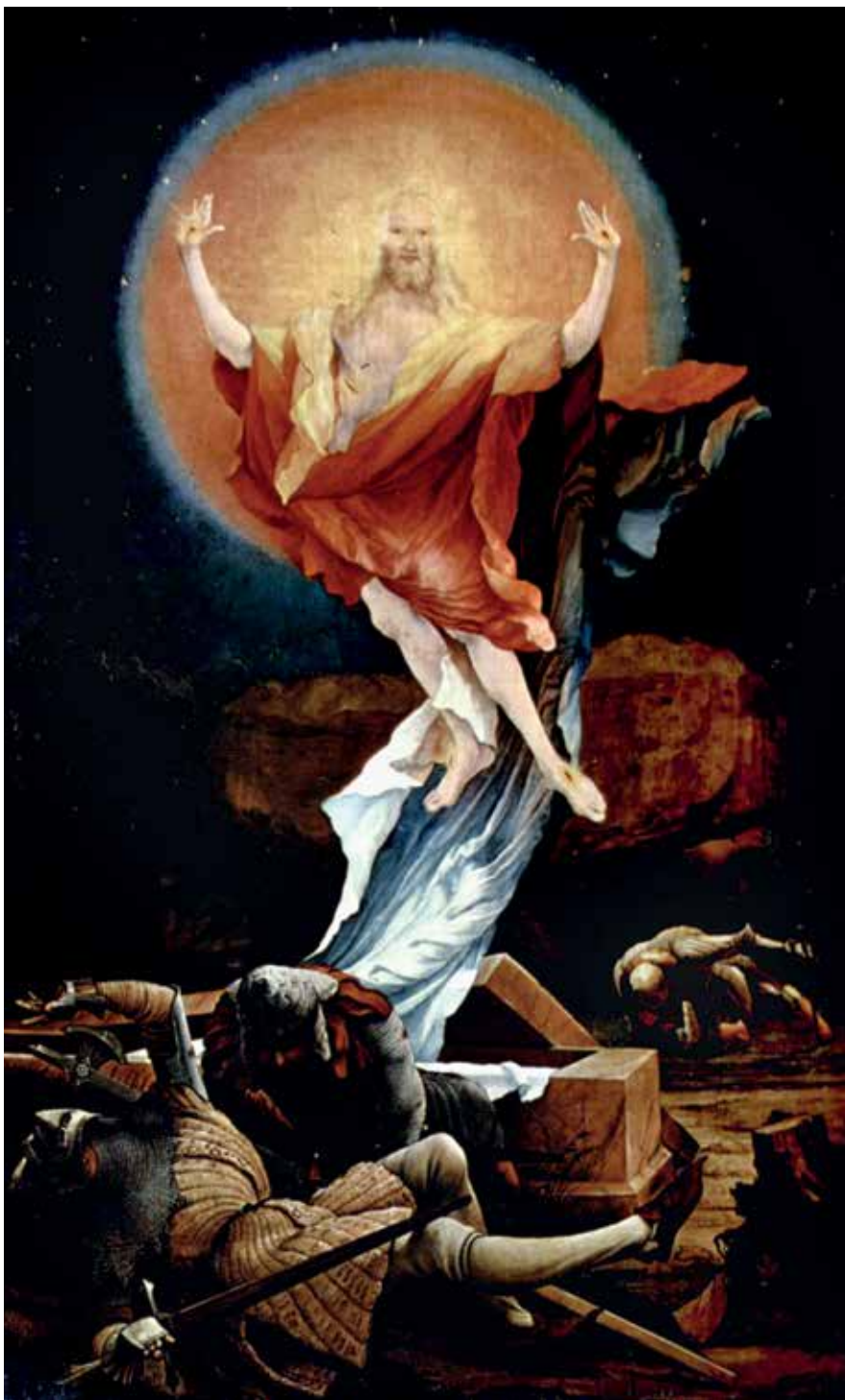
a művészettörténetig⁵ használnak) eredetileg irodalomtudományi diszciplína, mely a szövegek értelmezésében nyújt segítséget. „Már a régi görögök is ismerték”, és a hellenizmus korában a szentírásá nemesült homéroszi eposzokat, különösképpen is azok nehezebben érthető részeit, valamint az istenek megbotránkozató viselkedését leíró részleteket magyarázták a segítségével. Az alexandriai filológiai iskolában (Arisztarkhosz, Zenodotosz, Kratész) alakult ki az az értelmezési gyakorlat, hogy a szent és ilyenképpen feltétlenül elfogadandó szövegnek az olvasó által immorálisnak tartott részeit⁶ az allegória segítségével mentették meg. Alexandriai Philón azután a Héber Bibliát (pontosabban: a Septuagintát) szintén az allegória eszközével emelte olyan filozófiai magasságba, melyet a hellenista műveltségű entellektüelek is az annak kijáró tisztelettel olvashattak. Más kérdés, hogy a források azt mutatják, hogy nem olvasták. Viszont a keresztények számára döntő fontosságú lett, és az egyházatyák a Septuagintával együtt az allegorizáló értelmezést – és szükségszerűen az azzal polemizáló *sensus literalis* is – átvették.

Minden szöveg olvasása lehet problematikus – de nem egyformán nehéz. Anyu tegnap nekem írott levelét könnyen megértem. De egy olasz levéllel már nehéz lenne megküzdenem, mert nem értek olaszul. Az alispán úr százötven évvel ezelőtti jelentését sem könnyű kommentár nélkül megérteni, noha magyar nyelvű, ám nem ismerem azoknak a falvaknak a konkrét szereplőit, életviszonyait, melyekről a jelentés szól. A hermeneutika nem szótárt vagy lexikont ad a kezembe; a hermeneutika a megértés módszertanát kínálja.

A *herméneutész* a görög szó jelentése szerint értelmezőt, magyarázót, tolmácsot jelent. Tolmács az, aki két ember között áll, ahol az első fél mond valamit a másíknak, és ez utóbbi nem érti a közlést, de kíváncsi rá, nyitott rá, feltétlenül szeretné megtudni, mi a neki szóló üzenet. A *herméneutész* ebben a szituációban a középén álló „szolga”, nem önálló, nem a magáét mondja, hanem továbbítja az üzenetet. A hermeneutika e három kapcsolatáról szól. Az első megszólalónak mondandója van. Nem

biztos, hogy ott van a közös térben, lehet távol, akár ezer kilométerre is, akár írhatott egy levelet is, sőt az is lehet, hogy már nem is él, a közeli vagy távoli múltból üzen, talán épp egy könyvön keresztül, de nyelve (vagy kultúrája) nem (könnyen) érthető a célszemély számára. A fordító azonban érti, legalábbis valamennyire érti őt, és vannak segédeszközei, hogy még jobban megértse, és érti a célszemély nyelvét is. A tolmács – a fordítótól eltérően – partnereivel közös térben és közös időben él. A harmadik fél *érdeklődéssel* fordul az első felé, érdeke, hogy megértse, fontos számára a közlő és annak üzenete, és figyelemmel fordul a tolmács felé is, aki közvetít. Ő meg nem értése miatt rászorul a *herméneutészre*, és mivel nem tudja ellenőrizni őt, rászorultságában bizalmat ajándékozik neki, és elhízi, hogy korrekt, hogy változtatás nélkül valóban azt adja tovább, amit a közlő üzen. A tolmáctól elvárjuk, hogy intellektuális becsületessége kikezdetlen legyen, és azt is, hogy *azonnal* fordítson, hisz a beszélő ott helyben áll, és várja a nyelvét nem beszélő partner választát. A fordító rokonszakma, ám ő asztal mellett ülve dolgozik, nincs vele sem a beszélő, az egykori író, sem a majdani olvasó. Író és olvasó (ha kortársak is) nagyon kis valószínűséggel fognak találkozni, de lehet, hogy az áthidalhatatlan távolság vagy az évtizedek, évszázadok örökre elválasztják őket. E fordítótól – nevezzük őt is bátran *herméneutésznek* – nem az azonnalíságot, hanem a maximális pontosságot várjuk el. A hermeneuta itt az írásbeliség, illetve az orális tradíció problémájával találkozik.

No de hogy jön ez a bibliai hermeneutikához? A Biblia mint szent Írás olyan szövegekből áll, melyeket egykoron külön-külön leírtak. (Ezek az iratok mind-mind elvesztek, de másolataik másolatai pár száz vagy akár ezer évvel későbből ma a kezünkben vannak, s úgy véljük, hogy szövegük a kanonizálásuk óta lényegesen nem változott.) A szövegeket olvasták (mint tudjuk, hangosan felolvasták – ami azt is jelenti, hogy a hallgatóknak nem volt lehetőségük visszalapozásra). Kik írták és kik olvasták – egy olyan társadalomban, ahol (bár statisztikákat nem ismerünk) nagy fokú volt

▲ Matthias Grünewald: Jézus feltámadása. Az isenheimeri oltár szárnyképe, 1512–1516

az analfabetizmus? A szövegek fordítása – és ezzel szoros összefüggésben az értelmezésük – a keresztény egyház kezdetektől jelen volt. Amikor Jézus a názareti zsinagógában fölolvasta az Írást (Lk 4,17), biztosan egy olyan héber nyelvű tekerestet adtak a kezébe, mint amilyen a Qumránban megtalált Ézsaiás-tekeres – ám Jézus szavait már csak görög fordításban hagyományozták ránk. Az egyház a Héber Bibliát kezdettől fogva csakis a Septuaginta formájában, azaz görög fordításban (és olykor némileg eltérő tartalommal) használta; az eltérés legismertebb példája Ézs 7,14 lehet, amelynek az Újszövetség teológiájában, főleg a dogmatikában azután messzemenő következménye lett. Amikor a kereszténység az Imperium Romanum észak-afrikai és nyugati provinciáiba is eljutott, akkor a latin fordítás is elterjedt. Hermeneutikai szempontból nem a nyelvi fordítás a legfigyelemreméltóbb, hanem az ezzel együtt járó gondolkodási struktúrában megjelenő különbségek. A héber *masiahot* (Messiás) szótárilag le lehet fordítani *khristosra* (Krisztus), a kettő – a nyelvek mögött álló kulturális (és társadalmi) hagyományok miatt – mégsem ugyanazt jelenti.

Ez mutatja, hogy vannak a tolmácsolásnak objektív korlátai. Hogy fordítja le a tolmács azt, ami a befogadó számára ismeretlen, fogalomtárából hiányzik: a saharai beduinak azt, hogy óceán, az eskimónak azt, hogy hőség, az ugandainak azt, hogy fóka, a kamsatkainak azt, hogy zsiráf? A reáliák még csak körülírhatók, fényképen megmutathatók, de a kulturális különbségek hosszú körülírásokkal sem adhatók át. Vannak lefordíthatatlan dolgok. A szövegeket sem lehet lefordítani, mert adott esetben egy homonim szó polyszemiáját nem lehet visszaadni egy másik nyelven. Ilyesformán majdnem minden költői szöveg lefordíthatatlan, illetve csak erős veszteségekkel fordítható le. (Klasszikus példa lehet Petőfi expresszív verssora: „Falu végén kurta kocsmá, / Oda rúg ki a Szamosra...” – eszperantóul lágymeleg: „Ĉardo ĉe la vilaĝlimo / Kuŝas en river-proksimo...”) Hogyan lehet visszaadni a magyarban az indoeurópai nyelvekre jellemző grammatikai nemeket (a feminista teológia egyik kihívása), me-

lyek a mi nyelvünkől hiányoznak? (Vagy fordítva, a magyart például németül: „Mellézuhanam, átfordult a [kinek a] teste...”⁸ – a fordítónak döntenie kell a *kötelezően kiteendő* birtokos névmás nemét illetően, noha az a magyarban nincs jelölve, nyelvünk nem is ismeri.) A *perfectumot-imperfectumot* magyarul csak időivé torzítva lehet visszaadni.

A tolmácsolás teológiai problémává válik, amikor vallási kulcsfogalmakat is érint. Például egy teljesen idegen jogrendben a „megigazulás”. Amint minden személynek, úgy a Bibliában istennek is van neve, ő JHVH, s e nevet szokták Istenként értelmezni (amelyet írásban lehet kis- vagy nagybetűvel írni, de ez kimondva elvész). Vagy lehet őt Örökkévalónak nevezni, amely egyfelől nem az ő neve, másfelől a Héber Bibliától idegen hellén gondolatvilág időiségének⁹ a negálása; avagy Adonájnak is lehet hívni, amely viszont nálunk idegen és érthetetlen; avagy a Septuagintával Úrnak is lehet nevezni, amely megint egy köznévi ráadásul félreérthető, és erre a bibliai szöveg esetenként rá is játszik („Így szól az Úr az én uramhoz...” [Zsolt 110,1; Mt 22,44]). Hasonlóan nyelvi jellegű, ám központi teológiai probléma az úrvacsora szerezteségi igéje esetében a „*hoc est corpus meum*” (1Kor 11,24), amely – ha Jézus szavainak szó szerinti tradíciója, akkor – nagyjából így hangzhatott el: זַע גּוּפִי – ‘ez a tetemem’),¹⁰ azaz az eukharisztia *transzsubstanciációjának* középkori értelmezéséből éppen a kiemelt fontosságú kopula hiányzik (amint történetesen a magyar nyelvből is), amelyre azután az interpretáció támaszkodott. Ezt a felekezeti vitában figyelembe lehetett volna venni, ha képzett hebraisták kellő súllyal részt vettek volna az eukharisztikus disputában. (A 15–16. századtól zsidó vagy konvertita tudósok fontos szerepet játszottak a bibliafordításban, de a zsidó bibliaértelmezések, például a kabbala és a gematria¹¹ nem jutott szóhoz a protestáns bibliatudományban, exegézisben – mondhatjuk úgy is: hermeneutikailag nem találták s ma sem találjuk legitimnek.)¹²

Aztán létezik az az eset, hogy egy szentírás lefordíthatatlan, ez a Korán esete, melynek fordítása nem létezik. Köztudott, hogy a muszlimok százmillióinak nem az arab az anyanyelve (a legnépesebb muszlim

ország Indonézia). Egy mullah (imám, sejk, uléma) meg fog tanulni arabul, hogy a Koránt olvashassa. (Nem azért, hogy „eredetiben” olvashassa, mert az csak eredetiben létezik, másképp nem.) Mindazok a könyvek, melyek Európában megjelennek, és a címük angolul, franciául, magyarul az, hogy *Korán*, a muszlimok szerint csupán kommentárok, mert a kijelentett, recitált szentírás lefordíthatatlan. Vallásos zsidók is homlokráncolással veszik tudomásul, hogy vannak, akik nem héberül olvassák a Héber Bibliát. (Tudjuk azonban, hogy már Nehémiás korában sokan nem értettek héberül, csak arámiul, ezért amikor Ezsdrás fölolvasta Mózes könyvét, „a leviták értelmezték a népnek a tant, míg a nép álltában maradt. És fölolvastak a könyvből, Istennek tanából világosan és értelmet adva, és így értelmezték a felolvasottat.” [Neh 8,7–8; IMIT-ford.]) Ez nekünk, protestánsoknak, akik a reformáció nagy vívmányának tekintjük a nemzeti nyelven megszólaló Szentírást, a Luther-Bibliát, Károli Gáspár Bibliáját, különös szembesülés. Mindazonáltal meggyőződése, hogy a fordítás a vallásgyakorlás szempontjából is helyes, kívánatos, és hálaadással mondhatjuk, hogy „[a]z ki Sidoul, és Görögül és vígre Diákul / Szol vala righen, szol néked az itt Magyarul. / Minden nipnek az ő nyelvün, hogy minden az isten / Törvinyin iljen, minden imággya newit.”¹³ Hozzá kell tennünk: hermeneutikára a Korán esetében is szükség van.

Az utóbbi száz évben egyre többet hallunk a szerző mellett a befogadóról, a nyitott műről és az inspirált olvasóról. Ez különösen egy költői mű, egy szimbolikus írás esetében nagyon indokolt, ám mintha nem mindig kellő differenciáltsággal szólalna meg e törekvés. Hisz a szimbólumoknak is van társadalmilag kanonizált jelentéstartománya, és ha a költő a rózsájáról vagy a galambjáról beszél, minden inspirált olvasó nagyjából ugyanúgy érti, hogy kit említ ilyenformán, s hogy a rózsza nem

növény, a galamb nem madár. A befogadó, aki az üzenetet veszi, az üzenő félre kell figyeljen. Dilthey azt mondja, hogy „a hermeneutikai eljárás végső célja az, hogy a szerzőt jobban megértsük, mint ahogy ő magát megértette”.¹⁴ Az olvasónak tehát van szerepe, de erőfeszítése a szöveg szerzőjének megértésére kell irányuljon. Az olvasó nem csavarhatja ki az író kezéből a tollat, nem is társszerző. Ha most a törvényekre gondolok, akár konkrétan a Tóra törvényeire, a hermeneuta nyilván számításba veheti, hogy sem Hammurápi „törvényei”, sem a Tíz Ige nem feleltethető meg a jelenkor törvényeinek, ám értelmezésük nem válhat parttalaná. Hogy mennyire igen és mennyire nem, azt épp azok a régészeti kutatások mutatják, amelyek a 19. század első negyede óta döntően megváltoztatták a Biblia

értelmezését. A mi mai megközelítéseink – iskolától függően – lehetnek különbözők, de nem gondolom, hogy Hammurápi vagy Mózes korában (lett legyen az bármikor) a „törvények” olvasói nagy szabadsággal értelmezhet-

ték őket, mert a király odacsapott volna. A szerző közöl, az olvasó a szerzőt értelmezi, s ebben bizonyos mozgástere van, de az keskeny mezsgye.¹⁵

Történészként nem is mondhatok mást, mint hogy a Biblia történeti olvasata legitim olvasat. Ehhez persze a bennem élő teológus azonnal hozzáteszi, hogy a Biblia spirituális olvasata – bár ez nagyon szerencsétlen kifejezés – szintén legitim. Egy Balassi-verset lehet poétikai szempontból elemezni és a szerelmünk fülébe dűnyögni, egyik sem érvényteleníti a másikat – de egy irodalmár, ha szerelmes is, aligha tud elvonatkoztatni az akrosztichonoktól vagy a rímektől. Olyan történészként, aki az ókori Kelet irodalmával, vallásával foglalkozik, nem botránkoztat meg, hogy az ókori Izraelben volt politeizmus, amint azt például a Kuntillet Adzsrud-i feliratos leletek bizonyítják („a Samáriai JHVH és az ő Asérája”) – ez nem nagyobb kihívás a

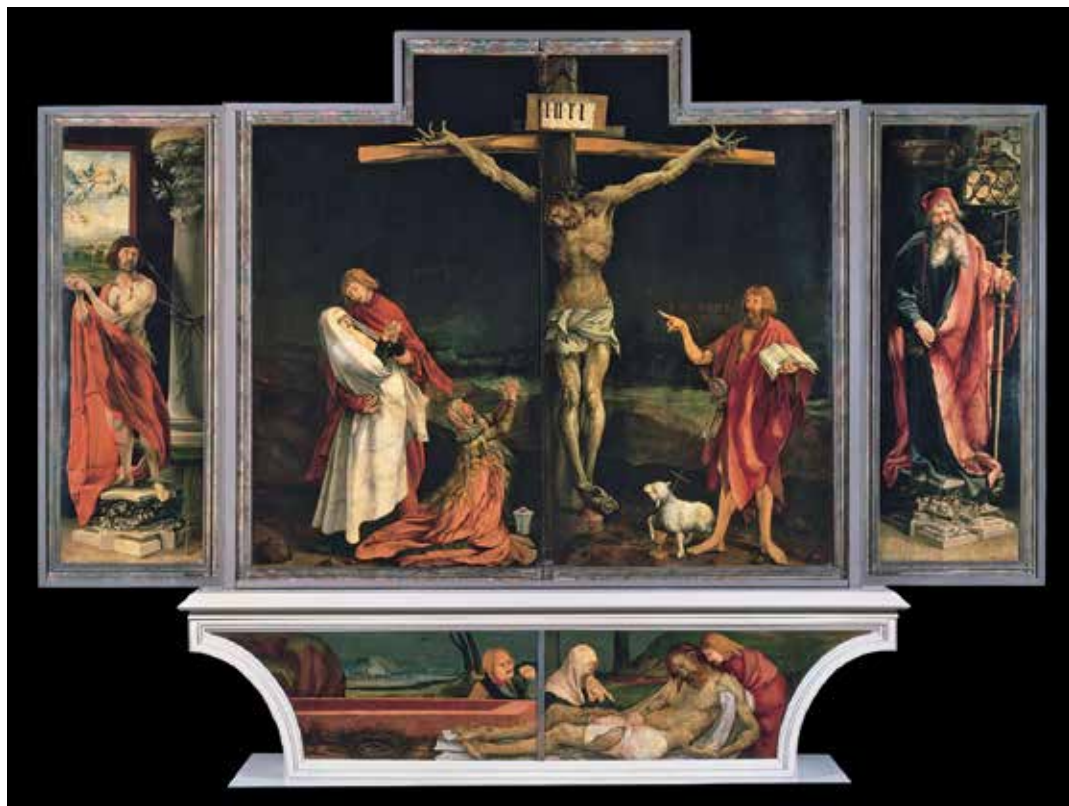
„Történészként nem is mondhatok mást, mint hogy a Biblia történeti olvasata legitim olvasat. Ehhez persze a bennem élő teológus azonnal hozzáteszi, hogy a Biblia spirituális olvasata – bár ez nagyon szerencsétlen kifejezés – szintén legitim.”

teológiának, mint amellyel már a 19. század dereka óta minden teológusnemzedék szembenéz, és erre nem adekvát válasz Aséra valamiféle eliminálása, miszerint valószínűleg nem JHVH felesége. (Ezt a konkrét információt valamikori professzoraink még nem ismerhették, de az ugariti emlékeket és az ókori Kelet egyéb emlékeit természetesen igen.) Kihívással néz szembe az a természettudós is, aki szakmája művelőjeként találkozik azzal, hogy a Nap megállt Gibeónban, hogy Ezékiás korában az árnyék visszament tíz fokkal, és hogy Jézus szűztől született. Teológusként ne vegyük csekélyesszámba más szakemberek kihívásait a Biblia felől! Ám ha ők netán szaktudományuk konszenzusával szembemelve e helyeknek valamiféle apologetikus interpretációját adnák is, ez a teológust véleményem szerint nem tehermentesíti, neki teológiai választ kell adnia. A történeti megközelítés nem

jelentheti azt, hogy a történész feladata igazolni a Bibliát – annak ilyen apológiára nincs szüksége; és a történelem nem is lehet a hit mankója; de éppoly kevésbé legitim, ha megpróbálja a történelemmel sarokba szorítani a Bibliát. A történész ismeretei (amelyek nem abszolútak, hanem saját korához kötöttek, változók és rész szerintiek) segíthetnek az exegézisben, és legfeljebb kérdéseket intézhetnek a Szentíráshoz. Viszont e kérdéseket a teológus nem utasíthatja el.

Ez a megközelítés azt is jelenti, hogy nem érthetjük félre a *sola scriptura* vagy a *scriptura sacra sui ipsius interpret* elvét. A mondat a reformáció korában sem azt jelentette, hogy legitim módon semmi nem létezhet a Szentíráson kívül, hanem a sarkos megfogalmazás a pápák és a 15. század romlott hagyományainak elutasítását célozta, amely a legújabb kor egyházi gyakorlatát és az esetleges

▼ Matthias Grünewald: Az isenheimi oltár zárt állapotban a keresztre feszítés jelenetével, 1512–1516 (olajfestmény, 269 x 307 cm, Unterlinden Museum, Colmar)

középkori praxist állította volna a Biblia fölé, de legalábbis mellé. A *sola scripturát* mindazonáltal nem lehet teljes következetességgel végigvinni, a dolog abszurditását egy muszlim hagyomány legendás példájával illusztrálhatjuk, amely a Korán (mint szentírás) kizárólagosságát és minden egyéb fölöslegességét volt hivatva alátámasztani.¹⁶ A reformátorok tehát nem utasították el az első keresztény nemzedékek tapasztalatát, gyakorlatát, és nagyon komolyan tanulmányozták és idézték az egyházatyák írásait. A *sui ipsius interpret* elve, amely mindent kizárna, ellehetetlenítené az exegézist, és a mi korunkban az exegézishez már nemcsak az egyházatyák, hanem például a történettudomány (és egyebek) is hozzátartoznak. Továbbá a protestánsoknak szembe kell nézniük a katolikus egyház „Szentírás és szent hagyomány” elvével még akkor is, ha e szent hagyomány mibenléte meglátásunk szerint nem kellően tisztázott.¹⁷ Irodalmi vonatkozásban látnunk kell, hogy például az evangéliumokat előbb szóbeli hagyományként kellett továbbadják, s csak utána jegyezheték le írásban, valamint hogy az Újszövetség maga is hivatkozik extrakanonikus iratokra,¹⁸ teológiai vonatkozásban pedig egyfelől a Biblia sehol nem tartalmazza a *sola scripturát*, másfelől ez az ev Istent korlátozná abban, hogy bármikor is megszólalhasson az Írás lezárása után.

A legutóbbi félszáz esztendőben megélnékült a kánonnal kapcsolatos diskurzus is, nem mintha nem beszélünk volna erről már kétezzer év óta. Keresztény teológusok (néhány kivételtől – Markión, Adolf von Harnack, Notger Slenczka – eltekintve) egyetértenek abban, hogy az Ószövetség és az Újszövetség összetartozik. Arra, hogy az Ószövetség a zsidóság Héber Bibliájával azonos, a reformáció irányította a figyelmet, a római katolikus egyház Vulgatája a Septuagintára támaszkodott, melyet a zsidóság sosem tekintett Bibliájának. Ez a *retro ad fontes* humanista elve mentén azt is jelentette, hogy az eredeti nyelvből kell fordítani, s nem a latin Vulgatából, a gyakorlat azonban esetenként más volt. Így a katolikus egyházban ihletett írásként olvasták a Makkabeusok második könyvét is, az

ortodox egyházban viszont még a Makkabeusok negyedik könyvét is, az etióp egyházban pedig Takla Hajmanót élete is a szent iratok közé tartozik.

A Keletnek a kánonhoz való hozzáállása világosabban exponálja a problémát. A szent iratok összességét nem egyszerre és egyöntetűen határozta meg az egyház, hanem egy századokon keresztül kialakuló hagyomány révén. Kevésbé közismert, hogy az Újszövetséggel is hasonló a helyzet, mert azt ugyan mindenki számontartja, hogy Athanasziosz pátriárka 367-es húsvéti körlevelében felsorolja az Újszövetség huszónhét iratát (ez az ő egyházában iránymutató lehetett), ám a később és máshol íródott és ténylegesen a kezünkben levő *Codex Sinaiticus* Barnabás levelét és Hermász Pásztorát (illetve annak részeit) is tartalmazza, a *Codex Alexandrinus* Kelemen első és második levele mellett magába ölelte Salamon zsoltárait is. Mindez azt mutatja, hogy egyáltalán nem volt annyira kijegecesedett a kánon, mint amilyenek a tankönyvekből és pusztán az általunk még átlátott 19–20. századi gyakorlatból ismerjük. (A Vizsolyi Biblia a protestáns princípiumon túllépve nemcsak a Vulgata többletét tartalmazza, hanem azon túlmenően is tartalmaz apokrif könyveket.)¹⁹ A qumráni leletek és a Nag Hammadi-i könyvtár világosan mutatja, hogy a Jézus korához közeli közösségek a mi kánoni iratainkon túli (ma apokrifnak nevezett) egyéb írásokat is szent iratokként olvastak. Így vetődött föl a 20. század derekán, hogy vajon az egyház Tamás evangéliumát is be fogja-e venni a Szentírásba, illetve hasonló félelem volt a nemrég előkerült Júdás evangéliumával kapcsolatban is. Vannak az egyháznak általánosan elterjedt „kanonizált tévhitei” is, mint például a minden képtárban látható, *barlangban* megszülető Jézus,²⁰ a Jézust köszöntő *háromkirályok*²¹ vagy a *bűnbánó* egykori parázna Magdolna.²²

Közöttünk van azonban a kanonizálás kérdésének az inverze is, a dekanonizálás. A protestáns bibliai kánon hatvanhat könyve közül Karl Barth a *Kirchliche Dogmatik*ban hatvanöt könyvet idéz valamilyen formában, egy könyv azonban nem jelenik meg a tízezer oldalas *opus magnumban* – számára nincs relevanciája. Ez az Eszter könyve, amely a

zsidóság egyik kiemelt ünnepeinek, a purimnak az alapszövege. Ha netán nem olvassuk az Ószövetséget, soha nem prédikálunk az Énekek énekéről, vagy bizonyos bibliai könyvekből csak szemelvényeket ismerünk, akkor – nem zsinati határozatként és nem elvi döntésként – egy egyházi tradíció révén gyakorlatilag dekanonizáljuk ezeket a szövegeket. A Gedeonról nevezett – keresztény – társaság miszsiójaként osztogatja kötetüket, melynek tartalma az Újszövetség és *azt követően* a Zsoltárok és a Példabeszédek. (Vajon elkezdene-e valaki olvasni az *Anna Kareninának* csupán a negyedik kötetét?) Élő Szentírás az, amelyet olvasunk, amely valóban életet minket.

A hermeneutika – az exegézistől eltérően – nem egy-egy bibliai perikópa vagy vers magyarázatával foglalkozik, hanem jóval nagyobb, átfogóbb elvi kérdésekkel, például a kereszténység és a mítosz kapcsolatának kérdésével. A hermeneuta például azt mutatja meg, hogy hogyan felel Péter második levele (1,16–21) az egyházban a parúzia kitoldása miatti kételyre azzal, hogy *mint szemtanú* hitelesíti Jézus ígértét.²³ A dilemma azonban az, hogy 2Pt-ről bebizonyosodott, hogy egy 2. századi pszeudonim írat, nem Jézus kortársa írta, s így érvelése „kártyavárként omlik össze”. A hermeneuta azonban rávilágít e „hamis mítosz” mögött az irodalomelméleti tényre, hogy „a fikció valóságot köt össze egy alannal, akit a fikció kapcsol össze egy realitással”.²⁴ Mivel az ismeretlen szerző Jézus megdicsőülésének történetével „találkozva azt tapasztalta, hogy *felkelt* szívében a hajnalcsillag, ezért maradandó bizonyosság lett számára a hagyomány parúziaváradalma is”.²⁵ Egy másik magyarázó persze joggal teheti fel a kérdést, hogy vajon e szöveg parúziát váró vagy elutasító „ihletett olvasói” szívében is fel fog-e kelni a hajnalcsillag, hisz ők épp a hosszú várakozás miatt bizonytalanodtak el. A Péter nevű szerzőnek nem a maga számára, hanem „emezek számára” kell feleletet adnia. A (kései) szerző azzal érvel, hogy addig higgyetek, amíg bekövetkezik – de az sem a levél megírásáig, sem az olvasásáig még nem következett be. Ez a másik dilemma. Nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a mai protestáns

egyházi praxisban alig hallani prédikációt a közeli parúziáról, és – személyes tapasztalat alapján mondom – akiket ilyenről prédikálni hallottam, súlyos pszichés gondokkal küzdöttek.

No és ki az a hermeneuta, akinek az értelmezés a „feladata”, aki a szöveg fordítására „jogosult”? Ha irodalmi szövegről van szó, akkor egy elméletileg is jól képzett irodalmár; ha a Szentírásról van szó, akkor egy elméletileg is jól képzett teológus. A határok természetesen nem átjárhatatlanok, de képzettséget igényelnek, hiszen olyanok számára kell értelmezni, akik maguk nem vagy nem teljesen értik a szöveget. A tolmácsnak kell ismernie az idegen nyelvet. A kandaké (a meroéi királynő) eunuchja is azt mondja Fülöpnek: „*Mimódon érthetném, hacsak valaki meg nem magyarázza nékem?*” (ApCsel 8,31; Károli-ford.) A megértés nem evidens. A magyarázat képessége, a *hermeneia* egyfajta *techné*, szakértelem. Nem szent tudás, a hermeneuta nem szent ember. A 19. század végéig azt hitték, hogy az Újszövetség görögje, amely nem azonos Homérosz vagy Platón görögjével, külön, szent nyelv. Az oxürhünkhoszi papiruszok és Adolf Deissmann óta tudjuk, hogy nemhogy nem szent nyelv a koiné, hanem az agóra nyelve volt. Ez azonban nem jelenti azt, hogy Pál apostol, a szent ember ne ezt a nyelvet beszélt volna. A Szentírás hermeneutája majd minden esetben az egyház teológusa, de nem attól hermeneuta, mert egyházi.

Hadd világítsam meg egy példával, hogyan látom a „keresztény” hermeneutika kérdését. Ha valakinek komoly gerincbántalmai vannak, elmegy a háziorvosához, aki elküldi őt a legkülönbözőbb vizsgálatokra, befekszik egy kórházi kivizsgálásra, majd kiengedik egy zárójelentéssel. Emberünk nagyon fél, hogy mi lesz, ha baja egyre súlyosabbá válik, de a műtétet is rendkívül kockázatosnak tartja. A zárójelentés, épp az, amely eligazíthatná őt, hétpecsétes titok, tele van orvosi szakszavakkal, latin rövidítésekkel és egyéb információkkal, melyekből alig ért valamit. Ekkor egy hermeneutához fordul, egy orvos ismerőséhez, aki értelmezni tudja számára a zárójelentésben írottakat. Ekkor megérti, hogy mi áll a papíron, de az egzisztenciális döntést, hogy meg-

kockáztathatja-e még pár évig a műtét elhalasztását, avagy most, amikor még nem feltétlenül szükséges, kés alá fekszik a lebénulás kockázatával, magának kell meghoznia. Egyfelől a döntés kizárólag az övé (az esetleges lebénulás és az esetleges gyógyulás az ő választása); másfelől a hermeneutésznek nem kell hasonló gerincbántalmaktól szenvednie, ő nem attól autentikus, hogy ugyanolyan betegsége van, hanem hogy jól érti a zárójelentés nyelvét.

A Szentírás az egyház könyve, az egyház gyűjtötte egybe, az egyház olvasta (olvassa), az egyház magyarázta (magyarázza) és hirdette (hirdeti). Noha a 18. századig a Biblia átjárta az egész társadalmat, nem volt kétséges, hogy a Szentírás az egyházé. Hirdetői is az egyházhoz tartoztak, és ez ma sincsen másképp. A Szentírás ma is az egyházé. Kultúr-történeti olvasók mazsoláznak belőle; jól teszik, válják egészségükre! Ám amint a görög nyelvtan nem lesz hívő tudomány, úgy a hermeneutika sem. Bibliai tudomány azáltal, hogy tárgyaül nem Homéroszt, hanem a Bibliát választja. És aki a Szentírással foglalkozik, és aki éveken vagy egy életen keresztül a Szentírással foglalkozik, az bizonytalannal megragadottá válik általa; ez nem olyan, amit vacsora után le lehet vetni. A hermeneutika akadémiai tudomány, amelyet az egyházban teológusok űznek. Senki nem születik hermeneutának, de senki sincs kizárva belőle, ugyanakkor nem válik automatikusan azzá a keresztséggel, s ahogyan a héber és görög igeragozást, úgy ezt is meg kell tanulni, időt, energiát odaszentelve.

Hermeneutika többféle is létezhet (amint egy szövegnek is többféle fordítása létezhet). Én a föntiekben a magam nevében szóltam, az én hermeneutikai meglátásaimról beszéltem. Némelyik másik hermeneutika homlokegyenest szembemegy az én felfogásommal, ők egy másik teológiai iskolát képviselnek. Ám semelyik iskolával kapcsolatban nem beszélnék veszélyről. Engem nem veszélyeztetnek a másféle hitükkel, másféle exegézisükkel, másféle hermeneutikájukkal. A *hairezisz*, amely az óegyházban egy „párt” volt (ami *eo ipso* azt jelenti, hogy más *hairezisz*ek, más hasonló méretű, hasonló kegyességű, summázva: hasonló legitimitású pártok is

kellett legyenek, hisz csak akkor érdemes „pártról” beszélni, tehát a [proto]ortodoxia is *hairezisz* volt a hasonló *hairezisz*ek között), utóbb herezis, magyarul eretnekség lett. Nálam azonban a *hairezisz* továbbra is irányvonal, iskola – a más beállítottság akkor sem eretnekség, ha nem értek vele egyet. Jézus tanítványi köre, az opportunistá vámbérlő, a radikális szélsőséges (zélóta), az iskolázatlan halász aligha láttak mindent egyformán; nyilván más „nyelven” hirdették a Krisztust. Ha mindegyik csak a halászokat tudta volna megszólítani, akkor csak az Imperium Romanum vízgazdálkodási szakmunkásai tértek volna meg, aligha lenne ma kereszténység.

Bármelyik hermeneutikai iskolához közeledünk is, tudnunk kell (tudomásul kell vennünk), hogy *egy* az iskolák közül. Én legalábbis azt hiszem. Ki gondolta 1800-ban, hogy egy nemzedék múlva jön Ferdinand Christian Baur és az ő tübingeni iskolája, ki gondolta 1900-ban, hogy jön az *Entmythologisierung*? Aligha áll meg a világ ott, ahol mi ma tartunk, a posztmodern is el fog egyszer múlni. A mi megközelítésünk valóban csak egy; hisz már a saját korunkban is több van. Ahogy egy kétdimenziós képet, pláne egy háromdimenziós szobrot több felől lehet szemlélni (és vannak olyanok, melyek kifejezetten kívánják is ezt, mint például Michelangelo *Rondanini-pietája* vagy Rodin *Calais-i polgárai*), egy írott műnek is több olvasata lehetséges. Lehet, hogy én magam is másképp olvasom ugyanazt öt-tíz év múlva, sőt az elveim is mások lesznek. A történeti-kritikai megközelítés egy kérdésre adott válaszként született meg, az ige teológiája úgyszintén. Bizonyosak lehetünk benne, hogy idővel és a társadalmi, egyházi, kegyességi stb. változásokkal újabb kérdések fognak fölvetődni, s szükségszerűen új hermeneutikai kísérletek is jönnek a változatlan Szentírás válaszainak keresésére.

Ami a teológiai diszciplínák *integrációja* keresésének lehetőségét illeti, én ezt a kérdést nem teszem föl. Persze úgy gondolom, legitim lenne, ha ezek közelebb kerülnének egymáshoz. De keresni? A bennem lakó történész azt mondja, hogy ez a múlt. Ideális vagy általunk idealizált múlt. Nem tudjuk visszahozni. Talán 1800-ban még megvolt.

Ám én, aki ma élek, nem is szeretném az 1800-ban létezett teológiát visszahozni. Az én kérdéseimre a 21. században az nem válaszol. Más kérdés, hogy fájlalom, hogy a dogmatikusok nem tudnak a bibliai teológia vagy az exegézis mai eredményeiről. És fordítva. De hisz már a bibliai teológia is több mint száz év óta külön ószövetségi és külön újszövetségi teológia. Hogy integrálhatnák a dezintegráltak az egyéb diszciplínákat?

És hogy vissza kell-e igényelni az egyháznak az akadémiától a Szentírás kutatását? Nem gondolnám. Azt gondolom, az egyház ma is teljesen szabad, hogy kutassa a Szentírást. Senki, sem az akadémia, sem más nem vette el tőle azt a

lehetőséget, hogy kutassa az Írást. Én nem látok itt rablót és kifosztottat. Mindenki, minden egyház és minden akadémia kutathat. (Hála Istennek, teszi is.) Ha valahol gond van, én fordítva látom. A szószék megrettent a katedra kutatási eredményeitől, nem merte (?), nem tudta (?) a szószéken hasznosítani őket. Bizony van szakadék szószék és katedra között – de a szószéknek is van szabadsága is, lehetősége is az új ismeretekre s azok hasznosítására. Száz éve még csak a népújságokat olvasta a templomjáró közösség. Már évtizedek óta a televíziót nézi (ahol a *venia docendit*ől megfosztott Hans Küng beszél), az internetet bújja, és úgy érezheti, hogy valamit elhallgattak előle a szószéken. A netről tudja meg, hogy voltak más evangéliumok is (azokat a gonosz Vatikán titkolta el a nép elől), és Jézusnak volt felesége is. Becsapva érezheti magát, s ezáltal az egyház hitvallása is hitelvesztetté válhat. Szabad nyíltan beszélni híveinkkel akár a teológiai tudományos eredményeiről és persze az útkereséseiről és a tévedéseiről is. Miért van az, hogy egy végzett teológiai hallgató, kikerülvén a gyülekezetbe, rövid idő után úgy prédikál, mint a gyülekezetéből a buzgó bibliaolvasó Feri bácsi? Bibliai igék egymásra vonatkoztatásával, és ezzel elintézve. Ám aki így olvas, azt nemsoká szembesítik azzal, hogy hamis a Biblia, hisz hogyan írhatta volna meg Mózes saját,

Nebó-hegyen történt halálát (5Móz 34). A teológiai restség a fundamentalizmus egyik szülője. A *sui ipsius interpret* nem ezt jelenti. Ő pedig egy-két év után elfelejti mindazt, amit az akadémián tanult. A jó pap holtig tanul, és őszintén beszél „a nagykorú világ” fiaival. Lehet, hogy a világ nem „nagykorú”, talán a pap sem „jó” – de őszinte attól még lehet. (Hasonlórol egyszer Keken András beszélt nálunk.)

Úgy vélem, hogy ahogy a teológiai tudományosság fölveti azokat a kérdéseket, melyek izgatják, s keresi rájuk a választ, ugyanúgy az egyház is ezt teszi. A kérdések olykor közösek, máskor azonban nem. Ám nem biztos, hogy az egyháznak (a hívők közösségének) a Szentírás tudományos kutatása lenne a hivatása; ahhoz tudományos előképzettség szükséges. Az ige egzisztenciális megszólaltatása a gyülekezetben már sokkal inkább. Ami az ige prédikálását, a gyülekezet közösségében való megélését illeti, ott az egyház ugyanúgy keresi a maga útját, és abba a régeszék, a filológusok és a zenetörténészek kevésbé tudnak beleszólni, legfeljebb mint gyülekezeteik tagjai. A (katolikus) egyháznak a munkássággal való találkozása inspirálta a munkáspapok megszületését; a protestáns egyházakban hasonló útkeresésről nem tudok. (Sajnos, úgy tűnik, ez a válasz nem tudott igazi egyházi feleletet adni az industrializálódó társadalom problémájára.) Az egyházi konzervativizmussal való szembenézésből születtek meg a beatmisék. Ezek hasonlóan értékes kísérletek, mint az egyre több papiruszleltre támaszkodó új szövegkiadások. Amit szerencsésnek tartanék: ha az egyházi gyakorlat tudomásul venné és fel tudná használni a teológiai kutatómunka eredményeit. Ugyanakkor azt is látni kell, hogy a kutatás sokszor vargabetűkkel jár, tévedéseket is szül. A teológia egyáltalán nem tévedhetetlen. Az, amit sokan a szószék és a katedra konfliktusának látnak, szerintem valójában nem a teológiának és az egyháznak a konfliktusa, hanem egy a teológiai tudományosságon belüli konfliktus, amely

„Hermeneutika többféle is létezhet (amint egy szövegnek is többféle fordítása létezhet).”

látványosan azon kívül jelenik meg. Én úgy érzelkelem, hogy a szószéki prédikációk alapvetően a dogmatikára támaszkodnak, s jóval kevésbé a bibliatudományok eredményeinek értelmezésére. Ez (ha valóban így van) önmagában is gond, s különösen akkor, ha a prédikáció nem ad adekvát választ templomlátogató híveink valós kérdéseire.

Természetesnek tartom, hogy a hermeneutika azt az egyházi igényt igyekszik kielégíteni, hogy az egyház szent Írását értelmezze, illetve hogy kutassa, hogy mi ennek az értelmezésnek a legmegfelelőbb módja. Az egyházban összegyűlt sokféle elhívott embert többféleképpen lehet osztályozni. A „konzervatív *versus* liberális”-t nem tartom szerencsésnek, mert az ma politikailag terhelt, ráadásul a liberális szitokszóvá is tétetett. (Képzeld el, ha konzervatív testvéreinkre „reakcióst” mondanánk, hisz volt olyan kor, amikor ez járta.) Ez ráadásul nem is szimmetrikus bipolaritás, a konzervatív inkább a „futurikust” igényelné; a liberális párja a „gúzsba kötő” lenne. Az egyház azonban sokkal színesebb ennél. Vannak köztünk fundamentalisták, pietisták, glosszolálások, apologeták, társadalmilag elkötelezettek, feministák, miszticizmusra hajlók, világból kivonulók, írástudók, intézménytudatosak, diakóniai hajlamúak, misszionáriusok, militáns keresztények, törvényeskedők stb. És mindnyájan (ugyanazt) a Szentírást olvassák, és ugyanarra is hivatkoznak. Azt hiszem, hogy az intézmény természetes igénye, hogy e számos csoportot összetartsa, s ezt elméleti eszköztárával is megtámogassa. Ennek a szükségességét ismerte föl már Constantinus is, s ezért hívta össze a niceai zsinatot. Ám az, hogy a különböző csoportoknak mind van a saját attitűdjükre legitimációjuk, miközben azt ugyanabból a Szentírásból merítik, arra utal, hogy azt tényleg különbözőféleképpen lehet olvasni. Ez egy ezer év alatt írásba öntött többnyelvű irat esetében valóban lehetséges is. Amikor Constantinus létre akarta hozni az egységet, nem véletlenül fogalmaztak meg egy mindössze pár soros hitvallást, s nem az általunk használt ezeregyszáz oldalas Bibliát állították középre, amit elvileg megtehettek volna. És amint azt a történelem megmutatta, még az a rövidke

hitvallás, melynek több változata közül ma az *Apostolicum*nak nevezettet használjuk, sem volt minden keresztény számára elfogadható. Az öngazolások szükségszerűsége természetesen támogatja a különböző exegéziseket és a mögöttük meghúzódó különböző hermeneutikákat. (Hirtelen az a példa jut eszembe, hogy voltak-e Jézusnak testvérei. Az Újszövetség világosan beszél a „testvérekről”,²⁶ és a protestánsok többsége ezt is képviseli, a római katolikusok azonban nyilván az *aei parthenos* dogmatikai megfontolásából s ehhez megfelelő exegézist keresve unokatestvérnek tartja őket. Az egyértelműnek tűnő állítás átértelmezésének esetleges lehetőségéről folyó évszázados vitát aligha dönthetjük el e rövid megjegyzésben. Számunkra inkább a mögöttes hermeneutika az érdekes, s nem is a *Magyar Katolikus Lexikon* megmosolyogtató magyarázata [„...nem lehet bizonyítani, hogy utána [József és Mária] házasságot éltek volna”];²⁷ amely egyfelől csekély bizonyítóerővel rendelkező *argumentum e silentio*, másfelől ki kellene zárjon egy evidenciának vehető feltételezést.) A különböző írásmagyarázati elvek egyidejű megléte a különböző keresztény csoportok meglétét képezi le, legalábbis azokét, amelyeknek megfelelő intellektuális kapacitása van erre.

A „hermeneutikai híd” építésére irányuló törekvést azonban nem látom lehetetlennek, mivel a hermeneutika *tudomány*, nem pedig hitvallás. A hermeneutika nem kell, hogy szétválasszon, mert önmaga lehetőség szerint értéksemleges maradhat. Ám az, hogy nem akar sem árkot ásni, sem tudatosan elzárkózni a közös exegézistől, nem jelenti azt, hogy kritikus esetben ne sietne mégis a konfesszionális exegézis segítségére. Erre annál is inkább lehetősége van, mivel a közléseknek több szintje van. Sokszor a beszélő polivalens kifejezéseiben, sokszor a befogadó értelmezésében. Én döntöttem el, hogy mit hallok ki abból az egyszerű mondatból, hogy „igazad van”. Érthetem afirmatívnak, adott esetben kérdés is lehet (a középkorig nem használtak írásjeleket), de kihallhatom belőle a gúny szavát is. A különböző keresztény csoportok egymásra találását, közeledését véleményem szerint nem a hermeneutika fogja létrehozni. Ellenkezőleg: ha e szociológiailag

megfogható közösségek közelednek egymáshoz, akkor a hermeneutikáik is közelebb kerülnek majd.

A tudomány világában érdekes kérdés, hogy milyen kapcsolatban állnak egymással egyes diszciplínák. Ezt nem utolsósorban a kialakulásuk története (is) meghatározta. Így nőtt ki a filozófiából és a csillagtudományból (nem tudom, asztronómiát vagy asztrológiát mondjak-e) a matematika és a geometria stb. Sőt a kezdetekben a tudás és a tudomány sem vált el úgy egymástól, mint ahogyan ma tapasztaljuk. Sokáig a filozófia is *ancilla theologiae* volt, később emancipálódott, s

ma már bizonyonnyal nem szeretne *ancilla* lenni. A tudományok kölcsönösen inspirálóan hatottak egymásra, talán a 17. századig léteztek olyan polihisztorok, akik több tudományt is egyformán magas szinten űztek, s ezáltal tudományágakat is összekapcsoltak. A középkortól a *sacra theologia* állt a tudományok hierarchiájának élén. Mindenki, aki iskolázott volt, rendelkezett ilyen jellegű tudással, s arra építkezett. Az ókori Kelet régészete kifejezetten a Biblia kutatására irányult, a Biblia igazsága régészeti bizonyítékainak feltárása vágyával indult. Az Assur-bán-apli könyvtárból előkerülő *Gilgames-eposz* és benne a vízözön leírása, valamint a Leonhard Woolley ásatásai révén felfedezett átázott talajrétegek óriási visszhangra találtak az egyházaknál. Flinders Petrie megtalálta az úgynevezett Izrael-sztélét, amely bizonyítja, hogy Merenptah volt az *Exodus* fáraója. Hurrá, a régészet bizonyítja, „und die Bibel hat doch recht”!²⁸

Mára e tudományok *sui generis* studiumokká váltak, ám mintegy száz év óta alig kerül elő olyan lelet, amely a Bibliát igazolná (nem egy korábbi leletet újrainterpretálnak). Amit ma föltárnak: kortörténeti adalékok, leletek, melyek segítenek megérteni azt a hátteret, amely előtt a bibliai történetek lejátszódtak. Nem azért folynak az ásatások, hogy igazoljanak, sem hogy cáfoljanak. Valamint ásatásokat folytatnak nem bibliai országokban, Kínában, Bolíviában is. A régészet sem *ancilla theologiae*. Ám

„A teológia pedig – mint egyházi tevékenység – nem ürülhet ki, viszont számos egyéb tudományos diszciplínával párbeszédbe kerülhet, párbeszédbe kell kerülnie; kérdéseiket nem negligálhatja, válasszal tartozik.”

a teológia kitörölhetetlenül meghatározta számos tudomány alap-kérdésfeltevéseit, módszereit. A bibliamagyarázat bábáskodott a 18–19. században az irodalmi hermeneutika születésénél is. Amikor a teológiában megjelenik a *Formgeschichte*,²⁹ az az irodalomtudomány módszereivel különíti már el a Biblián belül a különböző műfajokban megjelenő perikópákat. Ezek a tudományok egymást gazdagítják, az egyik tudomány nem tudja a másikat fenyegetni. Természetesen emlékszem még azokra az időkre, mikor teológushallgató koromban számos,

a barthi neoortodoxián nevelődött lelkész (piaci?) ellenséget látott a pszichológusokban, s Freud valláskritikája nyomán magát a pszichológiát is ellenségnek tekintette. Aztán

ahogy Carl Gustav Jung is bejött, jött a lelkesedés is (anélkül, hogy észrevették volna, hogy egy nosztalgikus profétáért lelkesednek). A pszichológus céh jó néhány tagja nehezményezte a lelkészek lelkigondozásnak nevezett iskolázatlan kontárkodását. Mulatságos, hogy az 1980-as évek elejéig a Magyar Tudományos Akadémiára egyik diszciplína kakaskodó képviselőit sem engedték be, mindkettőt – a kor terminológiájának megfelelően – áltudománynak tekintették. Hála Istennek, pár évtized óta túl vagyunk már ezen, és nagyon egészséges kooperáció folyik a két tudomány képviselői között. Ez nem szakmapolitikai *modus vivendi*, hanem két diszciplína (melyek egyes szakaszokon határosak egymással) párhuzamos és közös működése. A pszichológia nem a teológia gyarmata, de nem is uralkodik rajta. A teológia pedig – mint egyházi tevékenység – nem ürülhet ki, viszont számos egyéb tudományos diszciplínával párbeszédbe kerülhet, párbeszédbe kell kerülnie; kérdéseiket nem negligálhatja, válasszal tartozik. A teológia mindig el fog különülni az egyéb tudományoktól a tekintetben, hogy – azoktól eltérően – tárgya speciális, a *theos*, már amennyiben a *theos* egyáltalán valamilyen tudománynak is tárgya lehet. Az Isten leginkább az

imádat tárgya lehet, és tudományosan nem kutatható. Amit róla tudhatunk, azt sem a méréseink, sem a tapasztalataink, sem a régészet kutatásai révén, hanem saját kijelentése által tudhatjuk. Reflexiónk sem tudományos, hanem a *proszkümészisz*, a leborulás. Tudományos a megnyilatkozásairól, kijelentéséről szóló írásos beszámolók értelmezése

lehet, ahol az előforduló szavak ragozása, az említett mértékek azonosítása, a szöveg lemásolása és értelmezése mind-mind kutatás tárgyává válhat. Az Istennel való találkozás azonban csak megsemmisítően felemelő élmény lehet; nem csoda, hogy az ezt megtapasztaló misztikusok utána csak dadogni vagy hallgatni tudtak. ■

JEGYZETEK

- * Ez az írás Fabiny Tibor professzor kérdései nyomán született. Mind a mögöttes kérdések, mind az itt megfogalmazottak lényegesen rövidített változata megtalálható az általa kiadott könyvben (FABINY Tibor 2023. *Túl a literalizmuson. Gondolkodó párbeszéd a teológiai hermeneutikáról*. L/Harmattan, Budapest).
- STROUMSA, Guy 1999. Die christliche hermeneutische Revolution und ihre Doppelhelix. Frühchristliche Kultur und Kanon zwischen Juden und Heiden. In: *Kanon und Kultur*. Walter de Gruyter, Berlin – New York. 1–30. o. 3. o.
  - Egy idevonatkozó írásom: HUBAI, Peter 2009. Ein neues Apotropäon. Eine hermeneutische Fragestellung. *Göttinger Miszellen*, 222. sz. 27–40. o.
  - A közelmúltban jelent meg egy ilyen könyv: FRÁTER Erzsébet 2019. *A Biblia növényei*. Scolar Kiadó, Budapest, 2021.
  - STAUFFER, Ethelbert 1941. *Die Theologie des Neuen Testaments*. W. Kohlhammer, Stuttgart–Berlin.
  - Oskar Bätschmann *Einführung in die kunstgeschichtliche Hermeneutik* című munkája magyarul is megjelent, lásd: BÄTSCHMANN, Oskar 1998. *Bevezetés a művészettörténeti hermeneutikába*. Ford. Bacsó Béla – Rényi András. Corvina Kiadó, Budapest. (Egyetemi Könyvtár.)
  - A Biblia mindkét részében szerepelnek olyan részek, amelyek nem összeegyeztethetők a morállal (pl. Isten Izsák feláldozását rendeli; vagy megkeményíti a fáraó szívét, majd emiatt megbünteti őt; valamint elrendeli az amaleíkiak kiirtását [5Móz 25,19; 1Sám 15,32–33]; és Jézus megátkozta az ártatlan fügefát [Mt 21,19]).
  - A *Comma Joanneum* azonban ellenpélda, s nem az egyetlen.
  - Radnóti Miklós: *Razglednicák 4*, részlet. – *A szerk.*
  - A héberben az *ólám* egy korszakot, nem az idő végtelenségét jelenti.
  - Fordította Franz Delitzsch.
  - Egyes szavaknak a héber betűk számértéke szerinti összegének megfelelő másik szóra történő felcserélése, ahol tehát a második összege megegyezik az előzőével. Hasonló eljárás אֶתְבָּרָא – *atbas*, a szó átfordítása oly módon, hogy a héber ábécé első betűjét (א) az utolsó (ת) cseréli, a második (ב) az utolsó előtti (ש) stb. Ennek révén lehet Jer 25,26-ban a *Sésákok Bábelen* érteni (Jer 51,41 hasonlóképpen). Az Újszövetség az *izopszéfia* egy előfordulását dokumentálta: Jel 13,18, ahol a szám a 666 (a népszerű קַסְרַי נֵרֹן *Nerón keszar* – Nero császár értelmezés valószínűtlenségét már több mint száz évvel ezelőtt kimerítően tárgyalták). Barnabás levele 9,8 Ábrahám 318 szolgáját (1Móz 14,14) a görög betűk alapján Jézusra vonatkoztatja (IHΣ = 10 + 8 + 300).
  - Elvileg vagy technikailag lehetséges lenne olyan bibliai interpretáció is, amilyet Qumránban gyakoroltak és a *peserek* (pesárim) példáznak: a szövegeket mintegy rejtjelezett textusként fognák föl (a mi eljárásainkhoz hasonlóan aktualizálják – részben magukra), és a kódok a gyülekezet ellenségeire vonatkoznak; ugyanakkor maga a *peser* is titkos nyelvet használ. Mind a bibliai textust, mind a rávonatkoztatott *pesert* olvasva, a szöveg értelme nem lesz világosabb, inkább rejtélyesebb.
  - Sylvester János *Új Testamentuma* (Újsziget, 1541) ajánlásából.
  - DILTHEY, Wilhelm 1974. A hermeneutika keletkezése. In: uő: *A történelmi világ felépítése a szellemtudományokban*. Gondolat, Budapest. 493. o.
  - Miután megfejtették az ékírás, még mindig sokan kételkedtek a helyes-gében, ezért a Királyi Ázsia-Társaság (Royal Asiatic Society) ugyanazt az akkád szöveget elküldte lefordítani négy tudósnak: Henry Creswicke Rawlinsonnak, Jules Oppertnek, Edward Hinckesetnek és William Henry Fox Talbotnak, s ők lényegében egyformán fordították le. A hasonló megértés volt a megfejtés igazolása.
  - Alexandria arab meghódítása során (642) Amr Ibn al-Ász emir követet küldött Umar Ibn al-Hattáb kalifának, hogy mit tegyen a híres könyvtárral. A kalifa válasza a legendás történet szerint az volt, hogy ha a könyvek tartalma megegyezik Allah könyvével, akkor „elvagynk nélkülkük”, hisz ez esetben Allah könyve több mint elegendő. Ha viszont olyat tartalmaz, ami nem egyezik Allah könyvével, akkor nem szükséges megőrizni őket. „Menj, és pusztítsd el!” (A közismert történetről tágabb összefüggésben lásd CANFORA, Luciano 1987. *The Vanished Library. A Wonder of the Ancient World*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.)
  - A katolikus egyház különbséget tesz szent és egyházi hagyomány között.
  - Pl. Zsid 11,37 hivatkozik a *Martyrium Isaiae* 5,11–14-re, Jud 6 pedig az 1Énók 10,6-ra. A Nestle–Aland-féle *Novum Testamentum Graece* 28. kiadásának III. függeléke mintegy hatszáz ilyen *locust* vél azonosítani.
  - 3–4Ezsd; 3Makk (de nem tartalmazza 4Makk, a Septuagintában található Salamon zoltárai és a Vulgátában szereplő Salamon bölcsessége könyveit).
  - Első előfordulása: Jakab-protoevangélium 18,1; népszerűsége miatt minden bizonnyal innen terjedt el.
  - Mt 2,1–12 sem királyokat, sem hármat nem említ.
  - I. Gergely pápa olvasta össze Lk 7,36–50-et a következő, 8. rész elejével.
  - KÖRTNER, Ulrich H. J. 1999. *Az ihletett olvasó. A bibliai hermeneutika fő aspektusai*. Ford. Koczó Pál. Hermeneutikai Kutatóközpont, Budapest. (Hermeneutikai füzetek.) 126–134. o.
  - Uo. 133. o.
  - Uo.
  - Mk 3,31–35; 6,3; Jn 2,12; 7,3; ApCsel 1,14; 1Kor 9,5; Gal 1,19.
  - Jézus testvérei. In: *Magyar Katolikus Lexikon*, <http://lexikon.katolikus.hu/J/Jezus%20testveerei.html>.
  - Lásd a több millió példányban kiadott és több mint húsz nyelvre lefordított könyvet: KELLER, Werner 1955. *Und die Bibel hat doch recht. Forscher beweisen die Wahrheit der Bibel*. Econ Verlag, Düsseldorf–Bécs. Ma már tudjuk, hogy Woolley ásátása nem igazolhatja Nőé történetét, az Izrael-sztélé nem dönthet az exodus kérdésében.
  - Formatörténet: a bibliai szövegek szövegműfajok szerinti vizsgálata. – *A szerk.*

„...szemüldék fekete széne...”

Vallomás, majdnem Balassi módjára

→ PETRÓCZI ÉVA

Számolgotok, számolgotok:
„...szemüldék(ed) fekete széne...”
lassan már negyvenhat éve,
hogy pályájába fogott.

Íve, színe még a régi,
egy-egy hiú, fehér szála kéri,
hogy fogj rá jó erős csipeszt.

Pedig még akkor se kéne,
hogyha fogyna feketéje,
mert amíg élsz, él szépsége.

Él, és mindmáig méltó
egy régimódi, szívárványos
német szóra, az *Augenbogenbaura*,
erre a csak-Rilke-írhatta névre.

Mert bizony nem parlagi,
nem ritkás-fakó szemöldök ez,
de ifjúságod engem máig
foglal eljtő építménye.

▼ Moai-csoport, azaz a húsvét-szigeti kőszobrok, 1250–1500 k.

→ *Petróczi Éva* (1951): többek között József Attila-díjas költő, író, műfordító, a Károli Gáspár Református Egyetem nyugalmazott egyetemi docense, a Puritanizmuskutató Intézet alapító, ma nyugalmazott vezetője. Legutóbbi kötete *Szent hagyatékl. Tanulmányok* (Hernád Kiadó, 2022) címmel jelent meg.

Reziliens gyermekek – út az egészséges jövő felé

Gondolatok a gyermekek jóllétéről

→ SZÁSZI ANDREA

Gyermekeink számtalan kihívással szembesülnek. Szülőként, pedagógusként, hittanoktatóként, lelkipásztorként szeretnénk minden rossztól megkímélni őket. Szeretnénk, ha egészségesek lennének: fizikailag, mentálisan, lelkileg egyaránt. Napjainkban jó néhány kutatás vizsgálja, hogyan érhető el a teljes társadalom – benne a gyermekek és a fiatalok – jólléte, amelynek része az öröm, az egészség, az elégedettség és a boldogság, és amely több a szenvedés hiányánál és az anyagi jólétnél.

A fejlődés, érés során fellépő mindennapi krízisek az emberi formálódás természetes részét képezik. Emellett persze felsorolhatnánk még az atipikus fejlődéshez kapcsolódó kihívásokat, a képesség- és részképességzavarokat, különböző fogyatékosságokat vagy éppen a tehetséges gyermekek által megtapasztalt kihívásokat is, de ez bőven túlnyúlna a jelenlegi tanulmány határain. Itt most csak arra szeretnék emlékeztetni, hogy minden gyermek egyéniség: egyedi és különleges, aki saját világában, életvalóságában tapasztalja meg a történéseket. De közös tapasztalatunk még, hogy a világ gyorsan és kiszámíthatatlannak tűnő módon változik, és átéltük a Covid19 pandémiás időszakát, amely a tizenegy-tizenéveseket viselte meg a leginkább: megtapasztalták a bezártságot, a félelmet, az otthon tanulás kihívásait. A jelenleg is zajló orosz–ukrán háború következtében átélük az aggodalmat, a reménytelenséget – vagy éppen a reményt. Ráadásul az utóbbi években erősödő klímaszorongás a gyermekek és a fiatalok körében is kimutatható.²

És ezek csak azok a kiemelkedő történelmi események, amelyekre egész társadalmunk emlékezni fog évtizedek, talán évszázadok múlva is.

Mellettük az egyén életében is számtalan akadály megjelenhet. Néhány adatot kiemelve azt láthatjuk, hogy az Országos Gyermekegészségügyi Intézet hivatkozik egy 2011-es statisztikára, mely szerint hazánkban évente körülbelül harminc gyermek hal meg bántalmazás és/vagy elhanyagolás következtében. Egy 2016-os WHO-felmérés pedig arról tájékoztat, hogy világszerte kb. 30% azoknak a férfiaknak és nőknek az aránya, akiket gyermekkorukban szexuális zaklatás ért, és ennél is jóval magasabb a fizikai bántalmazást átéltek száma.³ Az óvodában és iskolában a gyermekek jó része szembesül a zaklatás (bullying), azon belül is a cyberbullying (internetes zaklatás) jelenségével. Hazánk keleti és északi részein magas a hátrányos, illetve halmozottan hátrányos helyzetű családok aránya, de országos szinten is kiemelten sok az ilyen közösségben, családban felnövő gyermekek száma, akiknek a helyzete lemorzsolódáshoz, további életminőség- és életszínvonal-romláshoz és a következő nemzedékek még nagyobb mértékű hátrányos helyzetűvé válásához vezethet. A legfrissebb statisztikai adatokat tekintve 2021-ben az összes tanulói létszám kb. 10%-a (153 384 fő) tartozott a hátrányos és halmozottan hátrányos helyzetűek csoportjába.⁴ Sőt az infokommunikációs társadalom következménye az úgynevezett „Máté-jelenség”, amely rendkívül negatívan értelmezi a bibliai ígét (Mt 13,12), és azt a sajátosságát tárja fel, hogy akinek

→ Százi Andrea (1979): a Református Pedagógiai Intézet katechetikai igazgatóhelyettese, református lelkipásztor, vallástanár, pszichológus, kereszteny szemléletű coach. Kutatótanárként témája a gyermekek és a pedagógusok rezilienciájának fejlesztési lehetőségei.

több van, annak több tudása lesz, és intenzívebben fejlődhet. Ennek oka, hogy hozzájuthat az információforrásokhoz, ingergazdag környezetben él, ingergazdag fejlesztést kap, emiatt nagyobb fejlődési vágy alakul ki benne, mint azokban a társaiban, akik (őhozzá képest) hátrányból indulnak.⁵

Megjelentek új kihívások is, amelyek korunk fiataljait talán még erőteljesebben érintik, mint a felnőtt nemzedéket. Infokommunikációs korban élünk, és a Z generáció néhány képviselőjével, illetve az alfa generáció tagjaival találkozhatunk az oktatási rendszerben. Ők már digitális bennszülöttként élik életüket. Nemcsak olyan világba születtek, ahol szá-

mukra természetes a technikai eszközök használata, hanem az idejük nagy részét is az online térben töltik. Bármilyen információhoz hozzá tudnak jutni, és nem kell a felnőttek közvetítésére várniuk ahhoz, hogy egy-egy kérdésükre választ kapjanak. A szűretlen információhalmaz bőven tartalmazhat olyan adatokat is, amelyekre lelkileg, mentálisan – vagy akár fizikálisan – még nem állnak készen.⁶

Végignézve mindezekon, egy jól ismert vers sorai jutnak eszembe: „...tovább is van, / mondjam még?” Azt gondolom, hogy az itt felsoroltak egyértelművé teszik, hogy ha szeretnénk a gyermekeink jóllétéről gondoskodni, akkor cselekvésre van

szükség. Mi lehet ennek az útja? Attól függően, hogy milyen területre koncentrálnunk, a teljesség igénye nélkül a következők:

- az oktatás megújítása és az oktatási/pedagógiai szemléletmód, eszköztár formálása;
- megfelelő, modern és a 21. századhoz méltó tanulási feltételek kialakítása;
- a felnőttek (szülők, pedagógusok, lelkipásztorok, hitoktatók, pszichológusok stb.) felkészítése arra, hogy hogyan viselkedjenek, miként adjanak példát a gyermekeknek, és hogyan legyenek stabil alapot adó támasszá, segítívé;

- közösségformálás és -szervezés;
- a családok támogatása;
- a segítő tényezők (protektív faktorok) megerősítése;
- azoknak a tényezőknek a megalapozása, illetve megerősítése, amelyek segítik az új helyzethez való alkalmazkodást, és a felépülést, a fejlődést szolgálják;
- társadalmi támogató tényezők megerősítése;
- az egyéni és közösségi rugalmas lelki ellenálló-képesség (reziliencia) fejlesztése.

Húsz éve dolgozom gyermekekkel és fiatalokkal, illetve pedagógusokkal, lelkipásztorokkal, hittan-

oktatókkal. Éppen ezért, amikor az egészséges jövőre gondolok, számomra a rezilienciafejlesztés az a tényező, amelyben a felsoroltak lényegi elemét és a jövő zálogát látom. Olyan képességfejlesztés, amely egyéni és közösségi szinten is megjelenhet, és a testi, mentális, pszichés és lelki egészségre egyaránt hatással van. A tanulmány további részében arra hívom az olvasókat, hogy tekintsük át együtt a reziliens gondolkodásmód fő jellemzőit és azt a hosszú távú hatást, amelyet az a gyermekek és fiatalok életében kiválthat.

Mit jelent reziliensnek lenni?

Mi a közös a következőkben: labda, keljfeljancsi, biztosítókötél, légszák, meghajló búzagalász (vagy nád), karabíner, az aszfalton nőő virág? Amikor egy rezilienciakurzuson képek segítségével ezt a kérdést tettem föl az egyetemi hallgatónak, a következő válaszok születtek: védelem, rugalmasság, biztonság, talpra állás, erő. Nem véletlenül, mivel mindezek benne vannak a reziliencia fogalmában.

A téma kutatása alig néhány évtizedre tekint vissza, és a második világháború, illetve a holokauszt után jelent meg először. Mára a „rugalmas lelki ellenálló-képesség” értelemben ismert leginkább a kifejezés, amely azt is magában foglalja, hogy valamilyen nehéz helyzet, stresszt okozó szituáció, trauma után helyrejön az egyén, és képes újra jól működő életet élni.⁷ Átvitt értelemben, a korábbi hasonlatokat használva: mint a labda, amely a földhöz csapódás után nem marad a földön, hanem magasra pattan. Mint a keljfeljancsi, amelyet lenyomhatunk a földre, de visszaáll függőlegesbe, ha a nyomás megszűnik. Mint a búzagalász, amelyet a szél meghajlít, de az nem törik el, hanem visszahajlik eredeti állapotába. De beletartozik az is, hogy az illető fejlődik, és akár teljesen újra is szervezi az életét, alkalmazkodva azokhoz a körülményekhez, amelyek körülveszik. Adaptálja, ami

„Nem pusztán a velünk született vonásaink fejleszthetők, hanem megelőzőként, tudatosan is törekedhetünk olyan képesség- és készségfejlesztésre, amely segíti a rugalmas lelki ellenálló-képesség kialakulását és megerősödését.”

szükséges, és elengedi, átalakítja, ami fölöslegessé vált. Alkalmazkodóképesség, amely bármely „zavar” esetén segít a stabilitásunk helyreállításában és a fejlődésünkben.⁸ Mint egy derékba tört fa, amely mégis táplálkozik a fényből és a talajban rejlő tápanyagokból, és lehet, hogy oldalra bár, de új ágakat növeszt. Vagy egy magocska, amely a forró beton repedésében találja meg új otthonát, és mégis életre kel, minden előzetesen negatívnak tartott végkimenet és várakozás ellenére. Reziliensnek lenni nem pusztán tulajdonság, hanem sokkal inkább emberi jelenség (képesség), amelynek két kulcseleme van: az egyén aktuális helyzetében vagy valamikor korábban magas szintű rizikó, illetve nehézségek átélése és megfelelő, illetve a vártnál jóval eredményesebb boldogulása.⁹ Egyetlen magyar szó nem létezik rá, a legelterjedtebb kifejezés a „rugalmas lelki ellenálló-képesség”, amely magában foglalja a reziliens gondolkodásmód fő jellemzőit.¹⁰

A téma kutatása során több területre tették a hangsúlyt. A kezdeti kérdések így hangoztak: Ki lesz, és mitől reziliens? Melyek azok az egyéni vonások (tulajdonságok), amelyekről valaki reziliensnek tekinthető? Az első hullámban ezt vizsgálták, és áttekintették, hogy mi segít abban, hogy valaki túlélje a haláltábor, lelkileg erős legyen egy katasztrófa után. Vagy éppen elhanyagolt környezetből, nehéz háttérből (akár abúzus vagy más nagy megpróbáltatások után) hogyan tud sikeres és eredményes lenni? Hátrányos helyzetű családból indulva hogyan tud az ember mégis magas szintre jutni, sikeres és boldog életet élni? A vizsgálatok során felismerték, hogy léteznek olyan személyiségjellemzők, amelyek segítik az egyéni reziliencia kialakulását.¹¹ De azt is felismerték, hogy nemcsak néhány kiváltságos személy az, aki reziliens lehet, hanem léteznek úgynevezett védőtényezők (protektív faktorok) is, amelyek akár az egyéni tulajdonságok szintjén, akár egy jól működő, támogató

és fejlődést segítő családban, illetve tágabb közösségekben (pl. gyülekezetben, iskolában) is működnek.¹² A védőfaktorok – akár a jó légszák – jelen vannak, és megvédik legérzékenyebb pontjainkat, balesetkor óvnak a végzetes következményektől.

A védőtényezők és az egyéni személyiségjellemzők szerepének azonosítását követően a következő nagy előrelépés az volt a kutatások során, amikor a témával foglalkozó szakemberek ráébredtek arra, hogy a reziliencia fejleszthető. Nem pusztán a velünk született vonásaink fejleszthetők, hanem megelőzőként, tudatosan is törekedhetünk olyan képesség- és készségfejlesztésre, amely segíti a rugalmas lelki ellenálló-képesség kialakulását és megerősödését. A rezilienciakutatás napjainkban azt is vizsgálja, hogy milyen a reziliens közösség, és hogy miként jelenik meg a reziliencia a különböző tudományterületeken.

Kutatótanári munkám során az utóbbi két irányban tevékenykedem. Egyrészt azt vizsgálom, hogy miképpen fejleszthető megelőzőként gyermekeink, fiataljaink rezilienciája: melyek azok az eszközök, módszerek, amelyek felvértezik a következő nemzedéket arra, hogy lehetőségeihez mérten felkészülten álljon, ha kihívás érkezik az életébe? Mi segítheti a hátrányos helyzetű térségekben élőket abban, hogy lemorzsolódás helyett fejlődést és előrelépést éljenek meg? Masten felismerése,¹³ hogy a pedagógusok, szülők és tekintélyszemélyek reziliens viselkedése jó és követendő példa a gyermekek, tanulók számára is. Ezért továbbképzéseken és a felsőoktatás szintjén pedagógusokkal, hitoktatókkal és lelkipásztorokkal dolgozva fontosnak tartom a szemléletmódváltásuk elősegítését, a felnőttek rezilienciájának fejlesztését és a számukra jól használható, adaptálható eszköztár átadását is. A szülők, tanárok segíthetik a diákok rezilienciájának fejlődését, ami sikeresebb és eredményesebb tanulmányokhoz segítheti hozzá őket. Ceglédi Tímea reziliens életutakat vizsgálva azt állapította meg,¹⁴ hogy a rezilienciájukat mozgósító fiatalok életkörülményeik, alacsony szocioökonómiai státuszuk, hátrányos vagy halmozottan hátrányos helyzetű származásuk ellenére is sikeresek voltak az iskolában és a tanulmányaik során. Közgazdasági kutatások szerint¹⁵ is kifizetődőbb és hatékonyabb a

reziliencia fejlesztése, mint a felmerült problémák későbbi orvoslása.

A reziliencia fejlesztése gyakorlati tudásépítésre és készségfejlesztésre épül. Napjainkban már vannak jó gyakorlatok arra, hogy miként építhetők be rezilienciaformáló eszközök és tevékenységek a pedagógiába, a gyermekekkel való foglalkozásokba – ennek az egyik új területe a szívügyem: hogy miként fejleszthető a reziliencia a hittanórákon és a hitéleti kapcsolódások mentén. Tapasztalatom szerint a hitoktatás során van lehetőségünk arra, hogy támogassuk a tanulók rugalmas lelki ellenálló-képességének kialakulását és fejlődését, mivel a reziliens látásmódnak szerves része a hit egészséges megélése.¹⁶ Bár a jelen tanulmányban nem esik szó róla, de azt is vizsgálom, hogyan lehet aktívan beépíteni a rezilienciafejlesztést a hitoktatásba.

A reziliens gyermek

Milyen jellemzőik vannak a reziliens gyermekeknek, fiataloknak? Masten, Luthar és más kutatók eredményeit alapul véve Erdei¹⁷ a következő jellemzőket azonosította: gyakran és megfelelő módon több egyéni és szociális erőforrást használnak; jó problémamegoldó képességgel rendelkeznek; kompetens felnőttközösségektől képesek jól bevált mintákat eltanulni; hatékony stresszkezelési technikákat használnak; jól működő baráti és társas kapcsolataik vannak; fokozott válaszkészséggel rendelkeznek; megfelelően alkalmazzák a kontrollt, és öntudatosság jellemzi őket; megfelelő mértékű rugalmassággal és alkalmazkodóképességgel rendelkeznek; van humorérzékük; vallásos hitük van; optimisták, a jövőbe vetett pozitív hit vezérli őket; magas szintű szociális kompetenciájukat jól hasznosítják; pozitívan szemlélik az élet dolgait; bátran keresik az új tapasztalatokat; proaktívan szemlélik a dolgokat; képesek az autonómiára; viselkedésük proszociális; nem, illetve minimális magatartási problémát mutatnak; tudnak segítséget kérni; céltudatosak; negatív tapasztalataikat feldolgozzák és átkeretezik; magas fokú és jól alkalmazott érzelmi intelligenciával rendelkeznek; vitálisak, energikusak; és életvitelük nyugodtabb, mint kevésbé reziliens társaiké.

Kövesdi kiemeli, hogy a gyermeki reziliencia fejlesztése azért is fontos, mert preventív hatása van, és a szülő támogatásával, illetve az iskolai rendszerben a gondoskodási funkció beépítésével (mentori rendszerrel, hatékony tanár–diák segítő kapcsolat révén) valósítható meg.¹⁸ Kövesdi szintén végigveszi a reziliens gyermek jellemzőit. A korábbiak mellett a következők jelennek meg a listáján: a reziliens gyermek felismeri az aktív megküzdési lehetőségeket és az erősségeit, a remény jellemzi, és kapcsolata van működő közösségekkel.¹⁹

Az egyéni reziliencia fejlesztésének területei az oktatásban

Melyek azok a témák, amelyeket érdemes előnyben részesíteni, ha azt szeretnénk, hogy gyermekünk reziliens legyen? Mely területeken történhet készség- és képességfejlesztés a rugalmas lelki ellenálló-képesség megalapozása és megerősítése céljából? A szakirodalmat kutatva a következő területeket azonosítottam be: a meglévő védőfaktorok

és erőforrások felismerése és tudatos használata; az érzelmi tudatosság, az asszertív kommunikáció és az érzelmi intelligencia fejlesztése (önkontroll, öntudatosság, empátia, társas készségek, személyes befolyás, cél- és jövőkép); személyes értéktisztázás és a felelősségvállalás megerősítése; olyan hatékony stresszkezelő technikák és stratégiák kialakítása és alkalmazása, amelyek

„A reziliens gyermek felismeri az aktív megküzdési lehetőségeket és az erősségeit, a remény jellemzi, és kapcsolata van működő közösségekkel.”

segítik a stresszel való megbirkózást és a mindennapi kihívásokkal való megküzdést; valamint hatékony konfliktuskezelési készségek és egészséges fizikai, lelki, illetve mentális rutinok kialakítása és azok gyakorlása.

Hogyan történhet mindez? Kompetenciafejlesztésen, képességfejlesztésen keresztül és pszichopedukáció segítségével. Az eszköztár pedig bőséges lehet: beszélgetésekkel, játékos gyakorlatokkal, kreatív és művészi tevékenységekkel egyformán hozzájárulhatunk a fejlődési folyamathoz. Donders megfogalmazásában az eredmény „a meglepetéssel, változásokkal és váratlan akadályokkal való megbirkózás képessége” lehet.²⁰ ■

JEGYZETEK

1 PÁL 2019.
2 SZÉKELY 2020.
3 PINTÉR–TÓTH 2017.
4 KSH, 2023.
5 GYARMATHY 2020.
6 Uo.
7 MASTEN 2014.
8 Uo.
9 MASTEN–POWELL 2003.
10 KÖVESDI 2022.

11 SZOKOLSZKY–KOMLÓSI 2015.
12 LUTHAR–CICCHETTI–BECKER 2000.
13 MASTEN 2007.
14 CEGLÉDI 2012.
15 SZOKOLSZKY–KOMLÓSI 2015.
16 SZÁSZI 2023.
17 ERDEI 2018.
18 KÖVESDI 2022.
19 Masten és Barnes nyomán KÖVESDI 2022.
20 DONDEERS 2019, 19. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CEGLÉDI Tímea 2012. Reziliens életutak, avagy a hátrányok ellenére sikeresen kibontakozó iskolai karrier. *Szociológiai Szemle*, 22. évf. 2. sz. 85–110. o. Web: <https://tinyurl.com/y5ttw9e7>. (Letöltés: 2022. december 10.)
- DONDERS, Paul Ch. 2019. *Reziliencia. Hogyan fejlesszük lelki ellenálló képességünket és előzzük meg a kiégést?* Ford. Gulyás Melinda. Harmat Kiadó, Budapest.
- ERDEI Róbert 2018. A nehézségekkel való megküzdés segítése és lehetőségei. In: Toma Kornélia – Bednarik László – Podlovics Éva Livia (szerk.): *Iskola a határon*. Líceum Kiadó, Eger. 99–114. o. Web: <https://tinyurl.com/hddzfrtv>. (Letöltés: 2023. február 20.)
- GYARMATHY Éva 2020. *Az infokommunikációs társadalom generációi*. OFOE, [h. n.] Web: https://osztalyfonok.hu/konyvesbolt/konyvek/GyarmathyEva_Az_infokommunikacios_tarsadalom_generacioi.pdf. (Letöltés ideje: 2023. május 1.)
- GYARMATHY Éva 2021. A COVID-19 járvány hosszabb távú pszichológiai hatásai – különös tekintettel a gyermekekre. (1–2. rész.) *Magyar Tudományos Akadémia*, május 19. <https://tinyurl.com/2p9axh6u> (megtekintés: 2022. június 30.); május 20. <https://tinyurl.com/4axbrajf> (megtekintés: 2022. június 30.).
- KÖVESDI Andrea 2022. A reziliencia fejlődési perspektívái. In: Csókási Krisztina – Teleki Szidalisz Ágnes (szerk.): *Sorsunk – jelenünk. Tanulmányok Prof. Dr. Kiss Enikő Csilla tiszteletére*. Akadémiai Kiadó, Budapest. Web: https://mersz.hu/dokumentum/m987sj_279/. (Megtekintés: 2023. január 30.)
- Kutatási eredmény: a magyar szülők fele szerint romlott a gyermekek mentális egészsége a járvány alatt. *UNICEF*, 2021. június 15. <https://unicef.hu/igy-segitunk/hireink/kutatasi-eredmeny-a-magyar-szulok-fele-szerint-romlott-a-gyerekek-mentalis-egeszsege-a-jarvany-alatt>. (Megtekintés: 2023. április 2.)
- LUTHAR, Suniya S. – CICCHETTI, Dante – BECKER, Bronwyn 2000. The Construct of Resilience. A Critical Evaluation and Guidelines for Future Work. *Child Development*, 71. évf. 3. sz. 543–562. o. Web: https://www.researchgate.net/publication/12366925_The_Construct_of_Resilience_A_Critical_Evaluation_and_Guidelines_for_Future_Work. (Letöltés: 2023. június 16.)
- MASTEN, Ann S. 2007. Resilience in Developing Systems. Progress and Promise as the Fourth Wave Rises. *Development and Psychopathology*, 19. évf. 3. sz. 921–930. o.
- MASTEN, Ann S. 2014. Global Perspectives on Resilience in Children and Youth. *Child Development*, 85. évf. 1. sz. 6–20. o. Web: <https://srcd.onlinelibrary.wiley.com/doi/pdf/10.1111/cdev.12205>. (Letöltés: 2023. március 10.)
- PÁL Ferenc 2019. *Ami igazán számít. Hogyan bánjunk jól magunkkal és másokkal?* Kulcslyuk Kiadó, Budapest.
- PINTÉR Ádám – TÓTH Judit Nikoletta 2017. A bántalmazott gyermekek. Gyermejjogok és gyermekbántalmazás. *Statistikai Szemle*, 95. évf. 8–9. sz. 848–872. o. Web: https://www.ksh.hu/statszemle_archive/2017/2017_08-09/2017_08-09_847.pdf. (Letöltés: 2023. április 30.)
- Résztevők a köznevelésben és a szakképzésben. *KSH*, 2023. március 6. <https://statinfo.ksh.hu/Statinfo/haViewer.jsp>. (Megtekintés: 2023. március 6.)
- Szászi Andrea 2023. *A reziliens gyermek: a rugalmas lelki ellenálló-képesség és pszichoedukáció lehetőségei a hittanoktatásban*. Kézirat.
- SZÉKELY Levente 2020. A generációs elméletek értelméről. *Szociológiai Szemle*, 30. évf. 1. sz. 107–114. o. Web: http://real.mtak.hu/117992/1/2020_1_7.pdf. (Letöltés: 2023. április 1.)
- SZOKOLSZKY Ágnes – V. KOMLÓSI Annamária 2015. A „reziliencia-gondolkodás” felemelkedése. Ökológiai és pszichológiai megközelítések. *Alkalmazott Pszichológia*, 15. évf. 1. sz. 11–26. o.
- Szorongást, depressziót, alvászavart okozott a gyermekek körében a járvány. *UNICEF*, 2021. augusztus 24. <https://unicef.hu/igy-segitunk/hireink/szorongast-depressziot-alvaszavart-okozott-a-gyerekek-koreben-a-jarvany>. (Megtekintés: 2022. szeptember 20.)

▶ Bóna-Kovács Károly pályaműve a Luther-szobor-pályázatra.

